1975

Söte brödet

av Billy Ehn

En etnologisk skildring av jugoslaver i ett dalsländskt pappersbrukssamhälle

Tidens samhällsstudier

SÖTEBRÖDET

En etnologisk skildring av jugoslaver i ett dalsländskt pappersbrukssamhälle

Akademisk avhandling som med tillstånd av humanistiska fakulteten, historisk-filosofiska sektionen, vid Stockholms universitet för vinnande av filosofie doktorsexamen framställes till offentlig granskning på lärosal F, Norrtullsgatan 2, torsdagen den 28 februari kl. 10 f.m.

BILLY EHN
Fil. kand.

Tidens förlag · Stockholm 1975

Billy Ehn

Sötebrödet

En etnologisk skildring av jugoslaver i ett dalsländskt pappersbrukssamhälle

Tidens Förlag · Stockholm

Utgiven i samarbete med Institutet för Folklivsforskning, Stockholms universitet.
© Billy Ehn 1974
Omslag: Håkan Lindström
ISBN 91-550-1827-0
Axel Abrahamsons Tryckeri, Karlskrona 1975

Innehåll

Förord 9

Inledning 11

1. Bakgrund 17
Šid — bondestaden (1971—72) 18. Ravne na Koroškem — stålstaden (1972) 25. Åsen — brukssamhället (1972—73) 28. Invandringskrönikan 32.

2. Utvandringsbesluten 34
Utvandrarna 35. Relativt missnöje och referensgrupper 42. Utvandring som alternativ 46. Sociala relationer som resurs vid utvandringen 51. Personliga omständigheter 56. Beslutsfattandet 61.

3. Hushållning 65
Inkomster 65. Strategier 66. Ekonomisk anpassning 74.

4. Kolonin 76
Etnisk konfrontation 81. Påtvingad intimitet 87. Skilda mål och planer 90. Oberoende och kontroll 94.

5. Samvaroformer 98
Det lilla samhället 99. Fabriken 100. Grannskapet 105. Intressegemenskap 107. Kontaktaktivisterna 108. Kärlek 115. Brist på samvaro 117. Konflikt och fiendeskap 118. Konfrontationens mekanismer 124.

6. Kulturmötet 129
Kultur 129. De svenska bruksbornas bakgrund 131. Identitet och historia 133. Språk 136. Etikett 138. Könsroller 142. Uppfostran 146. Förändring och vidmakthållande av jugoslavernas kulturella repertoarer 151.

Epilog 156

Bilaga: Fältarbetet 161

Noter 168

English summary 183

Refererad litteratur 191

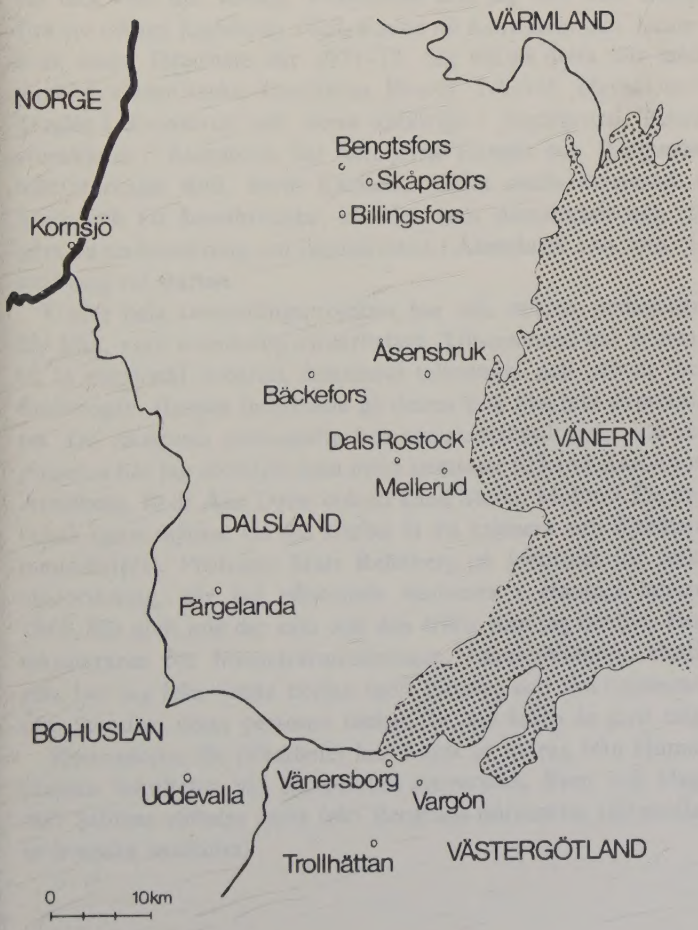
VÄRMLAND
NORGE
Bengtsfors
Skåpafors
Billingsfors
Kornsjö
Åsensbruk
Bäckefors
Dals Rostock
VÄNERN
Mellerud
DALSLAND
Färgelanda
BOHUSLÄN
Uddevalla
Vänersborg
Vargön
Trollhättan
VÄSTERGÖTLAND
0
10km

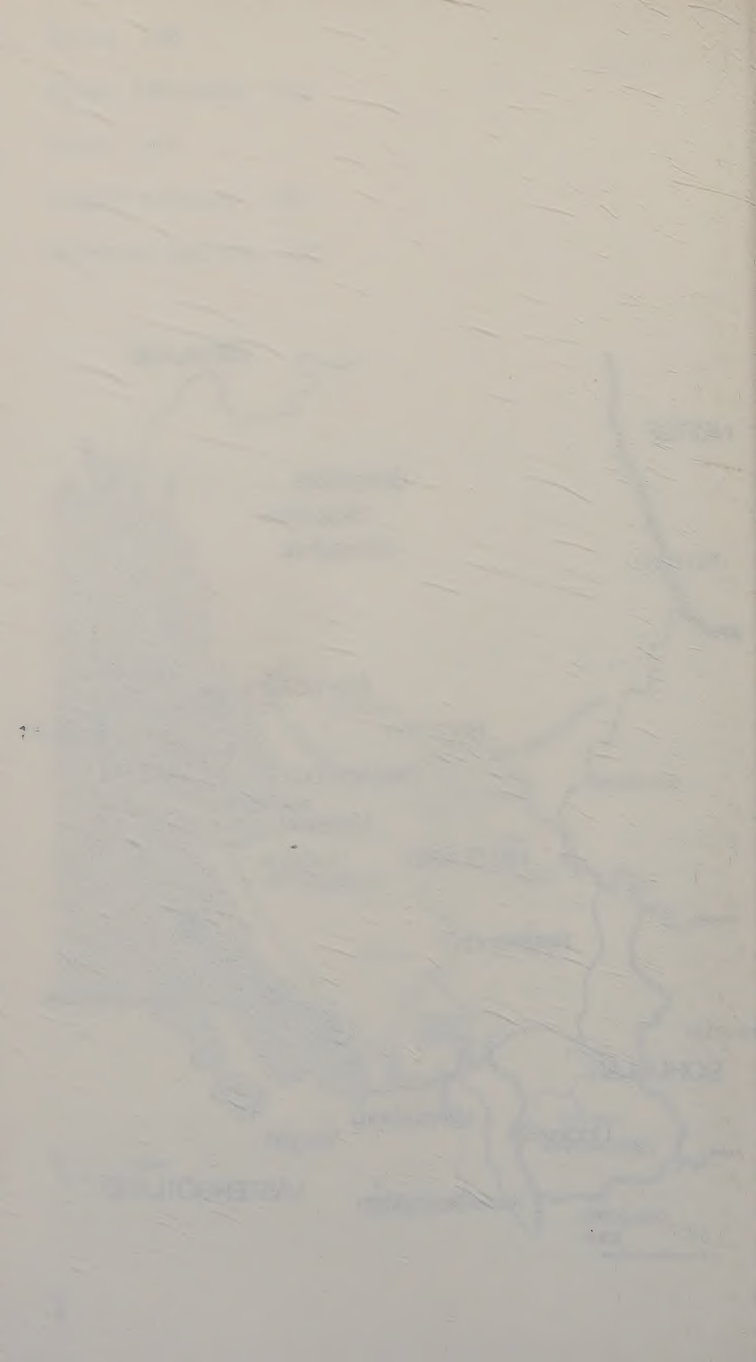

Förord

Denna avhandling om jugoslaviska invandrare har kunnat skrivas tack vare det vänliga bemötande som jag och min familj fick av många jugoslaver i Šid, Ravne na Koroškem och Åsensbruk under fältarbete där 1971–73. Jag vill på detta sätt med särskild värme tacka familjerna Provči, Ivković, Harhai och Berglez i Åsensbruk och deras anhöriga i Jugoslavien. Bland svenskarna i Åsensbruk var familjerna Ellenäs och Bengtsson mitt starkaste stöd. Bertil Larsson, ABF:s studiesekreterare i Tierp och f d åsensbruksbo, var den som stimulerade mig att göra en undersökning om jugoslaverna i Åsensbruk och som bistod mig vid starten.

Under hela avhandlingsprojektet har min hustru, pedagogen Siv Ehn, varit ovärderlig medarbetare. Tillsammans har vi samlat in empiriskt material, diskuterat tolkningar och prövat formuleringar. Hennes inflytande på denna bok kan inte överskattas. De viktigaste etnologiska och socialantropologiska idé-impulserna har jag mottagit från mina kamrater fil kand Karl-Olov Arnstberg, fil dr Åke Daun och fil kand Stefan Molund. De har också ägnat mycket tid och krafter åt att kritisera och förbättra manuskriptet. Professor Mats Rehnberg på Institutet för folklivsforskning, där jag påbörjade studierna i etnologi hösten 1969, har givit mig det stöd och den frihet som jag behövt. Hos sekreteraren för Invandrarutredningen, Jonas Widgren, slutligen, har jag från första början mött intresse och fått uppmuntran. Samtliga dessa personer tackas för den hjälp de givit mig.

Kostnaderna för fältarbetet har täckts av bidrag från Humanistiska fakulteten vid Stockholms universitet, Sven och Dagmar Sahléns stiftelse samt från Beograds universitet (förmedlat av Svenska institutet).

Inledning

Under åren 1965–73 bodde sammanlagt 93 jugoslaviska medborgare i det dalsländska pappersbrukssamhället Åsensbruk, Åsen kallat. De flesta av dem kom från bondestaden Šid* i Vojvodina, som är en provins i den jugoslaviska delrepubliken Serbien, en något färre del kom från den lilla stålverksstaden Ravne na Koroškem i delrepubliken Slovenien. Därutöver anlände en familj från en by i södra Serbien och en annan från en större stad i norra Vojvodina. *Sötebrödet* handlar om dessa människor och deras liv i Dalsland.

I första hand var det socialpolitiska bevekelsegrunder som fick mig att välja detta ämne för doktorsavhandling i etnologi. Min ambition var att skaffa fram kunskap som skulle bidra till att förbättra villkoren för en eftersatt kategori människor i vårt land: de utländska arbetarna. Sverige blev ju under de industriella högkonjunkturerna på 1960-talet ett invandrarland dit stora skaror av arbetare från Finland och Sydeuropa sökte sig.[1] Industrierna här liksom i andra västeuropeiska länder ökade sin efterfrågan på ej yrkesutbildad arbetskraft och betalade mer för den än företagarna i de ekonomiskt mindre utvecklade länderna. Det svenska samhällets beredskap att ta emot de främmande arbetarna från grannlandet i öster och från länderna kring Medelhavet visade sig emellertid vara otillräcklig.[2] Tidningarna innehöll snart reportage efter reportage om utländska arbetare som hade hamnat i svenska botten, där de hade de sämsta jobben, bodde uselt och mötte förakt eller likgiltighet från svenskarna. Samhällsvetare började studera invandrarnas liv i Sverige ur olika aspekter, deras utsatthet på arbetsplatser-

* Serbokroatiskan har ett fonetiskt skrivsätt och är därför lätt att läsa när man lärt sig uttala följande fem tecken: č och ć som i ma*tch*; ž som tonande š, š som i m*a*rs, v*a*rs; c som i M*a*ts.

na, deras språkliga handikapp och invandrarbarnens problem i skolorna.[3]

I detta läge såg jag det 1970 som en både möjlig och angelägen uppgift för en etnolog att ge en helhetsbild av en bestämd invandrargrupp, att dokumentera dess problem i det nya landet från ekonomiska, sociala och kulturella synpunkter samt att visa hur invandrarnas liv gestaltade sig mot bakgrunden av deras målsättningar för utvandringen och deras erfarenheter och kulturella kategorier från hemlandet. Anledningen till att avhandlingen kom behandla just jugoslaverna i Åsen är, att en fackligt aktiv svensk pappersbruksarbetare i Åsen som satsade tid och krafter på att skapa bra villkor för invandrarna där föreslog mig jugoslaverna som objekt för en folklivsstudie.

Sötebrödet är en etnologisk undersökning i den meningen att den tillkommit inom ett akademiskt ämnesområde som till studieobjekt har mänskliga livsformer och kulturmönster i historisk och jämförande belysning.[4] Inom denna disciplin har jag närmast följt den väg som stakades ut av Börje Hanssen (1952) med avhandlingen om Österlen under 16- och 1700-talen och av Knut Weibust (1969) med avhandlingen om sjömän till havs under 1800-talet, och av Åke Daun (1969, 1974) som sträckte ut mot sin egen samtid med böckerna om sågverksnedläggelsen i Båtskärsnäs och om fritids- och umgängesliv i en modern förort. Dessa etnologiska avhandlingar har det gemensamt att de fokuserar social samvaro och kulturella förlopp i olika slags samhällsmiljöer och under skilda tidevarv med ett tvärvetenskapligt angreppssätt. *Sötebrödet* befinner sig liksom dessa i de gränsmarker där etnologin möter socialantropologin och sociologin. Närmast står den socialantropologin beträffande ämnesval, urvalsprinciper och metodologi. Studiefältet etniska relationer är nämligen rikt företrätt i den socialantropologiska litteraturen.[5] Intensivstudier av livet i små samhällen och "deltagar observation" som insamlingsmetod brukar kännetecknа antropologin[6]. De sociologiska impulserna gäller framför allt frågan om orsaker till migration[7] och om betydelsen av konflikt och fiendskap i sociala relationer[8].

Även inom etnologin har studiet av migration och etniska relationer haft en plats, vilket Nils-Arvid Bringéus (1973) redovisat i sin översikt av den svenska etnologin. Några av problem-

ställningarna kring studiet av etnisk och kulturell särprägel har diskuterats av Orvar Löfgren (1970). Hittills har den etnologiska forskningen om etnisk särprägel utförts huvudsakligen på historiskt material. Rickard Gothe (1942, 1948) och Rickard Broberg (1953, 1967) har ägnat sig åt de finnar som invandrade till de mellansvenska skogsbygderna under 1600-talet,[9] och George Nelleman (1967) åt de polska lantarbetarna i södra Skandinavien under 1800-talet. Sven B Eks bok *Nöden i Lund: en etnologisk stadsdelsstudie* (1971) handlar delvis om det judiska gettot där och om relationerna mellan svenskar och judar vid sekelskiftet. Även de fältstudier som gjorts om de nordiska emigranternas liv i Nordamerika av bl a Phebe Fjellström (1970) bör nämnas här. Vidare har Karl-Olov Arnstberg (1974a, 1974b) behandlat några etablerade minoriteters sätt att organisera sitt samspel med den finska respektive svenska majoritetsbefolkningen genom tiderna.

Under senare år har massinvandringen av utländska arbetare till Sverige fångat i synnerhet de yngre forskarnas intresse. Flera smärre uppsatser om grekiska och jugoslaviska immigranter och deras bakgrund har framlagts vid Institutet för folklivsforskning i Stockholm[10] Från etnologiska institutionen i Lund har man bedrivit fältarbete bland balter och ungrare i Olofström.[11] Det årliga fältseminarium som NEFA (Nordisk etnologisk-folkloristisk arbetsgrupp) anordnar ägnades 1970 åt en förstudie av de finska invandrarna i det småländska järnbruksamhället Överum.[12] Härutöver kan nämnas den brett upplagda, tvärvetenskapliga undersökning av finska invandrare i Surahammar och andra orter som för närvarande utförs av bl a Nordiska museet. Det gemensamma syftet med alla dessa empiriska studier är att dokumentera etniska minoriteters livsformer och deras förhållande till den omgivande majoritetsbefolkningen.

Under de senaste åren är det emellertid pedagoger och sociologer som bidragit mest till att öka vetandet om etniska minoriteter i Sverige. IMFO (Arbetsgruppen för invandrar- och minoritetsforskning, Stockholms universitet) har producerat ett flertal undersökningar om zigenare och invandrare i Sverige. Inga Gustafsson (1970) utgick från psykologiska och socialantropologiska modeller i sin tolkning av de svenska zigenarnas

handlande gentemot majoritetssamhället. Charles Westin (1973) tolkade invandrarbrev till Invandrarverkets kuratorer med hjälp av existentialistiska och psykologiska begrepp. Arne Trankells bok *Flisan* (1973) handlar om varför människorna i ett förortskvarter drev bort en finsk zigenarfamilj från grannskapet. De två sistnämnda pedagogerna samt Per Johan Ödman (1972) var de första i Sverige som använde hermeneutisk metod[13] i empirisk forskning.

Pedagogernas studier skiljer sig mycket från den av Harald Swedner i Lund ledda sociologiska forskningen om utländska arbetare i Sverige. Swedners medarbetare har lagt tyngpunkten på de ekonomiska och politiska förlopp i Europa som alstrat den internationella arbetarmigrationen. De empiriska fallstudier som sociologerna gjort om invandrare avser att illustrera dessa makrostrukturella förlopp på gruppnivå. Mile Andrićs och Kristina Meurles (1971) verk om ett trettiotal jugoslaviska arbetare i Göteborg handlar således också om den allmänna bakgrunden till migrationen. Bengt Andersson (1972) och Thomas Thomell (1972) har på liknande sätt skildrat grekiska invandrare i Malmö och Lessebo. Till skillnad från IMFO-gruppens undersökningar handlar dessa mer om invandrarnas villkor än om upplevelsen av dessa villkor. Pedagogerna och sociologerna har dock gemensamt en kritisk inställning till anpassningsbegreppet i svensk invandrarpolitik. Denna inställning delas också av psykologen och sociologen David Schwartz som i bok efter bok har verkat för ökad kunskap om och förståelse av invandrarnas sociala och kulturella dilemma.[14]

Även skönlitterära författare har skrivit om främlingar i Sverige på ett sätt som ökar förståelsen av vad det innebär att vara invandrare. Nils Parlings roman *Av mjölk och honung* (1966) handlar om en finsk skogsarbetarfamiljs prövningar som nykomlingar i norra Sverige. Hannu Ylitalos *Finnjävel* (1972) och *Svenskarnas land* (1973) skildrar finska arbetare i Göteborg och Borås. Zenia Larssons roman *Livet till mötes* (1962) handlar om hennes egna erfarenheter som polsk judinna i femtiotals-Sverige. Greken Theodor Kallifatides skrev efter fem år i Sverige berättelsen *Utlänningar* (1970) på svenska. Runa Olofsson (1972) och Gun Jacobsson (1972) har för svenska ungdomar sökt gestalta invandrarbarns upplevelser av det nya

landet i böckerna *Jag heter Gojko,* som handlar om en jugoslavisk pojke, och *Tack håll käften!* om grekiska barn.

De frågor som denna avhandling söker svar på väcktes delvis av de texter som räknats upp här, men framförallt av de upptäckter som jag gjorde under fältarbetets gång. Jag samlade in upplysningar om utvandringen, invandrarnas hushållning i Åsen, relationerna inom den jugoslaviska enklaven, kontakterna mellan svenskar och invandrare samt om de kulturella skillnaderna mellan dem. Beträffande dessa fem aspekter av invandrarskapet startade jag med en serie förhandsinställningar om hur verkligheten skulle te sig. Jag utgick från att det var arbetslöshet och materiell nöd som hade tvingat jugoslaverna att utvandra, och att de skulle ha mycket svårt att förverkliga en hög levnadsstandard i Sverige. Jag tog också för givet att jugoslaverna skulle hålla ihop med varandra inför det främmande majoritetssamhället, och att de skulle bli socialt isolerade bland svenskarna. Själva mötet mellan svenskarna och jugoslaverna i Åsen såg jag för mig som en konfrontation mellan två helt skilda system av värderingar och sätt att leva.

Mina observationer under fältarbetet motsade emellertid dessa föreställningar. Utvandrarna hade i hemlandet haft anställningar som de kunde leva relativt gott på, med jugoslaviska mått mätt. Mycket snart efter ankomsten till Åsen lyckades de förverkliga sina anspråk på en höjning av den materiella levnadsstandarden. Efter några år var dock osämjan mellan jugoslaverna ett mer påfallande drag än den förväntade sammanhållningen. Vidare lyckades många av invandrarna etablera bekantskap eller vänskap med svenskar i sin omgivning. Slutligen var det så, att de kulturella skillnaderna mellan svenskar och jugoslaver i vissa avseenden var mindre betydelsefulla för samvaron i det dagliga livet än skillnaderna inom respektive kategori.

Dessa rön gav upphov till fem generella frågor som styrde insamlingen och tolkningen av empiri i fortsättningen. För att analysera det insamlade stoffet och besvara frågorna anlitade jag modeller och begrepp som utvecklats inom etnologins grannvetenskaper socialantropologi och sociologi. I kapitlet *Utflyttningsbesluten* följer jag R C Taylors rekommendation att se migration som resultat av dels strukturella möjligheter och be-

gränsningar, dels individernas bedömningar av dessa[15], och jag ställer frågan: Vilka omständigheter räknade de jugoslaviska utvandrarna med när de beslöt sig för att fara till Sverige, och vilka önskemål låg bakom deras beslut? I avsnittet *Hushållningen* söker jag svar på frågan: Vilka förutsättningar och strategier möjliggjorde åsensjugoslavernas snabba standardhöjning? I kapitlet därpå, *Kolonin,* ställer jag med hjälp av Georg Simmels och hans uttolkare Lewis A Cosers idéer om konflikt och fiendskap[16] frågan: Vilka sociala förlopp alstrade den observerade fiendskapen mellan jugoslaverna i Åsen? Kapitlet *Samvaroformer* behandlar frågan: Via vilka sociala mekanismer växte samvaron fram mellan svenskar och jugoslaver, och vad hindrade närmare kontakt mellan medlemmar ur de båda kategorierna? Ward H Goodenoughs interaktionistiska kulturmodell[17] ligger slutligen till grund för avsnittet *Kulturmötet* och frågan: Vilka värderingar, föreställningar och begrepp såg jugoslaverna som gemensamma och karakteristiska för svenskarna i Åsen?

Svaren på dessa frågor bygger på intervjuer och informella samtal med jugoslaverna i Åsen och med deras anhöriga och bekanta i Jugoslavien samt på egna observationer av det dagliga livet i Šid, Ravne och Åsen. I dessa tre orter utförde jag, tillsammans med min hustru Siv Ehn och vår dotter, fältarbete under sammanlagt tio månader åren 1971–73.

1. Bakgrund

Innan jag går närmare in på varför jugoslaverna kom till Sverige skall jag göra läsaren någorlunda bekant med de orter som de lämnade och den som de flyttade in i. Allra först skall emellertid ges några grundläggande upplysningar om arbetsmigrationen från Jugoslavien i allmänhet och Šid och Ravne i synnerhet.[1]

År 1972 bodde en miljon jugoslaver utomlands, där de flesta levde av industriarbete i Västtyskland, Österrike, Schweiz, Frankrike eller Sverige. I Sverige utgjorde jugoslaverna med över 40 000 personer den näst största kategorin invandrare. Flertalet av dem hade sökt sig till Sydsveriges industricentra Malmö, Göteborg och Stockholm, men många fanns även i mindre orter, främst i Småland och Västergötland.[2] I allmänhet kom jugoslaverna som arbetare eller bönder. De hade lämnat ett land som industrialiserats mycket snabbt sedan andra världskriget, men inte tillräckligt för att kunna sysselsätta den väldiga mängd av jordbrukare som lämnade landsbygden i hopp om ett drägligare liv i städerna.

Fram till mitten av 1960-talet prioriterade Titos socialistiska regim målet "full sysselsättning" framför målet "största möjliga konkurrenskraft för jugoslaviska varor på världsmarknaden", ett val som möjliggjordes genom stora penninglån från Sovjet och USA. För att kunna betala tillbaka dessa lån när tiden var inne, liberaliserade den jugoslaviska regimen sin ekonomiska politik. Efter 1965 var det inte längre fråga om att minska företagens lönsamhet. Dessa direktiv ledde under de följande åren till permitteringar av "överflödig" arbetskraft och till nedläggningar av "olönsamma" fabriker över hela landet. Samtidigt ökade efterfrågan på okvalificerad arbetskraft i de västeuropeiska industriländerna. De jugoslaviska myndigheterna godtog 1965 en tillfällig utvandring[3] av in-

hemska arbetare som en nödvändighet med tanke på landets ekonomiska förhållanden.[4]

År 1971 arbetade 1 577 personer från Šids kommun, som hade 33 000 invånare, utomlands.[5] Nästan 2/3 av dessa var män. Trots att åtminstone var 20:e person i kommunen hade flyttat utrikes hörde Šid inte till de jugoslaviska kommuner med det proportionellt högsta antalet utvandrare, långt därifrån. Det gjorde inte heller Ravne med sina 20 000 invånare där 735 personer, eller var 30:e ravnebo, var anställda utomlands, lika många män som kvinnor. Kulmen av utflyttningen från dessa båda kommuner nåddes under åren 1969–71. I Sverige arbetade 43 personer från Šid och 34 från Ravne. De flesta av de övriga befann sig i Västtyskland och Österrike.

Hälften av samtliga vuxna utflyttare från Šid saknade fullständig grundskoleutbildning[6], en femtedel var yrkesutbildade, och ett fåtal hade gymnasieutbildning eller mer bakom sig. Nära hälften hade varit sysselsatta inom jordbruksnäringen och en femtedel hade varit fabriksarbetare. För en annan femtedel var utlandsarbetet den första anställningen efter skolan, lika stor andel utgjorde denna kategori av utflyttarna från Ravne. Mindre än en tredjedel av emigranterna därifrån saknade grundskoleutbildning, mer än en tredjedel var yrkesutbildade. Hälften hade varit fabriksarbetare hemma, inte ens en tiondel hade varit jordbrukare. Redan dessa enkla statistiska uppgifter från den jugoslaviska folkräkningen antyder betydande skillnader mellan åsensjugoslavernas båda hemorter, något som en närmare beskrivning bekräftar.

Šid — bondestaden (1971—72)

Den lilla staden med sina 12 000 invånare omges av böndernas och det statliga kooperativets[7] jord och poppeldungar så långt ögat kan se. Några kilometer norrut höjer sig de legendariska, skogklädda bergen Fruška Gora, under flera epoker tillhåll för det väpnade motståndet gentemot växlande ockupationsmakter. Däruppe lämpar sig den sandiga jorden väl för de vin- och fruktodlingar, vilka är många šidbors stolthet att äga. Den höglänta terrängen och den frodiga trädgrönskan är an-

nars ovanlig för Vojvodina och helt motsatt de flacka och vindpinade vidderna omkring Šid för övrigt.

Som de flesta andra vojvodinska byar och städer breder denna ut sig på en vidsträckt yta. Dess stadsplan är ett resultat av det habsburgska väldets samhällsplanering. Österrike–Ungern övertog nämligen herraväldet över denna rika jordbruksbygd efter att ha slagit tillbaka de turkiska ockupanterna i slutet av 1700-talet. Gatunät och bebyggelsestruktur i staden lämnar föga åt slump och godtycke. Utefter kvartsmilslånga alldeles räta gator ligger gård vid gård, de allra flesta med de snarlika gavlarna utåt de stenlagda trottoarerna. Fyra av stadens gator är asfalterade, till fromma för de sjuhundra hushåll i hela kommunen som förfogar över bil, drömmarnas föremål par preference bland utlandsarbetarna. De övriga gatorna består av tillplattad jord och sand mellan husraderna. Vid blöt väderlek förvandlas de till leråkrar, oframkomliga för den lilla Fiat 600 som är den vanligaste personbilen. Men de stoppar inte det allra mest förekommande fordonet i kommunen, häst med skrinda.

I tio stora flervåningshus mellan järnvägsstationen och centrum bor partisanhjältar, pensionärer och statsanställda. Annars har de allra flesta familjer i Šid egna hus. Merparten av gårdarna ser likadana ut: ett avlångt hus med gaveln utåt gatan; bakom den höga porten löper en tvådelad gårdsplan längs med huset och längst in ligger kökträdgården, allt spegelvänt mot gården på nästa gata. De äldre husen, byggda före första eller andra världskriget, är vanligtvis av lera. Senare blandade man tegelsten med lersten om vartannat. Numera är de nya husen alltigenom av tegel. Under de senaste åren har en annan hustyp och en annan gårdsplanering vunnit insteg bland šidborna. Det är relativt välbärgade människor som låter bygga kvadratiska hus, ibland en bit in på tomten så att de får rum med en blomsterrabatt närmast trottoaren. I stället för en hög träport uppförs låga spjälstaket som medger insyn. I några fall är husets ingång vänd direkt ut mot gatan, utsmyckad med en konstfärdig dörr och försedd med ringklocka. Detta är nymodigheter och undantag som besökaren genast lägger märke till, eftersom de avviker så tydligt från övrig bostadsbebyggelse. De utgör emellertid i de flesta fall modell

för pågående och planerad ombyggnad av äldre gårdar, något som många av utvandrarna från Šid ser fram mot att få råd med.

En smal, smutsig å flyter genom staden. Det var vid den som den turkiska administrationen vid slutet av 1500-talet uppförde en mindre fästning för att skydda resande mot rövare.[8] Åtta serbiska familjer bosatte sig här, det finns ännu ättlingar till dem i Šid. Trakten erbjöd goda arbetsförhållanden varför boskapsskötsel blev den huvudsakliga näringskällan. I anslutning därtill utvecklades skinn- och läderhantverk, vilket ger ett tiotal hushåll försörjning än idag. En av de serbiska skinnskräddarna på huvudgatan är för övrigt den femte generationen i rakt nedstigande led som sköter sin verkstad på samma plats.

Vid slutet av 1700-talet bildade katolska kyrkan en stor feodalegendom i Šid, som vid denna tid ingick i det österrikiska imperiet. Förutom denna fanns inga storbönder i trakten förrän långt in på 1800-talet. Befolkningen ökade genom inflyttning av rusiner[9], slovaker och ungrare, vilka kom att utgöra arbetskraft åt storgodset. Serberna försökte klara sig på sin boskap och sina småbruk. Inte förrän i början av första världskriget rubbades feodalgodset något efter det att lantarbetarna rest sig och krävt egen jord. Efter kriget övergick administrationen av Šid till ett nybildat "Serbers, kroaters och sloveners kungarike" under serben Alexander. Samtidigt bildades kommunistpartiet i kommunen av de fåtaliga industriarbetarna på konservfabriken och tegelbruket. Så stor andel som 80 procent av befolkningen livnärde sig helt och hållet på jordbruk och boskapsskötsel ända fram till andra världskriget. Stadsbefolkningen bestod då av dels mycket fattiga dels mycket rika bönder, företagare och industriproletariat, advokater, präster, lärare, butiksägare och hantverkare. Flera olika etniska grupper levde tätt inpå varandra. Av de sextusen invånarna utgjordes 2/3 av serber, 1/6 vardera av rusiner och slovaker och inte fullt så många kroater. Dessutom fanns där "schwaber" (tyskar), ungrare, zigenare, judar, ukrainare, och flera andra. Med undantag av zigenarna, som idkade hästhandel, och kroaterna, bland vilka fanns få bönder, existerade inga ekonomiska gränser mellan de etniska enklaverna. Inget av de många politiska partierna

var heller organiserat efter etnisk tillhörighet på lokal nivå.

Tyskland anföll Jugoslavien 1941. Hitlers stöd i landet, den politiskt-militära organisationen Ustaša, som eftersträvade bildandet av en egen kroatisk stat, ockuperade Šid samma vår. Ustaša fängslade eller dödade misstänkta motståndsmän. I början av ockupationen sympatiserade de flesta kroaterna i Šid med Ustaša, men när den kroatiska organisationen lät avrätta ett hundratal šidbor, som ej tillhörde partisanrörelsen, den enda organiserade motståndsrörelsen i trakten, då vände sig många av dem mot Ustaša. De aktiva partisanerna höll till i Fruška Goras skogar och i småbyarna omkring Šid. Där bedrev de gerillakrigföring mot ockupanterna tills partisanarmén befriade Šid 1944. Under fyra vintermånader stabiliserades stridsfronten alldeles utanför staden, därefter drevs tyskarna och deras jugoslaviska medhjälpare ut ur landet steg för steg. Under deras tid i Šid hade tretusen människor från kommunen dödats.

Partisanerna byggde under kriget upp en administration på republikansk och socialistisk grund. Efter befrielsen 1945 fanns inga verkliga konkurrenter till Tito och partisanerna om makten. Den sovjetiska röda armén hade i elfte timmen bidragit till att jaga tyskarna ur riket, men lämnade styret därefter helt åt jugoslaverna själva. De nya makthavarna valde emellertid att utveckla landet ekonomiskt i enlighet med den sovjetiska modellen för noggrann planhushållning och kollektivisering av jordbruket. Bönderna fann dock nackdelarna med att tillhöra och arbeta för kooperativet (zadruga) större än fördelarna. När det efter Titos brytning med Sovjetledarna 1948 och efter den påföljande decentraliseringen av det jugoslaviska näringslivet blev möjligt att dra sig ur kooperativet med den egendom som man hade satsat, gjorde samtliga bönder det efterhand.

Politiskt innebar revolutionen, eller befrielsen (Oslobođenje) som jugoslaverna kallar den, övergång från flerpartisystem till enpartisystem. Kommunistpartiet som förbjöds 1929 och gick under jorden är nu den enda legala politiska organisationen (Saveza kommunista). Dess lokala roll är att formulera principiella långsiktsprogram för kommunens skötsel och att föra fram kandidater till valet av kommunfullmäktige. I Šids kommun är tolvhundra personer medlemmar i Saveza kommu-

nista. En tredjedel av platserna i fullmäktige innehas av partimedlemmar, de övriga av oorganiserade politiker. Det är inte sällsynt att kommunistiska förslag röstas ner i fullmäktige.

Det var dock inom företagen som revolutionen märktes mest. De anställda fick formellt ett mycket större inflytande över produktionen genom införandet av lokal självstyrelse (samoupravljanje) inom den socialistiska, icke-privata, sektorn av näringslivet. På fabrikerna innebär självstyrelsen att arbetarna, tjänstemännen och direktörerna gemensamt skall besluta om tillverkning och produktionsförhållanden. Detta skall ske i "arbetarråden", valda representativa församlingar där var och en äger en röst. Det kanske bör tilläggas att det råder stor enighet om att modellen för självstyrelse på företagen överglänser praktiken. Arbetarna anmärker på "expertväldet" inom arbetarråden, de menar att det trots allt är ingenjörerna, ekonomerna och direktörerna som styr och bestämmer i kraft av sin kunskap och självsäkerhet. Arbetarna är dessutom mindre aktiva och intresserade av att sköta sina fabriker än vad modellen förutsätter. Detta är av stor betydelse, eftersom självstyrelsen är den centrala komponenten i jugoslavernas oortodoxa socialism, och som en utomstående har lättast för att se som den avgörande skillnaden vid en jämförelse med kapitalistiska länder.[10]

Från att för ett par årtionden sedan ha varit en utpräglad bondestad, eller "veliko selo" (stor by), präglas livet i Šid alltmer av industriarbetarna, de kontors- och handelsanställda samt av den "nya klassen"[11], den unga välutbildade eliten. Böndernas andel av de förvärvsarbetande har sjunkit till 35 procent. De räknas som egna företagare, "privatnici", och får inte äga mer än 10 hektar jord. Ingen privat företagare i Jugoslavien får ha mer än tio anställda.[12] Inom jordbruket är dock den privata sektorn i Šid större än den socialistiska, 70 procent av jorden ägs av bönderna, resten av kooperativet, som numera är ett stort företag med ett par tusen anställda inom kommunen. Det förfogar över en modern svinfarm, en konservfabrik med 50 anställda, kvarn samt fruktodlingar och jord. Trots att antalet heltidsbönder sjunkit betydligt, finns det jord att bruka i inte mindre än två tredjedelar av samtliga hushåll i Šid. Det är vanligt bland šidborna att kombinera

lönearbete med jordbruk.[13] De flesta av de lönearbetande är anställda på någon av stadens åtta största fabriker. Förutom de jämnstora konserv- och textilfabrikerna, som ligger vägg i vägg nere vid järnvägsstationen, finns ett par snickerier, ett tegelbruk, ett tryckeri samt två färgindustrier. Den statliga järnvägen, handeln och servicesektorn sysselsätter likaså en stor andel av šidborna.

Stadens offentliga liv karakteriseras av en blandning av urbana och rurala livsformer. Under torgdagarna varje onsdag och lördag, och i synnerhet under marknadsdagen (vašar) den femtonde varje månad är centrumgatorna fyllda av människor. Bilar och bussar har svårare än vanligt att ta sig fram mellan hästskrindorna, fårflockarna och svinhoparna. Somliga män har passat på att få sig ett ordentligt rus efter de avklarade affärerna på 'vašar' och är hjärtliga utöver det vanliga. Starkt berusade människor syns annars sällan på Šids gator. Vid inträdet till torget och marknaden sitter några zigenarkvinnor med småbarn och sjunger klagande och vaggar på överkroppen för att väcka givmildhet hos de förbipasserande. Många släpper också ner någon dinar (c:a 30 öre) på marken framför dem. Som vanligt står det klungor av män utanför hotellet och kommunalkontoret, de unga för sig och de äldre för sig. Männen och ynglingarna talar högljutt och intensivt med distinkta gester. Ibland tystnar de för att se efter om det var någon bekant med på bussen från Novi Sad eller Beograd.

Folk talar påfallande högt till varandra i Šid. Deras röster skallar inifrån gårdarna och över gatorna, i kaféerna och hos barberarna. Ingen verkar brydd över att ovidkommande personer hör vad man säger. Annars är ingen tvungen att skrika, människorösten har föga konkurrens i staden. Fabrikerna ligger samlade nere vid järnvägen i södra utkanten, motorfordonen är få och hänvisade till några enstaka stråk. Visserligen ger hästskrindorna ifrån sig ett oanat oväsen — gjorda helt i trä som de är – när de tar sig fram över de gropiga gatorna. Visserligen är maskinbullret öronbedövande på gårdarna när bönderna då och då mal majs i sina elektriska kvarnar. Visserligen strömmar den serbiska underhållningsmusiken ut från kaféerna på full volym om kvällarna. Men – alla dessa ljud är enstaka och urskiljbara mot det lugn och den

stillhet som råder för övrigt, en stillhet som bryts blott då det lider mot natt och stadens små hundar, en på praktiskt taget varje gård, börjar skälla, flera samtidigt, för att sätta sig i respekt hos eventuella fridstörare.

Intrycket av tystnad förstörs inte heller när tupparna börjar gala tidigt om morgnarna, samtidigt som textilarbeterskorna cyklar till första skiftet och resenärerna tar plats på första bussen mot Beograd. Därefter öppnas kaféerna (kafane) ett efter ett, alla trettioen. Under dagen är det glest mellan gästerna. Det är på kvällen de lever upp med lokala spelgäng och vokalister, särskilt de som ligger utmed vandringsstråket, "korso", i centrum där ungdomarna brukar samlas om kvällarna. "Kafane" är fortfarande huvudsakligen männens plats, även om det blivit vanligare att se kvinnliga gäster. Här går historierna som sällan slipper innanför dörren hemma. Här uttalas de sexuellt laddade svordomar som männen aktar sig för att använda i samvaron med kvinnor. Samtalen mellan karlarna på "kafane" handlar annars ofta om olika sätt att höja levnadsstandarden. Här får man veta mer om hur det är att jobba utomlands. De som drömmer om att fara suger åt sig alla upplysningar om dem som lyckats. De som trivs hemma alltför mycket eller saknar möjlighet att lämna hemtrakten finner å sin sida belägg för att "kod kuče je najbolji ljudi" (hemma finns dom bästa människorna).

Medan männen samlas på "kafane", händer det att kvinnorna lämnar sina hushållsgöromål för en stund och går ut till en bänk på trottoaren. Barnen leker stillsamt på gatan och kvinnorna sitter i klungor och pratar. En och annan lutar sig mot sin port med en stickning verksam i händerna och betraktar gatulivet och de förbipasserande. De byter något ord med bekanta som går förbi: "Kud ideš? Daleko?" (Vart ska du gå? Långt?).

Äldre kvinnor och män, "babe" och "dede", syns ofta ute tillsammans med sina små barnbarn. Många unga familjer löser sitt barntillsynsproblem genom att låta de gamla sköta de små medan de själva förvärvsarbetar, eftersom staden saknar daghem. Den äldre generationen har ett oemotsagt inflytande över barnens uppfostran. "Babe kažu", baborna säger så, är ofta det enda argumentet.[14] Få eller inga gamlingar lever passivt

och isolerat i Šid. I de fall de inte längre sköter den egna gården, bor och stundom arbetar de tillsammans med sonens eller dotterns familj. Ålderdomshem finns inte och bönderna har ingen som helst ålderspension, så försorgen om de gamla åligger de närmast anhöriga.[15] Många hushåll består av tre generationer. Unga och gamla ger överhuvudtaget intryck av att vara förtrogna med varandra och trivas i varandras sällskap. De unga visar de äldre respekt och t o m vördnad på ett självklart sätt. Deras frigörelsesträvanden, som bl a tar sig uttryck i att de anammar drag i den västerländska pop-kulturen, innebär till yttermera visso inte någon opposition mot och avståndstagande från föräldragenerationen i Šid. Kittet mellan generationerna verkar bestå av lika delar kärlek och förmyndarskap.

En särskild händelse i staden under vintern 1972 kan möjligen tolkas som tecken på auktoritetsbundenhet hos ungdomen gentemot de äldre och mot myndigheterna. En lokal polischef lät en vecka i februari söka upp alla långhåriga pojkar han kunde finna och beordrade dem att klippa sig inom två dagar och därefter visa upp sig på polisstationen. Ifall någon var motsträvig fick han finna sig i att bli klippt med våld av polismännen. Ingen ung man vägrade. Några lyckades hålla sig undan, men flertalet gick med på att gå till barberaren. Det blev inga protester från ungdomarna mot denna olagliga aktion.

Ravne na Koroškem — stålstaden (1972)

Ravne, som underligt nog betyder slätt, klättrar uppför branterna omkring floden Meža i provinsen Koroška (Kärnthen). Det är bara sex kilometer till Österrike. Snöklädda alptoppar är inom synhåll året om från den lilla staden som om sommaren presenterar sig som naturskön turistattraktion. Annars är trakten i själva verket ett betydande industricentrum med stålverk, blygruva och textilindustri. Klimatet ger kalla, snörika vintrar och varma, solrika somrar. Den kuperade terrängen har dock aldrig medgett något blomstrande jordbruk. De enstaka små gårdarna i bergssluttningarna, dit branta stigar leder, har överlevt genom en kombination av boskapsskötsel,

skogsbruk samt smärre frukt- och sädesodling. Det är inte heller mer än 8 procent av kommunens befolkning som livnär sig på jordbruk. 76 procent av de sysselsatta är anställda inom industrin.

Av kommunens tjugotusen invånare bor en tredjedel i själva staden, de flesta av de övriga bor i arbetarbyarna Prevalje och Črna alldeles i närheten. Dessa tre tätorter präglas av de industrianställda. Några hästar och svin märks inte, bilarna utgör däremot ett markant inslag i Ravnes gränder och på de smala, krokiga vägarna mellan arbetarbyarna. Medan det i Šid finns en bil på var 47:e person, finns det i Ravne en på var 14:e, något som visar skillnaderna i materiell levnadsstandard och livsstil mellan de båda stadsbygderna i Vojvodina och Slovenien. Intrycket av denna skillnad förstärks av att ravnebornas bostäder i allmänhet är försedda med rinnande vatten, badrum och WC, en sällsynthet i Šid. Alla hus är byggda i sten eller tegel och har ingen påtaglig regional särprägel.

Stadens 7 000 invånare är fördelade över tre bostadsområden. "Gamla staden" vid floden präglas dels av förkrigstidens arbetarmiljö i gestaltning av gråa hyreskaserner intill det väldiga stålverket, dels av den uråldriga handelsstaden Guštanj som grundlades här på 1200-talet och vars marknadsplats och gatunät ännu präglar denna del av Ravne.[16] "Čečovje", ett tjugotal moderna hyreshus på berget ovan "gamla staden", uppfördes i samband med stålverkets kraftiga efterkrigsexpansion och präglas av unga arbetarfamiljer med småbarn. I "Na Šancah", ett villaområde bortom Čečovje, bor tjänstemännen och de högst avlönade bland arbetarna, vilka oftast klarar av huskostnaderna genom att hyra ut rum till nybildade familjer. Bostadsbristen är akut i Ravne.

Modernistiska skulpturer av stål pryder alla tre boendemiljöerna. Det renoverade feodalslottet med sin stora park strax intill stålverket har gjorts om till bibliotek och museum och ger dessutom plats för simhall och andra sportlokaler samt ett gymnasium. Ravnes omgivningar bjuder på rika möjligheter till sport- och friluftsliv året om, skidåkning, skogspromenader, jakt och fiske. Det tar inte mer än fem minuter från någon punkt i staden att nå skogen och naturen.

Under andra världskriget var Ravne ockuperat av tyska sol-

dater, som inte mötte något militärt motstånd förrän partisanerna 1943 tog upp kampen. Under belägringen arbetade bl a rusinska krigsfångar i stålverket. De lyckades då och då stoppa driften genom sabotage. Annars var stridigheterna avlägsna för ravneborna, som förbjöds att tala sitt slovenska modersmål inom hörhåll för tyskarna.

Efter befrielsen satsade den nya regimen på produktion av högt förädlat stål, vilket behövdes för landets snabba industrialisering. Den ekonomiska satsningen på Ravne ledde till att stålverket växte till 4 000 anställda och blygruvan till 1 500. Befolkningen i kommunen ökade med 50 procent på tjugofem år. Ravne blev en av de mest industriintensiva kommunerna i hela Jugoslavien. En stor del av industriarbetarna bor i andra kommuner och pendlar dagligen med buss eller bil till och från arbetsplatsen i Ravne.

Den ekonomiska expansionen förorsakade även en demografisk omvandling. Blott en tredjedel av stadsbefolkningen är nu född där, resten kommer från andra delar av Slovenien och en liten del från andra republiker i Jugoslavien. Det senare har inneburit att en tidigare etniskt homogen befolkning av slovener på den allra sista tiden blandats upp med andra sydslaviska grupper som kroater, serbiska bosnier, bosniska muslimer och montenegriner. Det är särskilt inom byggbranschen man finner dessa immigranter som fyller de tomma platserna efter de slovener som farit utomlands. De infödda ravneborna klagar över att det numera är så många stadsbor som de inte känner igen och har svårt att placera: "Annat var det för ett tiotal år sen, då kände alla varandra här i arbetarbyn".

Det offentliga livet i Ravne är inte så präglat av kontrasterande livsstilar som i Šid. Det är stålverket och dess fyratusen anställda som ger staden dess identitet. Vid skiftesbytena tre gånger om dygnet fylls de smala gatorna av tusentals människor till fots. I kaféerna, som strax före bytet stått i det närmaste tomma, trängs plötsligt hundratals karlar som inleder sin ledighet med ett glas öl eller en "vinjak" (inhemsk konjak), innan de går hem till sina trånga lägenheter eller hyresrum. Kvinnorna går direkt hem för att på vägen handla i de moderna självbetjäningsbutikerna, hämta barnen hos sina eller makens föräldrar eller hos dagmamman och därefter la-

ga mat. Framåt kvällen brukar familjemedlemmarna samlas framför TVn, där de ser österrikiska program nästan lika bekvämt som slovenska.

En stor del av de barnlösa och arbetslediga tillbringar kvällarna på "Kavarna", ett hotell med restaurang, kafé, biograf, kägelbana, bordtennisrum och konferenslokaler uppe på Čečovje. Om vintrarna är den stora skidbacken vid gymnasiet väl använd, liksom den vackert byggda simhallen är året om. Ravneborna är stolta över vad staden har att erbjuda turister och andra besökare. Livet där har lärt dem att ställa ännu högre anspråk på komfort och materiell förbrukning, anspråk som inte alla kan uppfylla, trots att Slovenien har den högsta lönenivån i Jugoslavien. Dessa anspråk tar sig inte bara uttryck i emigration, utan också i strejker för högre löner, något som inte förekommer i andra delar av landet än Slovenien och de mest industrialiserade regionerna av grannrepubliken Kroatien.[17] En dag i början av 1972 lade arbetarna på den mekaniska avdelningen i stålverket ned sitt arbete under morgonskiftet som en protest mot omotiverade lönesänkningar. Strejken blev total inom produktionsavdelningarna under dagens lopp. På kvällen samlades arbetarna, tjänstemännen och direktörerna till ett extra arbetarrådsmöte i biograflokalen. Efter flera timmars diskussion avlägsnades anledningen till missnöjet genom att arbetarrådet beslöt att tilldela alla anställda en halv månadslön extra vid nästa avlöningstillfälle.

Åsen — brukssamhället (1972—73)

Det rosafärgade pappersbruket Håfreströms AB, som sedan 1968 tillhör Klippankoncernen ligger vid Dalslands kanal där den mynnar ut i sjön Höljen halvannan mil från Mellerud. På andra sidan sjön syns resterna av Upperuds järnbruk från 1600-talet.[18] Bruksherrgårdar och arbetarkaserner minner om förgångna industriepoker med järn- och pappersmassefram-ställning. Promenaden runt sjön förbi Upperud och turistorten Håverud är omtyckt bland äldre åsensbor om somrarna. Överallt längs sjöstränderna ser man de ekor och motorbåtar med vilka en hel del av traktens folk tar sig ut till sina fritidsstugor vid Vänerns kust. Skogslandskapet runt Åsen genomkorsas

av strövstigar och snitslade terrängbanor och av ett elljusspår som skvallrar om en av ortsbornas mest omtyckta sysselsättningar. De får dock skida eller löpa långt in i skogen för att undslippa det ständiga brummandet från pappersmaskinerna.

Bostadsbebyggelsen är omväxlande. Vid infarten från söder, mellerudshållet, ligger tre hyreshus från tiden för den fjärde pappersmaskinens (PM 4:s) start i början av 1960-talet. Därefter följer trävillorna från arbetarnas första egnahemsperiod. I centrum, vid järnvägsstationen, intill det omstridda ungdomskaféet[19], och femtio meter från fabriken, ligger den äldsta bruksarbetarbebyggelsen i rödmålat trä. På platsen för ortens uppkomst, hemmanet Åsen, ligger två gula hyreshus, officiellt benämnda Solåsen, men vanligtvis kallade "Korea" efter tiden för sin uppkomst 1951–52 och de uppslitande strider om lägenheterna som ägde rum. Uppe i sluttningen bakom "Korea" tronar de nyaste flerfamiljshusen i Bergåsen, "Dansbanan" kallade efter den nu rivna utedansbanan som där påminde om gamla tiders nöjen. Vägen mot Håverud kantas av moderna villor, där arbetare och tjänstemän bor grannar intill förväxling och förblandning (vad gäller hustyp, bilmärke och heminredning). Skogen avskiljer Åsen från det mindre Håverud. Tillsammans har orterna 1 300 invånare. Större delen av de förvärvsarbetande är sysselsatta på Håfreströms AB, som har 75 anställda på fabriken i Håverud och 435 på fabriken i Åsen.[20]

Utvandrarna från Šid och Ravne kom till en liten, modern enföretagsort, som för inte så länge sedan förtjänade att kallas brukssamhälle.[21] Det var inte förrän strax efter andra världskriget som det patriarkaliska förhållandet mellan disponenten och hans infödda arbetarstam började ersättas av en mer opersonlig handelsrelation mellan köpare och säljare av arbetskraft. Fram till dess hade olika generationer av familjen Halling ägt och härskat över såväl pappersbruket Håfreströms AB som över mark och bostäder i samhället. Disponenten och hans närmaste underlydande hade haft inblick i och direkt inflytande över varje enskild arbetarfamiljs liv och leverne. Å sin sida kände bruksarbetarna ett personligt ansvar för fabrikens väl och ve, sägs det. "Vi var som en enda stor familj här på bruket", anser flera av de äldre bruksborna.

Under femtio- och sextiotalens högkonjunkturer inträffade

det allt oftare, att bruksbor flyttade till andra arbetsplatser i Sverige och att personer från andra landsändar bosatte sig i Åsen. Jugoslaverna var således inte ensamma om att vara nykomlingar. I början på sextiotalet kom ett tjugotal norrlänningar för att besätta den nya PM 4. Därefter kom ett halvt dussin finska familjer. Två jordanier, en peruan, en holländare, en schweizare, en del danskar, några österrikare och tyskar kosmopolitiserade Åsen. Utflyttningen av bruksbor och inflyttningen av utsocknes, resulterade i att 1973 blott hälften av invånarna hörde till de infödda, till "bruksarna". Dessutom hade många av ortsbornas verksamheter spridits ut i Älvsborgs län efter att för ett par årtionden sedan varit begränsade till lokalsamhället Åsen.[22] De industriella högkonjunkturerna gav dem möjligheter att arbeta i andra fabriker än där deras föräldrar och syskon var anställda. En del "utbildade sig bort" från hemorten. Även den lokala arbetsmarknaden differentierades. Mellerud industrialiserades med tillverkning av metallvaror, plastartiklar, skor och trä.

Åsensborna tillbringar numera mer tid än förr utanför bostadsorten för utbildning, försörjning, service och rekreation. Examen tar de i Vänersborg, körkortet i Säffle. Stapelvaror som mjöl, salt, olja, smör och socker köper många hushåll stora kvantiteter av i Norge.[23] De nöjeslystna far till dansrestaurangerna i Mellerud och i 'trestadsregionen' (Vänersborg, Trollhättan och Uddevalla). Abonnerade bussar transporterar de spelsugna till bingoaftnar runt om i länet. De sportintresserade bevistar stundtals större evenemang i Göteborg. Till denna bild av lokalsamhällets förändring kan vi lägga det faktum att de flesta av åsensborna på grund av de senaste årtiondenas ut- och inflyttningar har nära släktingar och vänner spridda på andra håll i länet. Deras verksamheter försigår sålunda inom ett väl avgränsat geografiskt område med körskolornas Säffle som nordligaste, smör- och mjölbodarnas Korsör i Norge som västligaste samt Göteborg som sydligaste punkt. Inom detta aktivitetsfält[24] försörjer de sig, går i skola, förlustar sig, umgås med sina bekanta och finner äktenskapspartners. Om vi inte såg Åsen på detta sätt, som blott en del av åsensbornas sammanlagda verksamhetsfält, utan som ett lokalsamhälle på landsbygden, då skulle vi få svårt att förstå

att ett tiotal ungdomar där röker hasch och marihuana och att ett par regelbundet använt narkotika, eftersom sådana fenomen ju vanligtvis förknippas med stadsungdomens liv. Åsens ungdomar tillbringar en hel del tid i större orter och kommer i kontakt med grupper som samlas kring cannabis och droger.[25] Även detta handlingsmönster tjänar till att belysa formerna för det samhälle som åsensborna tillhör.

Inte nog med att åsensborna far iväg tillfälligt från hemorten för att deltaga i andra gruppers och orters liv, utan människor från andra platser i åsensbornas aktivitetsfält brukar komma till Åsen för att deltaga i aktiviteter där. Sålunda utgörs en del av de anställda på pappersbruket av folk från andra orter inom kommunen, Mellerud, Dals Rostock, Ör och Köpmannebro. Likaså hör flera av de aktiva inom Håfreströms IF, den lokala sportklubben, hemma på dessa platser. Mer än hälften av deltagarna i Åsens vittberömda musikkår rekryteras utifrån. Skålleruds Accordion Club kan lika gärna betecknas som en alldalsländsk dragspelsorkester vad de femtio medlemmarnas hemorter beträffar. Ytterligare en mycket aktiv sammanslutning, pingstförsamlingen Smyrna med egen kyrka och präst, räknar de flesta av sina tvåhundra medlemmar från andra orter inom kommunen och grannkommunerna. Slutligen hör det också hit att de regelbundet återkommande festerna i fackföreningens hus, musikkårens kalas med ett hundratal deltagare och "knytkalasen", till vilka deltagarna rekryteras mest bland fabriksarbetarna, även lockar till sig utomlys.

Detta är *ett* sätt att skildra det samhälle som jugoslaverna från Šid och Ravne hamnade i. Min bild av det påverkas av att jag mest intresserat mig för de företeelser som invandrarna kommit i beröring med och undrat över. Femte och sjätte kapitlet ägnar mer utrymme åt jugoslavernas egna föreställningar om Åsen och svenskarna där. Detta kapitel skall närmast avslutas med en kronologisk presentation av jugoslavernas invandring och vidareflyttning.

Hösten 1965 anlände en man från Šid och en från Ravne till Åsen. De övriga 89 jugoslavernas ankomstår visas i följande kolumn:

1966: 8
1967: 4
1968: 0
1969: 22
1970: 35
1971: 18
1972: 2

Därutöver föddes två jugoslaviska medborgare i Åsen 1972 vilket innebär att i maj 1973 totalt 93 jugoslaver vistats där mellan ett och sju år räknat från november 1965.

Från början bodde de flesta av jugoslaverna i arbetarbarackerna vid fabriken. Från hösten 1971 flyttade fler och fler av dem till moderna lägenheter, allt medan barackerna revs för att ge plats åt bilparkering och parkanläggning. Under samma år var den jugoslaviska kolonin som talrikast med 74 personer. Invandringen hade då börjat övergå i en vidareflyttning från Åsen. Redan 1968 flyttade den första familjen vidare till Falkenberg. Den följdes senare av ytterligare sju familjer och sju ensamstående som lämnade Åsen för att söka ännu bättre villkor på andra håll i västra Sverige: Halmstad, Torekov, Vargön, Färgelanda, Bengtsfors, Lilla Edet och Skåpafors.

Våren 1972 varslade Håfreströms AB om uppsägning av ett fyrtiotal kvinnliga sorterare, däribland nio gifta jugoslaviska kvinnor. De invandrarfamiljer som berördes sökte då nya anställningar på andra orter genom arbetsförmedlingen. Därigenom riskerade företaget att förlora nio jugoslaviska män som var svårersättliga inom produktionen. För att få behålla dem erbjöd bruksledningen samtliga uppsagda kvinnor nytt arbete på fabriken, fast blott på produktionsavdelningen med skiftgång. Ingen av svenskorna, av vilka många var äldre "trotjänarinnor", ville arbeta nattskift. Men sex av de jugoslaviska kvinnorna gick med på förslaget och blev de första kvinnor-

na i brukets historia som arbetade vid utskottsbandet och vid glättmaskinen. De tre övriga uppsagda jugoslaviska kvinnorna flyttade med sina familjer till andra svenska orter. Så småningom föranleddes bruksledningen att återanställa en del av de uppsagda, eftersom försöket till rationalisering av sorteringen inte slagit väl ut. En av de jugoslaviska familjerna återkom då till Åsen.

Våren 1973 levde 56 jugoslaver i Åsen. Tre familjer och en ogift man hade då återvänt till hemlandet efter lite mer än två år i Sverige.

2. Utvandringsbesluten

> "Såsom förmodad anledning till deras afflyttning till främmande land antages vara en förhoppning om bättre utsigter i lekamligt hänseende, än hvad fädernejorden tyckes lofva." Ur In- & utflyttningsbok för Skålleruds församling 1873. (*Om utvandrarna till Nordamerika.*)

I detta kapitel skildras några av de omständigheter som inverkade på åsensjugoslavernas beslut att fara till Sverige för att arbeta. Inte sällan brukar frågan "varför flyttar folk?" besvaras med en uppräkning av dels sådana socioekonomiska villkor som stöter bort ("push") människor från deras hemort dels sådana förespeglingar om bättre möjligheter i målorten som drar dem till sig ("pull") från en annan.[1] Men använder man denna s k push-and-pullmodell blir det svårt att förklara varför människor som är utsatta för samma bortstötande och tilldragande faktorer som migranterna *inte* flyttar. R C Taylor (1969) har i en sociologisk studie av kolgruvearbetares flyttning inom England sökt utveckla den alltför mekaniska push-and-pullmodellen genom att som variabel införa individens subjektiva bedömning av sin situation[2]. Sättet på vilket var och en uppfattar och värderar push- och pullfaktorerna blir avgörande för vilka som far och vilka som stannar. För att förklara migration är det således inte tillräckligt med kunskap blott om de socio-ekonomiska villkor som föranledde flyttning eller blott om migranternas motiv för att flytta. Taylor rekommenderar i stället en kombination av de båda perspektiven i en modell över migrationsförloppet med nedanstående sju variabler:

1) strukturella begränsningar i utflyttningsorten,
2) individernas bedömning av dessa begränsningar,
3) deras kort- och långsiktiga planer,
4) deras grad av integration i hemorten,
5) inställning till förhållandena på andra platser,

6) flyttning som ett objektivt möjligt projekt samt
7) handlingsutlösande faktorer.

Denna modell bildar utgångspunkten för min skildring av åsensjugoslavernas utvandring genom att den givit upphov till följande frågor: Hurdana var utvandrarnas ekonomiska och sociala villkor i hemorten? Hur bedömde de sina möjligheter att leva ett tillfredsställande liv inom ramen för dessa villkor? Vilka mål hade de för sina liv? Hur fast förankrade var de i sin hemort i socialt och kulturellt avseende? Vilka grupper jämförde de sig med? Vilka var de nödvändiga praktiska förutsättningarna för utlandsarbete? Till sist, hur gick det till för var och en av utvandrarna när de bestämde sig för att fara till Sverige? Dessa frågor besvaras i följande ordning. Först ges en allmän karakteristik över utvandrarna från Šid och Ravne och deras levnadsvillkor. Därefter presenteras deras migrationsmotiv och den generella bakgrunden i det jugoslaviska samhället till dessa motiv. I det tredje avsnittet ses arbetet i Sverige som ett alternativ bland andra och i det fjärde beskrivs de sociala förbindelser mellan utvandrarna som möjliggjorde utflyttningen och gjorde den till "kedjemigration". Därpå ges några exempel på varierande handlingsutlösande faktorer. Till sist berörs själva beslutsfattandet och de attityder som utvandrarnas närmaste hade till utlandsarbetet.

Utvandrarna

Av de 93 jugoslaverna i Åsen kom 55 från Šid och 26 från Ravne.[3] Dessutom hade 11 personer från Šid och 2 från Ravne fått löfte om arbete och bostad i Åsen, men i sista stund nekades de arbetstillstånd.[4] Detta kapitel, som i huvudsak handlar om utflyttningen från Šid och Ravne, kommer att omfatta även dessa individer och deras familjer. Samtliga dessa 125 personer kommer här att betecknas som "utvandrare", med avseende på deras beslut att flytta till Sverige.[5] Som flyttenheter räknas kärnfamiljer och ogifta män och kvinnor. Från Šid kom 22 (8)* kärnfamiljer och 13 (1) ogifta, från Ravne kom 6

* Siffrorna inom parentes betecknar dem som inte fick arbetstillstånd.

familjer och 8 (2) ogifta. I ålder och kön fördelade sig individerna från dessa båda orter 1971 enligt följande tabell:

	Šid		Ravne	
ålder	m	k	m	k
0—6	0 (0)	3 (0)	3	2
7—16	10 (4)	13 (7)	0	3
17—20	2 (1)	2 (1)	0	0
21—40	25 (8)	21 (7)	12 (2)	6
41—50	5 (1)	3 (1)	0	0
51—60	1 (0)	0	0	0

Fem av familjerna från Šid ingick i tregenerationers hushåll, bestående av barn, deras föräldrar samt far- eller morföräldrar, som sov under samma tak och åt tillsammans. Ingen av familjerna från Ravne var i denna mening del av tregenerationers hushåll. Vidare tillhörde nästan samtliga av utvandrarna från Šid endera av två släktkretsar, vilka bestod av personer som var släkt med varandra genom härstamning eller genom äktenskap, en del på kort, andra på mycket långt avstånd. Många av dessa relationer fick ett socialt innehåll genom vänskap, grannskap eller arbetsgemenskap. De flesta av utvandrarna bodde i närheten av varandra i "ruski kraj", de norra kvarteren av staden intill rusinska kyrkan. Detta innebar också att de båda släktkretsarna förenades med varandra på ett flertal punkter genom dylik gemenskap. Mellan utvandrarna från Ravne däremot, existerade mycket få släktrelationer. Inte heller bodde de i varandras omedelbara närhet. Några bodde i gamla stadens arbetarkaserner, några i de moderna hyreshusen uppe på Čečovje, andra åter i de angränsande arbetarbyarna. Flera av dem var emellertid bekanta och arbetskamrater med varandra.

De skillnader mellan Šid och Ravne som presenterades översiktligt i förra kapitlet återspeglas tydligt bland utvandrarna. Från den etniska mångfalden i Šid kom 51 (21) rusiner, 19 (0) serber, 12 (3) kroater, 8 (4) slovaker samt 5 (0) ungrare.[6] Från Ravne kom bara slovener. Trots att de var jugoslaver (till medborgarskapet) betraktade utvandrarna från dessa båda städer varandra som främlingar med skilda etniska identiteter, mo-

dersmål och kyrkotillhörigheter, när de möttes i Åsen som invandrare bland svenskarna. Deras levnadsvillkor hade skilt dem åt, de hade anpassat sig ekologiskt och ekonomiskt på olika sätt och de delade få erfarenheter och referenser, vilket, som vi senare skall se, kom att försvåra samvaron mellan dem i Sverige.

Från bondestaden kom 6 (4) bönder, 4 (4) arbetar-bönder, 16 (1) arbetare, 9 (3) hantverkare, 6 (4) butiksanställda, 10 (3) hemmaarbetande, en kontorist, en gymnasielärare, en advokat och en handelsekonom. Från stålstaden kom 10 (2) arbetare, 5 kontorister och 4 butiksanställda samt en hemmaarbetande. Šidborna bland utvandrarna hade genomsnittligt sämre skolutbildning och lägre löner än de från Ravne. Av de förra hade hälften mindre än åtta års grundskola, medan nästan alla från Ravne hade mer skolutbildning bakom sig. Lönerna i Šid växlade mellan 700 dinarer/månad (c:a 200 sv kr 1970) för de kvinnliga textilarbetarna och över 2 000 dinarer/månad för advokaten med eget kontor. I Ravne varierade de mellan 1 000 dinarer för butiksbiträdena och 3 000 dinarer för försäljaren på en monteringsfirma. Likaså skiftade arbetsförhållandena och arbetsmiljöerna påfallande om man jämför de olika utvandrarna. Medan Ladislav* bar lera och brände tegel i Šids ålderdomliga bruk, satt Ljudmila vid ett skrivbord i stålverkets luftkonditionerade kontor i Ravne. Medan Josip som jordbrukare i hög grad själv bestämde över sin produktion, sydde Dragica delar av jumprar enligt ett av andra fastställt schema. Medan Miloje som akademiker åtnjöt respekt, var Ana såsom bosnisk hemmafru och analfabet nära botten i Šids lokala hierarki.

Det var blott fem av familjerna från Šid som inte ägde hus med obligatorisk kökträdgård och hönshus, men dessa fem hade å andra sidan tillgång till jord och fjäderfän hos de vuxna familjemedlemmarnas föräldrar, som i samtliga fall var bönder. Blott en enda familj bland utvandrarna från Ravne hade indirekt tillgång till jord genom mannens småbrukande föräldrar. Ingen av dem ägde heller hus, utan alla hyrde lägenhet i flerfamiljshus eller bodde hos föräldrar, vilket f ö de

* För att skydda jugoslaviska och svenska åsensbors anonymitet använder jag pseudonymer i stället för deras riktiga namn.

ogifta i Šid också gjorde. Bostadsbrist hade de båda städerna ändå gemensamt.

Genom den grad av självhushållning som utvandrarna från Šid upprätthöll hemma var deras utgifter för mat och dryck låga. Kökträdgården försåg dem med grönsaker, frukt och potatis en stor del av året. Några gånger i veckan nackades en höna eller en kalkon från det egna hönshuset. Ett par gånger om året lät man slakta sina färdiggödda grisar och sålde en del av köttet till grannar och bekanta. Resten saltade och rökte man in för eget bruk. I övrigt utgjorde det billiga vita brödet från kvartersbagarna och grönsakssoppor lagade på egna håvor hörnpelarna i šidbornas kosthåll. Numera finns det visserligen färdiglagad mat att köpa i de nya "samoposluge", snabbköpen, men ingen av utvandrarna sade sig ha köpt sådan "direktörsmat". I stället ägnade kvinnorna flera timmar varje dag åt att bereda råvaror och laga mat. Man kan också undra vilka det är i Šid som köper sina spritvaror från snabbköpens otaliga hyllor med inhemsk vinjak, "šljivovica", rom och viner. De sex familjer av utvandrarna som ägde vingård uppe i de bördiga bergen Fruška Gora lät göra eget vin och plommonbrännvin. De andra brukade köpa sprit billigt av de grannar och bekanta som hade vingård.

Trots att utvandrarna från Šid nedbringade sina levnadsomkostnader på dessa vis fann de inga marginaler för inköp av sådana eftertraktade varor som frysbox och bil, inte heller för extravaganser som utlandssemestrar. Varje inköp av nya kläder och skor, av möbler och TV, cykel och grammofon krävde omsorgsfull planering på lång sikt. Ett par skor motsvarade 1970 tiondelen av genomsnittslönen (1 000 dinarer/månad) för en fabriksarbetare, en ny TV kostade honom tre månaders arbete, cykeln mer än halva månadslönen och en kostym nästan hela.[7] Drömmarnas mål för de flesta män i Šid, en liten Fiat, kostade två och ett halvt års hela arbetsinkomst. Ingen av utvandrarna från Šid ägde heller någon bil, men TV fanns hos de flesta av dem. De möblerade sina hem enkelt, nya möbler och prydnadsmöbler var sällsynta.

Jämfört med šidborna hade ravneborna bland utvandrarna högre konsumtionsstandard beträffande kläder, möbler och fordon, trots sina större utgifter för livsmedel. Arbetarna

bytte oftast om efter arbetstid, till skillnad från šidborna. Det var inte ovanligt att de köpte färdiglagad mat. Deras lägenheter var nymöblerade i större utsträckning än šidbornas. Två av dem hade bil och de flesta hade semstrat utomlands. Dessa skillnader i levnadsstandard upprätthölls dels genom den högre lönenivån i Slovenien, dels genom att det var vanligare att båda makarna bland slovenerna förvärvsarbetade.

Varken utvandrarna från Ravne eller de från Šid tillhörde de allra fattigaste och sämst ställda skikten i sina hemtrakter, som man kanske kunde tro. Blott en man från Šid och ingen var födda och uppvuxna i dessa trakter. De förefaller även att från Ravne var arbetslös vid tidpunkten för utvandringsbeslutet, ingen av kvinnorna hade anmält sig som arbetslös. Hälften av de gifta kvinnorna från Šid och nästan alla från Ravne hade anställningar.

Ingenting tyder heller på att utvandrarna var socialt och kulturellt disintegrerade i hemorten.[8] Tre fjärdedelar av utvandrarna från Šid och fem sjättedelar av dem från Ravne ha ingått på ett självklart sätt i olika sektorer av hemortens grannskaps- och arbetsliv. En del av dem var även engagerade i befintligt idrotts- och föreningsliv. Ingen av dem gav inför mig uttryck åt negativa värderingar av människor och normer i sin egen närmiljö.[9] Själva aktades de i sin frånvaro som "pošteni ljudi", hederligt folk av samma slag som sina grannar och arbetskamrater. Genom talesättet "den som stjäl lever gott, den som lever hederligt måste flytta" hyllade de kvarvarande šidborna utvandrarnas vandel, samtidigt som de sin vana trogna riktade en stöt uppåt mot den nya överklassen och dess iögonfallande konsumtion.

Eftersom det sålunda finns anledning att förmoda att utvandrarna levde ett ekonomiskt, socialt och kulturellt drägligt liv i hemorten, måste uppmärksamheten i stället riktas mot hur de själva värderade sin situation och sin levnadsstandard. Varför nöjde de sig inte med vad de hade, vad mera önskade de sig och varför? Den följande redogörelsen för hur Eugen Kovač från Šid flyttade till Åsen 1966 ger ett svar på dessa frågor och företer samtidigt några gemensamma drag med hans efterföljares utvandring, nämligen det relativa missnöjet med framgångsutsikterna i hemlandet, målen för utlandsar-

betet samt nyttjandet av tillgängliga sociala förbindelser vid emigrationstillfället.[10]

Eugen växte upp tillsammans med sina farföräldrar, som var bönder. "Till artonårsåldern var jag bonde och visste inget om världen. Sen började jag intressera mig för andra länder och andra levnadssätt." En kusin på farmoderns sida som bodde i Västtyskland skrev brev till honom och kom på besök till Šid. "Hon tände en längtan hos mig efter att resa bort och leva ett annat liv. Jag hade också läst i tidningarna och hört från andra emigranter och deras anhöriga att man kunde leva gott i Västeuropa på hederligt arbete." Men tills vidare arbetade han på textilfabriken, maskinstickade jumprar med framgång och valdes till president för fabrikens ungdomsråd. "Jag var nog den ende medlemmen i något av Šids ungdomsråd som inte var kommunist. När de andra undrade varför jag inte var med i partiet, försäkrade jag dem att jag skulle gå med senare. Men jag tänkte, att om jag far till Västtyskland så är det nog bättre för min framtid att jag inte är kommunist. Därför drog jag mig mer och mer ur den fackliga och politiska verksamheten." Under semestern 1963 gjorde Eugen och två kamrater ett misslyckat försök att ta sig illegalt över gränsen till Österrike.[11] Efter det korta påföljande fängelsestraffet och efter militärtjänstgöringen började han arbeta vid järnvägen i grannbyn Kukujevci, en anställning som han fick genom sin fars förbindelser. Fadern var tjänsteman. "Jag trivdes bra med arbetet och hade det bra hemma. Bara jag hade haft det lite bättre ställt, ägt en bil och mer pengar, så hade det varit perfekt . . ." I Kukujevci var Eugens chef en av de få som ägde privatbil på den tiden. Eugen drömde om att "jobba utomlands ett tag och komma hem med bil och pengar att bygga hus för, ett fint hus med ett sånt där lågt järnstaket omkring, det såg du väl i Šid att många bygger nu? Tänk dig, bara chefen och jag med bil, tänk dig det och du förstår varför jag ville fara iväg!"

Under semestern 1965, det år det blev lätt att erhålla pass för utrikes vistelse, reste Eugen till Sverige som turist tillsammans med Ladislav Blažkova, en femtioårig slovakisk

tegelarbetare och svåger till Eugens bästa kamrat. De hade haft brevkontakt med en serb från hemtrakten som bodde i Halmstad och som beskrev hur de skulle bära sig åt vid framkomsten. Vid tågstationen i Halmstad gick Eugen fram till en polis och sa "arbeiten, ich arbeiten . . .?" varpå polismannen skjutsade dem till ett hotell i staden vilket tjänstgjorde som tillfällig arbetsförmedling. Där fanns representanter för olika företag som önskade anställa invandrade. Eugen anmälde sig för säkerhets skull till det jobb som nämndes först: "Eriksbergs varv, tjugo man!" Kamraten Ladislav lockade på grund av sin ålder ingen värvare. Han gick i stället på en tre veckors språk- och yrkesutbildning på en skola i Markaryd. Därifrån erhöll han anställning på pappersbruket i Åsen. De två reskamraterna brevväxlade under elva månader innan de återförenades i Åsen.

När Eugen hade installerat sig där började han förmedla anställningar och bostäder åt de sina från Šid. Han hade dragit sig för att ordna arbete åt dem under sin vistelse i Göteborg, eftersom han inte tyckte att det var en bra plats att leva på. Själv vantrivdes han där, fick inga kontakter med svenskarna. Första halvåret bodde han i en båthytt tillsammans med en serb och en makedonier. Därefter hyrde de ett rum i centrum. De tillbringade sin fritid tillsammans med grannarna, ett par slovener. På varvet var basen kroat, arbetskamraterna var finnar, greker och jugoslaver. När Eugen började följa svenskundervisningen var det 80 deltagare, andra lektionen 50, tredje 20 och i fjärde deltog blott han själv och tre till. Kursen lades ned och Eugen lärde sig knappt någon svenska alls under sitt första år i Sverige.

Eugen tog inte avstånd från de centrala normerna och livsmönstren i sin jugoslaviska hemort, han lämnade den därför att den inte kunde ge honom det som han mest önskade: högre materiell levnadsstandard och därav följande högre socialt anseende. Men denna strävan delade han inte bara med de andra som utvandrade, utan också med många av dem som stannade kvar, vilket gör att denna omständighet inte ensam kan förklara utvandringsbeslutet.[12]

Relativt missnöje och referensgrupper[13]

När utvandrarna tillfrågades vad de ville uppnå med att flytta till Sverige, svarade de flesta att de önskade "höja levnadsstandarden" och "arbeta mindre hårt". En del svarade att de skulle "spara pengar" för ett visst ändamål, vanligtvis ett nytt hus i hemlandet. Några lämnade sin hemort huvudsakligen för att "göra nya erfarenheter". Ett par personer nämnde att de ville "starta ett nytt liv". Ofta nämndes flera av dessa motiv på en gång. De kan ses som exempel på några vedertagna sätt att inför omvärlden rättfärdiga utvandringen. Även de som inte flyttade utomlands godtog de andras utvandring med sådana förklaringar. De uppgivna motiven är en social produkt som säger oss minst lika mycket om gruppnormer och självklara attityder i en viss miljö som om de psykologiska krafter som varit i spel.[14] När bondhustrun Ljubica på frågan "varför ville ni flytta till Sverige?" svarade:

> "Därför att vi räknade med att inte behöva jobba så hårt och ändå tjäna lite mer pengar. Jordbruksarbetet är ju så slitsamt . . . Vi tänkte också på barnens framtid."

så blir hennes beslut att utvandra logiskt och begripligt. Hennes motiv ansluter sig väl till de sociala normerna att öka sin välfärd med arbete, att sörja för barnens framtid samt att nedvärdera bondelivet, normer som gällde både i Šid och Ravne.

Arbetarbonden Danilo hade genom släktingen Eugen och andra i Åsen hört att det var bra där, "höga löner och hög levnadsstandard". Han jämförde de 1500 kronor som han skulle tjäna netto i Åsen med de 300 som han hade på konservfabriken:

> "Det var därför jag ville jobba där." – Skulle ni spara pengar eller använda dem med detsamma? Danilo, hans hustru och hans syster, alla tre i fyrtiofemårsåldern, var eniga: "Vi skulle köpa bil och använda pengarna genast!"
>
> Men Danilo jämförde inte bara löner, utan också arbetstid. I Šid tyckte han sig inte ha tid att leva, att träffa sina vänner. Hans yrke som kylreparatör tvingade honom till

mycket övertidsarbete. Dessutom skötte han familjens lilla jordbruk tillsammans med hustrun. I Åsen tänkte han sig arbeta åtta timmar prick, sen "hajde kući!", full fart hemåt!

– Men skulle det inte vara svårt att lämna släktingar och vänner kvar här i Šid? "Hur då svårt, nostalgi menar du? Du själv känner väl hemlängtan härifrån? Kan du tänka dig att bo här för gott? Inte? Se där! Det är för att det är bättre i Sverige. Likadant är det för oss, förstår du, vi vill bo där vi kan leva bättre. 'Pare su bliže srca od roda' (Pengar är närmare hjärtat än släktingar)."

Ivan arbetade som kontrollör av stålkulor på stålverket i Ravne för 1 500 dinarer/månad. Det ansåg han vara en alldeles för låg inkomst om han ville skaffa sig något utöver det allra nödvändigaste:

"Man kan kanske spara till en bil på lång sikt, men då måste man försaka så mycket att det inte är värt det. Det finns folk som tar två skift varje dag för att öka förtjänsterna, men det har jag inte lust med."

Ivan, som var ungkarl och bodde hemma hos sina föräldrar, spelade klarinett i stålverkets blåsorkester. Andrej, en av åsensjugoslaverna vars maka Ivan bodde granne med under uppväxtåren, hade förespeglat honom bättre musikaliska möjligheter i Sverige. Det dominerande motivet som Ivan angav för sin önskan att utvandra var dock att han ville ut i världen och se sig om medan han var ung.

I liknande ordalag motiverade Milorad från Šid sin färd till Sverige. Men först skrattade han till inför frågan och svarade att han inte visste själv riktigt varför han for:

"... för att arbetslönerna är högre här i Sverige, ... för att se lite av världen, kanske." Milorad kom ursprungligen från en liten by i Bosnien. I Šid arbetade han som bromsare vid järnvägen. Han var inte direkt missnöjd med sin lön, 1 400 dinarer. Varken han eller hans maka Ana uttryckte något missnöje med sin belägenhet i Šid överhuvudtaget, nu efteråt. De ägde ett nytt hus och hade sin stora kökslrädgård,

sina svin och höns. Särskilt Ana talade om Šid med värme och saknad: "Vi hade ju allt där egentligen!" – "Ja, utom pengar . . .", tillfogade Milorad.

Åsensjugoslaverna utvandrade inte för att klara livsuppehället. De levde inte på existensminimum och var inte fattiga i absolut mening. De visste att många andra landsmän levde under mycket knappare omständigheter än de själva. De jämförde i stället sin egen levnadsstandard med bättre lottade grupper, till vars konsumtionsvanor de ansåg sig lika berättigade. Den styrande socialistiska ideologins största betydelse för jugoslavernas tänkande torde vara idéerna om social rättvisa och ekonomisk jämlikhet. Dessa idéer, som spreds bland jugoslaverna under revolutionen, tolkas idag av barnen till de kämpande partisanerna: "Varför skulle jag leva sämre än arbetarna i väst eller sämre än byråkraterna i förvaltningen?"[15] Klasskillnader och olikheter i levnadsstandard ses inte längre som en naturlig ordning.

Då människor uppfattar som ett möjligt mål den relativa vällevnaden hos en mer framgångsrik grupp med vilken de kan jämföra sig, brukar de förbli missnöjda med sin lott tills de lyckats inhämta försprånget. Detta kan kallas "de höjda förväntningarnas revolution"[16]. Utvandrarna hade tre referensgrupper som de jämförde sin egen levnadsstandard med och som spelade stor roll för deras känsla av relativt missnöje. De jämförde sig med: 1) västeuropeiska arbetare: "Vi arbetar lika hårt som dem, men tjänar mycket mindre", 2) med jugoslaviska utvandrare som lyckats; "Vi har jobbat tillsammans under likartade förhållanden, nu tjänar de mer än vi utan att arbeta mer", 3) med överklassen i hemlandet, "gospodari" (herrskapet): "Vi arbetar, de stjäl!". Dessa jämförelser gav eftertryck åt missnöjet med den egna konsumtionsstandarden. Den bristande tron på att kunna höja den radikalt inom ramen för hemlandets näringsliv var redan grundlagd.[17] Referensgrupperna formades på flera olika sätt för utvandrarna. Följande fem framstår som de viktigaste:

1. Personliga erfarenheter av andras högre levnadsstandard, i synnerhet kamraters och bekantas som via social eller geografisk mobilitet fått det bättre.

2. Samtalen på gator, kaféer och arbetsplatser om chanserna till ett materiellt bättre liv.[18]

3. Massmedias presentation och uppvärdering av den västeuropeiska medelklassens konsumtion och livsföring.

4. Det synliga och högst påtagliga utbudet av industrisamhällets varor i butikerna.

5. Skolans spridning av föreställningar om allas rätt till behovstillfredsställelse och individuell klättring i den sociala hierarkin.[19]

Ett av de viktigaste målen för den socialistiska regimen i Jugoslavien har varit god materiell levnadsstandard åt alla med avseende på bostad, mat och rekreation. Medlet har varit en snabb industrialisering av federationens alla regioner.[20] Några år efter revolutionen övergav Jugoslavien sin strikta planhushållning. Efter reformernas år 1965 tilläts företagen i större utsträckning än tidigare konkurrera med varandra genom marknadsmekanismen.

Hela det jugoslaviska samhället genomsyrades således av ett tryck på invånarna att köpa i synnerhet inhemska varor: kläder, skor, möbler, prydnader, konserverad föda, alkohol, tobak och hushållsartiklar. En utomstående kunde lätt få för sig att konsumerandet av hemlandets produkter var den stora socialistiska gärningen för den enskilde jugoslaven. Varureklamen som bredde ut sig i massmedia stod dock i bjärt kontrast till det stora flertalets livsföring. De konsumtionsvanor och den livsstil som framställdes som önskvärd liknade den västeuropeiska medelklassens genom att det var den individuella förbrukningen och strävan efter prestige genom denna som presenterades som riktpunkt för det goda livet. TV:n stod på mest hela kvällarna hos arbetarna och bönderna i Šid, även om inte varje program besågs. Åter och åter visades reklamfilmer för cigarretter, dyr sprit, konfektionskläder av senaste snitt, bilar, möbler, tvätt- och diskmaskiner, skönhetsmedel, osv. Varorna presenterades av människor som levde ett gott liv. De var unga, vackra välklädda, de hade högt anseende och var populära i sin omgivning, de hade jobb som inte för-

störde deras hälsa och humör utan som i stället gav dem dinarer på Beogradska banka. Reklamen talade således inte bara för enstaka varor utan också för en speciell livsstil. Denna livsstil konkretiserades ytterligare och personifierades genom de mängder av nordamerikanska och engelska TV-filmer som alla tillsammans fungerade som en kurs i de annonserade varornas symboliska värde och användningsområden.

Denna bild av det goda livets materiella tillhörigheter kritiserades inte av šidborna eller ravneborna även om de inte såg den presenterade livsstilen som relevant för egen del. Avståndet var stort i sociala och kulturella dimensioner mellan TV-folket och arbetarna och bönderna i Šid och Ravne. För de senare var frågan hur man skulle komma över de varor som gjorde livet, bekvämare och behagligare att leva, vilket inte behövde innebära att de anammade alla de idéer som fördes fram i samband med dessa varor i massmedia. Ingen avrådde dem emellertid att eftertrakta dessa varor och "moderni način života" (det moderna sättet att leva), tvärtom, de flesta i utvandrarnas omgivningar längtade efter samma varor och den statliga näringspolitiken gick ut på att alla skulle kunna köpa dem så småningom.

Utvandring som ett alternativ

Från mitten av sextiotalet skapades gynnsammare villkor för arbete utomlands, dels genom arbetskraftsefterfrågan i Västeuropa, dels genom legaliseringen av utlandsarbete för jugoslaver 1965. Även de sociala förutsättningarna för utvandring ljusnade. Informationen ökade om för- och nackdelar med utlandsarbete. Alternativa flyttningsmål var ständigt på tapeten på kaféerna, arbetsplatserna och i hemmen. Ju fler som flyttade, desto fler försänkningar, "veze", utomlands kunde utnyttjas vid ett utvandringsbeslut.[21] Det uppstod lätta farleder för dem som önskade en odramatisk utlandsvistelse. Ju fler som flyttade, desto lättare tycktes färden bli för de övriga: "kan de så kan vi...".

I början av 1900-talet var det i de flesta jugoslaviska trakter vanligt att någon eller några av medlemmarna i bondehushållen emigrerade för att lösa försörjningsproblemen hem-

ma.[22] Även från Šid och Ravne for man till USA, Kanada och Australien under tiden fram till andra världskriget. Detta medförde att de flesta av åsensjugoslaverna hade åtminstone avlägsna släktingar i något av dessa länder. Dessutom handlar de etniska gruppernas historia i Šid till stor del om deras tidiga flyttningar genom östra Europa.[23] Såväl šid- som ravneborna var förtrogna med emigration som ett handlingsalternativ genom alla berättelser och påminnelser om utvandrarna och deras öden. Att utvandra var således inte något sensationellt märkvärdigt, förunnat ett fåtal äventyrslystna.

Under senare år var arbete utomlands ett ledmotiv i många sociala sammanhang. Utvandringstemat utgjorde ett levande inslag i vardagslivets rytmer. De hemmavarande påmindes ofta om de frånvarande och om utflyttningen som ett alternativ. Hus stod tomma medan ägarna arbetade i annat land. Småbarn bodde hos sina far- eller morföräldrar, medan föräldrarna befann sig i Västtyskland eller Österrike. Bilar med utländska registreringar syntes ofta på lergatorna invid bondgårdarna i Šid och utanför hyreshusen i Ravne. Vykort, souvenirer och gåvor från Düsseldorf, Marseilles, Salzburg, Göteborg och många andra europeiska industristäder prydde hemmen. Som exempel kan också nämnas att man i Šid på sina håll använde svenska konsumpåsar att skydda ömtåliga växter med och tomma syltburkar från Findus och Flora smörbyttor som förvaringskärl för solrosfrön och majsmjöl. Ibland hördes träskor från Vollsjö klappra på de stenlagda trottoarerna. En gammal baba medförde en dag till piacan ett parti pappersnäsdukar från Klippan som hennes dotter sänt. Samma baba använde i sitt sommarkök en elspis som inköpts på Jonssons järnaffär i Mellerud. Sålunda materialiserades spåren efter utvandrarna i deras forna hemorter. Dessa spår alstrade lätt samtal om de frånvarande och deras nya liv och bidrog på så sätt till att aktualisera utvandringsalternativet.

Särskilt när utlandsarbetarna själva kom på besök sköt diskussionen ny fart i deras kretsar och de kvarvarande ställdes i en valsituation. De som beslutat att stanna hemma fick ånyo försvara sitt val. De som väntade på "rätt tillfälle" fick ofta ytterligare skäl att ge sig iväg.

En dag stod en flott Mercedes Benz utanför konservfabriken. Danilo tänkte att den väl ägdes av någon direktör på besök. Men när personen i bilen steg ur och hälsade på Danilo visade han sig vara en f d arbetare på fabriken. Han hade arbetat i Stuttgart sedan ett par år. Danilo förundrade sig över att denne man kunnat skaffa sig en sådan bil när han själv inte haft råd att köpa en cykel ens under samma tid.

Utvandrarna fick information om löner och arbetsförhållanden i Sverige, dels genom pionjärerna, dels genom officiella publikationer på serbokroatiska från svenska ambassaden i Beograd. Däremot ägde de föga kunskap om Åsen som livsmiljö i övrigt. Berättelserna om och av de anhöriga där gav dem spridda intryck om människor och landskap, och kompletterades genom Instamatic-bilder och brev. De som befann sig i Sverige tjänstgjorde dock ingalunda som några slags reportrar visavi de hemmavarande. En av de arbetar-bönder som förberett sig att fara till Åsen sade sig inte alls veta hur det såg ut där. En annan hade glömt vad det var för slags industri han skulle jobba i, och en tredje frågade mig om det var en stor eller liten plats, om den låg i bergen eller på slätten. De var naturligtvis inte intresserade av det nya landet för dess egen skull, utan blott för dess förutsättningar att öka deras materiella tillgångar. Begreppet "Sverige" stod för höga löner, höga skatter, höga levnadsomkostnader och vidsträckta sociala rättigheter. Det var också i dessa avseenden som utvandrarna jämförde sverigeresan med de andra handlingsalternativ som stod till buds.

Ett alternativ till utlandsarbete som alla vuxna åsensjugoslaver hade tagit ställning till var att fortsätta som förut i hemorten. De allra flesta familjer och ensamstående hade dessutom begrundat någon av följande utvägar:

1. Fara till ett annat land än Sverige.
2. Söka sig till en annan ort än Åsen i Sverige.
3. Flytta till ett annat ställe i hemlandet.
4. Skaffa nytt arbete i hemorten.

Tre män från Šid och en från Ravne hade personliga erfarenheter av arbete utomlands innan de begav sig till Sverige. Djura Sopka och Ivan Joksimovič hade varit i Västtyskland, Mihail Ramač i Tjeckoslovakien och Borut Zidar i Österrike, ingen av dem dock mer än ett halvår. Deras erfarenheter av detta "gästarbete" var sådana att de inte önskade återvända dit med sina familjer för någon längre tid. Av de övriga hade Eugen Kovač varit på väg till Västtyskland en gång[24] och Josip Rostah hade sökt arbete i Österrike. I själva verket hade samtliga åsensjugoslaver sociala förbindelser till landsmän i Västtyskland, Österrike eller Frankrike som skulle ha underlättat flyttning dit om de hade satsat på det. De ansåg visserligen att de skulle ha haft mest att vinna i reda pengar, på att arbeta i Västtyskland, men de trodde sig aldrig bli accepterade där som något annat än som "Gastarbeiter" utan rätt till familjeliv och social trygghet.[25]

Det var blott några få bland dem som kände andra personer i Sverige än dem i Åsen som skulle ha kunnat ordna arbete och bostad åt dem.[26] Inte heller var det tredje alternativet särdeles attraktivt. Šidborna såg Slovenien som ett främmande land, där de skulle få nästan lika stora anpassningsproblem som om de for utomlands. De något högre förtjänsterna där skulle inte uppväga det kulturella avståndet till slovenerna, menade man.[27] Att flytta till en större stad skulle åtminstone inte för šidborna öka inkomsterna tillräckligt för att kompensera de högre levnadsomkostnaderna där. Arbetarna i Šid och Ravne hade 1965–1972 inte heller stora utsikter att få anställningar med högre lön i hemorten, i synnerhet var många av arbetarna från Šid med sin bristande utbildning hänvisade till okvalificerade anställningar.

Dessa försiktiga spekulationer om åsensjugoslavernas alternativ till utvandring kan konkretiseras genom en beskrivning av vad de åtta familjer tog sig för, som erhöll arbete men inte arbetstillstånd i Åsen. Sex av familjerna var rusiner, de andra två slovaker och kroater. Två av familjerna var heltidsbönder, två var arbetarbönder två var arbetare. I den femte var mannen advokat medan hans hustru arbetade som kontorist på kommunalkontoret. Den sjätte var skinnskräddare. Sex av dessa familjer ingick i den ena av de två nämnda

släktkretsarna. När bönderna fick löfte om arbete och bostad i Åsen sålde de sin boskap, hästarna och skrindan. Jorden och gården bortarrenderades. De var alldeles resklara när avfärden hindrades i sista stund. De köpte då tillbaka större delen av sin egendom och fortsatte sitt jordbruk. Arbetar-bönderna hade inte lämnat sina anställningar på konservfabriken och kooperativet för gott. Dessa fyra par var i fyrtioårsåldern. De slog sig till ro och sänkte sina levnadsanspråk. Ruža, rusinsk bondkvinna, berättade om det ofullbordade utvandringsprojektet:

"Vår granne (och släkting på långt håll, förf anm) deda Kovač kom hem från sitt besök i Sverige hos Eugen och berättade att det var 'jako lepo, jako dobro', mycket vackert, mycket bra i Asensburg[28], att de våra tjänade mycket pengar och att levnadsstandarden var hög. Själva arbetar vi hårt och hederligt på fälten och på gården, men det ger ingen utdelning i dinarer. Vi får inget över när vi betalt skatt, det är så mycket vi måste betala: socialavgiften, licens för vagn och häst, väghållning, jordskatt, osv. Vi tänkte, att om det fanns arbete för oss två och kanske för dottern (18 år) och senare för sonen (16 år) så skulle vi kunna leva bättre utan att behöva arbeta mer. Vi pratade med varandra under ett par månader om att flytta, alla fem i familjen. Vi räknade med att bo fem år i Sverige och se hur det var. Om vi inte trivdes hade vi ju vår gård att återvända till. Själv var jag rädd för hur jag skulle klara mig i främmande land. Jag är ju 'seljanka', bondmora, och född här i detta kvarter. Båda mina och Emils föräldrar var bönder. Jag har inte varit utanför Šid många gånger. I Beograd t ex tio mil härifrån, har jag varit bara tre gånger i hela mitt liv, senast för att skaffa arbetstillstånd genom svenska ambassaden.

Men nu blir det ju inget av med våra planer. Vi får bli där vi är. 'Šta možemo!', vad kan vi göra! Fast här hemma har vi egentligen allt vi behöver, utom dinarer. Det är inte så mycket vi behöver köpa, vill vi ha kött till middagen slaktar vi ett par av våra hönor. Vi betalar inte 25 dinarer kilot för dem hos slaktaren. Och på sommaren hämtar vi

hem flera lass meloner från åkern och äter så mycket vi orkar och säljer resten. I Sverige måste ni väl importera meloner? Sen har vi vår 'vinograd', vingård, med all frukt vi önskar. Av den gör vi vårt eget vin och den 'šljivovica', plommonbrännvin, som du nu dricker. I Sverige har de våra inte råd att köpa sprit har jag hört . . ."

De yngre bland dem som önskade emigrera sökte emellertid nya vägar till ökad inkomst och högre levnadsstandard. Skinnhantverkarna, som var i trettioårsåldern, sålde sin gård inför sverigeresan. När den inte blev av köpte de en annan, som de senare bytte mot en mindre och äldre för att få kapital till att sätta upp en egen verkstad. Tidigare hade de arbetat för en "maistor", mästare, c:a 11 timmar om dagen. Den undersysselsatta advokaten, som tänkt bli pappersarbetare i Sverige för att tjäna ihop till en bil, lyckades till slut med hjälp av sina "veze", förbindelser[29], ordna relativt välbetalda anställningar åt sig själv och sin hustru i en grannstad. En tryckeriarbetare, som tidigare varit frisör, öppnade med hjälp av lånat kapital en frisersalong i Dalmatien vid Adriatiska havet. Dessa exempel på olika handlingssätt i en situation där alternativet arbete i Åsen ryckts bort, visar på svårigheten att uttala sig om vad åsensjugoslaverna skulle ha tagit sig för om de saknat möjlighet att utvandra, huruvida de skulle ha blivit vid sin läst eller tagit andra initiativ för att söka förverkliga det goda livet.

Sociala relationer som resurs vid utvandringen

Ingen av jugoslaverna från Šid och Ravne gav sig iväg till Sverige helt på vinst och förlust, utan anlitade därvarande bekantas råd eller bistånd. Vissa av utvandrarnas sociala förbindelser aktiverades och blev en tillgång i deras strävan att etablera sig ekonomiskt på en säker plats utomlands. Detta gav upphov till en form av "kedjemigration"[30] mellan de båda jugoslaviska orterna och Åsen. Det startade, som vi har sett, med att Ladislav och Eugen kom till Halmstad genom en gemensam bekant från Šid. Dit kom också Borut Zidar från Ravne som hade kontakt med en politisk emigrant från hem-

staden där. Efter några veckors utbildning på yrkesskolan för pappersarbetare i Markaryd placerades sedan Borut och Ladislav samtidigt i Åsen. Ladislav skaffade där arbete åt Eugen som inte fann sig väl tillrätta i Göteborg. Av de jugoslaver som därpå anlände till Åsen var det blott en familj som fick arbete och bostad utan Eugens eller Boruts rekommendationer hos personalchefen på pappersbruket.

De flesta av utvandrarna från Šid kände till varandra redan innan de samlades i Åsen.[31] Denna kännedom var visserligen inte uttryck för regelbunden samvaro mellan dem alla. Deras långvariga förankring i "ruski kraj", det rusinska området, hade emellertid skapat mer eller mindre djupa kontakter mellan dem. Genom sammanträffandena i det egna kvarteret och genom mötena mellan många av dem som barn, skolkamrater, gängmedlemmar, arbetskamrater och grannar, hade de blivit bekanta med varandra. Dessutom är, som sagt, många av dem släkt med varandra. Den ena av de tidigare omnämnda släktkretsarna omfattar 51 (26) personer och den andra 16 personer som är relaterade till varandra genom härstamning eller äktenskap.[32] Dessa kretsar var inte några sociala grupper[33] varken i tanke eller handling. Många av dem som ingick hade inte mer gemensamt med varandra, beträffande erfarenheter och intressen, än de hade med personer utanför kretsarna. Inte heller identifierades de av omvärlden som sociala enheter. I stället kan de karakteriseras som kedjor av sociala förbindelser[34] i vilka varje person hade relationer byggda på förpliktelser eller gemenskap till åtminstone några andra i samma kedja, men där ingen uppfattade alla de andra som medlemmar i samma grupp.[35]

De två släktkedjorna länkades samman på vissa punkter genom umgänge mellan personer från vardera. Eugen Kovač och Dušan Božić, från var sin släktkrets, umgicks som jämnåriga grannar. Dušan och Jovan Kovač, Eugens farfars brorson, arbetade på samma lilla plast- och träfabrik. Likaså hade Eugen arbetat tillsammans med Dušans släkting Dragica Lazić på textilfabriken. Även de femton personer som inte var relaterade till någon av släktkretsarna genom härstamning eller giftermål var förbundna till personer ur dem genom vänskap, grannskap eller arbetsgemenskap.

De sociala relationerna mellan utvandrarna från Šid aktiverades på följande sätt vid utflyttningstillfället: paret Božić bad sin forne granne Eugen skaffa arbete och bostad åt dem i Åsen. Familjerna Lazić och Sopka bad sina släktingar Božić, som i sin tur bad Eugen rekommendera dem på pappersbruket. Därefter förmedlade Sopkas anställningar åt sina nära anförvanter Ramač via samma länkar. Eugen fortsatte med att rekommendera sin mor som sedan rekommenderade sin systers familj. Dušan Božić föreslog sin fars arbetskamrat Milorad Popović, som förordade sin granne Bogislav Milenković. Miloje Marković kom till Åsen genom sin bror Nikola, som hade kommit via sin kamrat Stevan Kovač, Eugens bror. Vidare skaffade Eugen anställningar åt sina släktingar Gornjak, som i sin tur bad honom lägga ett gott ord för Mihailo Gornjaks syster och hennes familj. Ytterligare sju familjer, som var Eugens släktingar, grannar eller kamrater, organiserade sin utvandring genom honom. Men dessa familjer förmedlade inga nya utvandrare till Åsen, ty det var de som aldrig kom fram. (Se vidare diagrammet på nästa sida).

Den rusinska hemmafrun Milica Kovačs berättelse om hur familjens avfärd till Sverige ordnades genom olika slags bekantskaper är ett exempel på den allmänna mobiliseringen bland utvandrarna av de sociala förbindelser som ledde hän mot Åsen:

"Vi hade länge tyckt att det var svårt att leva alla fem på Jovans fabrikslön. Om jag bara hade kunnat gå ut på åkern och tjäna en slant hade det väl gått an. Men jag var ju bunden till hemmet av minsta flickan som måste passas hela tiden. Vi pratade om att åka till Västtyskland, men dit hade barnen inte fått följa med och vi ville inte lämna dom ensamma hemma hos någon baba. Hur skulle det ha gått? Inte hade de lytt henne! Det hade blivit att de gått vind för våg. Så vi frågade Eugen (makens farbrors sonson, förf anm) om han kunde ordna arbete åt oss i Sverige.

En vinterdag 1970 skrev Eugen att vi kunde få arbete och bostad i Åsen, men att Jovan borde resa dit först för att se hur det var. Men inte hade vi några slantar till det, inte! Fast nu var det så att på vår gata bodde ett par gamla

Diagram över de sociala relationer som utvandrarna från Ravne använde sig av för att komma till Åsen.

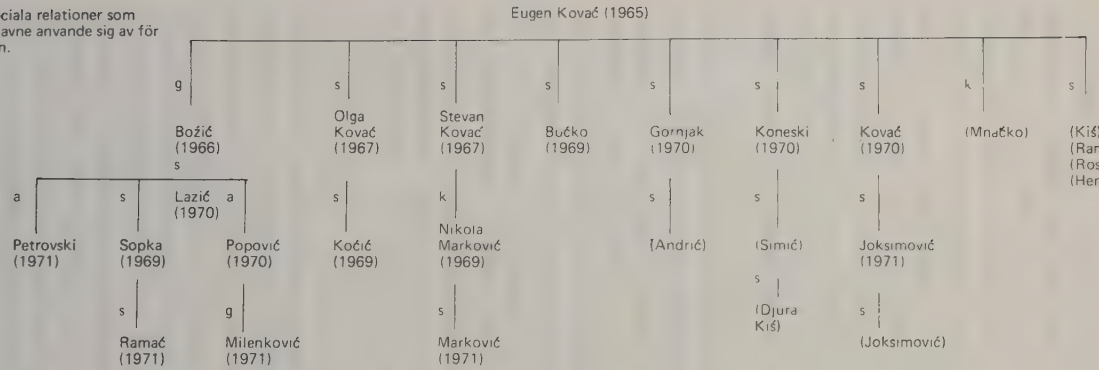

Diagram över de sociala relationer som utvandrarna från Šid använde sig av för att komma till Åsen.

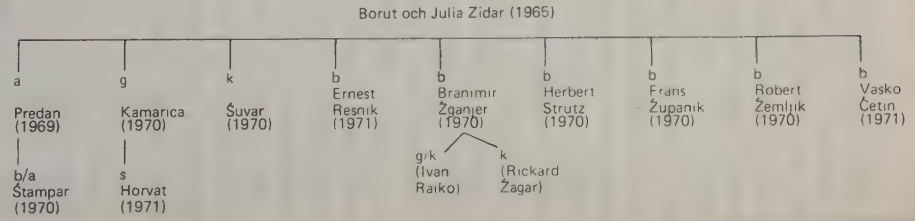

Teckenforklaringar:
- a = arbetskollega
- b = bekant
- g = granne
- k = kamrat
- s = slakt
- () = fick ej arbetstillstånd

babor, som brukade hjälpa mig med barnen och hushållet, de lånade oss även pengar när vi var utan. Utan dessa babor skulle allt ha gått sämre för oss. Nu gick jag dit och berättade om våra planer. Visst ska ni åka, sa dom, där får ni ju det så mycket bättre. Dom gav oss till och med pengar till resan!

Jovan skaffade pass på några dagar. Vi känner en karl på 'opština', kommunalkontoret, som ordnade det snabbt åt oss. Så for Jovan till Beograd för att ordna med arbetstillstånd på svenska ambassaden. Inte mer än en vecka efter Eugens brev satt Jovan på tåget till Sverige. Han stannade i Åsen ett par veckor. Detta hände i februari. I maj for vi dit hela familjen tillsammans med Gornjaks (grannar samt makens farbrors svägerskas son, förf anm)."

Bland utvandrarna från Ravne var det få av bekantskaperna som hade utvecklats till en intimare samvaro före utflyttningen. Det var bara två av familjerna som var släkt med varandra. Bekantskap och kamratskap var en vanligare länk. Det var Borut Zidar som förmedlade arbete och bostad till samtliga slovener i Åsen. Hans hustru Julia hade arbetat tillsammans med Ljudmila Predan på stålverkets kontor. Maria Kamarica hade bott granne med Julia under uppväxtåren. Boruts intresse för fotboll hade sammanfört honom med ynglingarna Frans, Branimir och Herbert. Hans deltagande i stadens amatörteater hade gjort honom bekant med skådespelaren Ernest. Robert var svåger till Boruts bästa kamrat och Vasko var Roberts arbetskamrat. Alla dessa ogifta män anställdes på pappersbruket genom Boruts förmedling. Bronislav Štampar hade växt upp i samma by som Andrej Predan. Martin Popa och hans hustru hörde till Boruts umgängesbekanta. Mildred Horvat är syster till Miroslav Kamarica och hennes make hade varit klasskamrat med Julia Zidar. Klarinettspelaren Ivan hade bott granne med Ljudmila Predan och var kamrat med Branimirs bror, vilket även stålarbetaren Rickard var. De båda ynglingarna fick emellertid inte något arbetstillstånd, trots att Borut Zidar skaffat dem löfte om arbete och bostad i Åsen.

Personliga omständigheter

Den föregående skildringen av utvandrarnas ekonomiska och sociala ställning i hemorten, deras önskemål och handlingsalternativ, det relativa missnöjet och referensgrupperna, kunskaperna om arbetstillfällen utomlands samt av deras relationer till utlandsjugoslaver kan visserligen göra utvandringen begriplig. Men den kan inte ensam förklara deras utvandringsbeslut, eftersom det i Šid och Ravne fanns gott om människor som också hade högre anspråk på bekvämlighet och levnadsstandard än de kunde förverkliga hemma, som hade nära kontakter med landsmän i förskingringen, och så vidare, men som *inte* hade flyttat.[36] Av denna anledning måste åsensjugoslavernas utvandring dessutom ses som ett resultat av en mängd skiftande – oklassificerbara – predikament, mer eller mindre enastående personliga erfarenheter, som utlöste flyttbeslutet för var och en.

De följande två vittnesbörden av rusinen Mihail Ramač och slovenen Ernest Resnik om utvandringens betydelse i deras liv åskådliggör hur de personliga betingelserna skiftade för åsensjugoslavernas migration. Samtidigt belyser de sociala och kulturella sammanhang i vilka utvandrarna var delaktiga.

Efter värnplikten påbörjade Mihail lärarutbildning, men avbröt den därför att han behövdes hemma på gården i Djurdjevo[37]. Han gifte sig med den rusinska grannflickan Olena och delade hushåll med sina föräldrar i sju år tills de fick råd att bygga eget.

Djurdjevo är lik de flesta andra byar i Vojvodina: geometrisk plan, spikraka gator med stenlagda trottoarer och gårdar med gavlarna utåt gatan, tomt vid tomt, och med jordegendomarna runt omkring byn. De allra flesta i Djurdjevo är bönder, hälften är serber, hälften rusiner. Odlingarna är starkt varierade, Mihail själv hade på sina maximala 10 hektar majs, tomater, vete, ärtor, meloner, foderväxter samt frukt. "Specialisering ökar risken för förlust av hela skörden, av många grödor lyckas alltid några." Mihail ägde traktor, ett välståndstecken som inte är så

ovanligt numera bland bönderna i byn. Han klagade heller ingalunda över sin ekonomiska lott i hemlandet. I stället berättade han entusiastiskt om livet i hembyn, hur lätt det var att få sällskap; vänner, grannar och släktingar tittade ofta in eller besöktes. På något av byns elva "kafane" träffade man alltid bekanta. När en gröda skulle bärgas brukade bönderna samarbeta. Mihails minnen från livet i hembyn var således laddade med upplevelser av gemenskap och social tillfredsställelse. Men varför flyttade han och hans familj därifrån då?

"Ja delvis var det faktiskt av ilska mot myndigheterna hemma. För några år sen utsattes vi för en skiftesreform som innebar att kooperativet bytte ut sina spridda åkerlappar mot land i direkt anknytning till sina största sammanhängande arealer, för att på så sätt kunna utnyttja sina jordbruksmaskiner bättre. Det där bestämdes över våra huvuden. Vi bönder hade bara att acceptera fakta. För många av oss innebar det att vi fick mycket sämre jord i utbyte än vi haft, den jord som våra fäder och farfäder odlat så gott de kunnat. I utbyte mot fin jord som var välskött som ett salsgolv hände det att bönderna fick illa skött jord. Detta ledde till att några blev så förtvivlade att de tog livet av sig. Andra försökte protestera, de lade sig framför kooperativets traktorer när deras land skulle tas i besittning. Några av demonstranterna sattes i fängelse för detta. Själv fick jag sämre jord än jag haft, med en landsväg tvärsöver. Så vi var väldigt ledsna och arga under denna tid. När min svåger Djura Sopka kom hem under sin semester och berättade hur fint det var i Sverige och att de kunde ordna arbete åt oss, slog vi till efter att ha pratat om det inom familjen. Nikola, vår son, var särskilt angelägen att fara för att vara tillsammans med sin bäste kamrat, kusinen Vladimir i Åsen."

Ernest Resnik satt ensam i det kala kök som han delade med Branimir Žganjer och Frans Županik och bläddrade i en svensk tidning när jag kom på besök. På väggen hängde en affisch från en handelsbod i Norge med en badflicka som sade: Penger er ikke alt! Ernest började snart berätta om sin

bakgrund, efter det att jag hade inlett med frågan: Varför kom du till Sverige?

"Min far var gruvarbetare i Prevalje, men gruvan slog igen mellan krigen och mina föräldrar for till Frankrike. Där föddes jag. Vi bodde tillsammans med min mosters familj och i närheten av en massa andra jugoslaver. Efter kriget kom dom från den nya regimen och övertalade oss att återvända hem. Min far och min äldsta syster fick då jobb i Ravne.

Jag tog en handelsexamen, men mest var jag på bio. Under lång tid var jag förälskad i eran Ulla Jacobsson från Hon dansade en sommar, och när vi hade sett 91:an Karlsson kallades jag 48 Bom av mina kamrater därför att jag var lik honom. Efter examen jobbade jag på en järnhandel. Jag lärde mig nästan hela sortimentet utantill, ordernummer och sådant. Jag tyckte om det jobbet, det var alltid några nya produkter som kom ut på marknaden. Min chef var en fantastisk människa, en affärsman sedan 'gamla tiden', före kriget, du vet. Det betydde något alldeles speciellt, det var inte bara det att han hade mycket erfarenheter, han var mycket klok också och lärde mig mycket om livet och människorna. Jag fick ett väldigt självförtroende när jag jobbade hos honom.

Genom en kamrat som jag brukade spela käglor med fick jag ett nytt jobb på en entreprenadfirma i Prevalje med över hundra anställda. Vi hade hand om installationer av vatten och el i nybyggda fastigheter över hela Jugoslavien. Jag fick resa runt i egen bil som försäljare i Slovenien och Kroatien, träffade en massa fantastiska människor och såg en massa fina platser.

Så träffade jag Vera. Hon var från södra Slovenien och jobbade som språklärare på gymnasiet i Ravne. Hon och hela hennes familj var universitetsutbildade, de var 'bogati ljudi', rikt folk. När vi gifte oss hade jag inga pengar, det var hon som köpte ringarna och den nya bilen. Första tiden bodde vi i ett rum uppe på Čečovje, sen skaffade vi oss lägenhet nere i Gamla stadens nybyggda fastigheter.

Vera var med i kommunistpartiet, inte för att hon var

kommunist, tror jag, utan för att tjäna på det. Ser du, 90 procent av alla politiker arbetar bara för egen vinning, därför har jag inget förtroende för dem. Vi diskuterade ofta detta. Vera var missnöjd med sin lön, men då sa jag att det finns arbetare på stålverket som jobbar vid ugnarna och som är utsatta för stark hetta hela dagarna och för hälsofarliga kemikalier. Dom har mycket sämre betalt än du, som har ett bekvämare jobb'.

Vi vigdes av en präst trots att hon var kommunist. Många gör det för föräldrarnas skull. Tidigare var ju kommunister förbjudna att gifta sig i kyrkan, men det höll inte i längden. Nu får de, bara de inte gör det i hemorten så att deras omgivning får reda på det! Vi var mycket lyckliga tillsammans, hon och jag, på alla vis. Hon är en fin människa, det säger alla, inte för att hon har gått på universitet, utan för att hon är så vänlig, hjälpsam och duktig. Jag var kär i henne jämt. Men efter ett år skildes vi. Det var under en semesterresa vi gjorde med båt till Alexandria som jag träffade en annan kvinna ombord. Hon var så vacker och jag var berusad och så hände det. Min fru kunde inte tåla det, men under hemskillnaden träffades vi ofta, jag var ju kär i henne och hon i mig. Vi kunde inte vara utan varandra, på kvällarna kom jag smygande till henne i mörkret så att grannarna inte skulle få veta något. Efter ett tag blev Vera med barn och då gifte vi om oss. Vi var lyckliga igen, men det höll inte mer än ett par år, sen skilde vi oss igen. Den här gången är det definitivt. Jag var kär i min fru, det har jag talat om för dig, men det fanns andra kvinnor som var väldigt kära i mig, och dom kunde jag inte låta bli, förstår du, jag är ju man ...

I Ravne sysslade jag annars mest med kägelspel och amatörteater. Jag var med om att föra fram ett juniorlag till en mästerskapstitel och ett seniorlag till första divisionen. Men när några av de bästa spelarna for utomlands, för att jobba, gick det sämre för oss. Då ägnade jag mer tid åt teater. Jag älskade att spela, och vad underbart det kändes att bli igenkänd på gatan av vanliga människor som sett mig spela och så få beröm av dom. Jag minns särskilt ett stycke av Tenessee Williams ... Borut Zidar spela-

de också teater. Jag pratade ofta med honom när han kom hem på besök från Sverige, nästan varje gång med en ny bil. Han försökte övertala Vera och mig att följa med honom tillbaka. Men det var ju aldrig aktuellt för oss, eftersom vi hade bra jobb. Men efter skilsmässan hade jag ingen lägenhet, jag flackade och for mellan olika nattläger och blev allt olyckligare och rastlösare.

Så när Borut kom till Ravne sommaren 1970 bad jag honom ordna arbete och bostad i Sverige. På hösten kom han tillbaka med anställningslöfte och vid årsskiftet for jag hit. Jag kunde ha åkt tidigare, men det var en barnpjäs som vi hade övat in och som jag ville spela klart först. En del av mina bekanta tyckte att jag inte skulle resa. Men mina riktiga vänner förstod att jag inte *kunde* stanna bland mina gamla smärtsamma minnen, utan att jag *måste* fara någonstans där jag fick bygga upp ett nytt liv . . ."

Likaledes såg många av de övriga åsensjugoslaverna emigration som en utväg från personliga svårigheter. Det slovakiska paret Blažkova var sjukliga och åldrande, utlandsarbetet var för dem sista chansen att skapa ett bekvämare liv med egna krafter. De tre medlemmarna i den slovenska familjen Predan bodde trångt i ett enda litet rum på Čečovje. Utvandringen var ett sätt att skaffa större bostad. Detsamma gällde för paret Petrovski i Šid som inte hade egen bostad alls. En av slovenerna hade ett säsongspräglat arbete, som vissa tider medförde sysslolöshet, andra tider arbete dygnet runt. Därtill kom att hans maka och hans mor, hos vilken de bodde, inte drog jämt. Utvandring skulle befria dem från såväl det ena som det andra dilemmat.

När Stevan Kovač följde efter sin bror till Åsen saknade hans bästa kamrat Nikola Markovic honom så starkt att även han inom kort gav sig iväg. Då kunde, i sin tur, Nikolas bror Miloje inte vara utan honom hemma i Šid, utan kom efter. Snickeriägaren Ranko Koneski fick nervsammanbrott av en ytterst påfrestande arbetssituation som chef. För att läka sig lämnade han snickeriet och blev anställd i Sverige. Djura Sopkas hälsa var vacklande efter insatserna som partisan i kriget. Detta tillsammans med det dåliga resultatet som affärs-

man och förhoppningen om ett fysiskt lätt arbete i Sverige utlöste utvandringsbeslutet. Olga Kovač från Šid lämnade liksom Ernest Resnik från Ravne miljön för sitt upplösta äktenskap bakom sig. Mihailo Gornjak fick vänta för länge på den anställning som hans meriter berättigade honom till. Branimir Žganjer och Frans Županik avancerade inte heller i väntad takt på stålverket, dessutom sjönk deras fotbollslag Fužinar i seriesystemet när den ene efter den andre av spelarna for utomlands.

Så här skiftande var de personliga omständigheter som sporrade jugoslaverna från Šid och Ravne att fatta utvandringsbeslutet. De sociala, ekonomiska och kulturella faktorer som gjorde det moraliskt och praktiskt möjligt att genomföra beslutet har redovisats tidigare i detta kapitel.

Beslutsfattandet

Själva beslutet att utvandra kom till på skilda sätt i de olika hushållen. Hos de flesta pågick diskussioner och ältande av argument för och emot några månader. I ett par fall från Šid var det mannen som fattade beslutet ensam å sin familjs vägnar. Oftast var männen i familjerna mest angelägna om att flytta. Kvinnorna, i synnerhet de från Šid, kände sig mer lokalt bundna och hade mindre erfarenheter från andra länder och platser. Hos familjerna Kiš och Rostah bestämde sig således männen för att åka och kvinnorna för att stanna hemma. Hos Ramač och Kiš var det ungdomarna som drev på utvandringsbeslutet för att nå sina kamrater i Åsen.[38] I ett par familjer kom beslutet till på en höft. Hos Lazić exempelvis skaffade makarna först arbete i Åsen genom släktingen Marija Božić, därefter började de diskutera huruvida de skulle flytta eller inte.

"Vi beslöt oss egentligen inte för att utvandra" berättar Dragica Lazić, "det bara blev så, vi planerade det inte alls i förväg. När Božićs var hemma på semester möttes Marija och jag apropå. Hon berättade hur bra de hade det i Sverige. 'Ska inte ni komma också? Ska vi ta och ordna arbete åt er?' frågade hon. Ja, det kan ni väl göra, svarade jag på

det, fast det var inget som Miodrag och jag hade pratat om på allvar för vår egen del, men så svarade jag i alla fall. När jag berättade det för honom skrattade han och sa, att det blir nog inget av det, dom kommer att glömma bort oss när de är tillbaka i Sverige.

Men efter en tid kom ett skriftligt löfte om arbete och bostad i Åsen. Vi blev väldigt förvånade. 'Ja, men ändå' tänkte vi, 'varför skulle inte också vi kunna pröva på det?' Vi hade just köpt ett gammalt hus och det behövdes renoveras, så vi tänkte att vi far till Sverige och tjänar ihop pengar till ombyggnaden. Vi trodde dock inte att vi skulle få arbetstillstånd, nyligen hade några bekanta fått avslag, så varför skulle vi få? Men vi fick och tre veckor senare for vi. På bageriet hade de blivit väldigt överraskade när Miodrag kom och sa upp sig. Det var ju inte så att vi var tvungna att utvandra. Vi hade ju arbete som vi kunde leva på, och vi levde billigt, eftersom vi hade det mesta som vi behövde hemma på gården. Mina föräldrar och våra bekanta gillade inte att vi for: 'varför ska ni åka, ni har ju det bra här!' sa de. Varje gång vi är hemma gråter mamma och ber oss stanna. Men vi ska vara här i Sverige två år till, Milica ska gå ut åttonde klass först (obligatorisk skoltid i Jugoslavien, förf anm). Sen far vi hem."

Ofta deltog andra personer i familjernas samtal om utlandsarbetet, i synnerhet de vuxnas föräldrar och syskon. Flera av utvandrarna från Šid upplevde ett motstånd från sina föräldrar mot att de gav sig iväg. De gamla bönderna riskerade ju därigenom att förlora, inte bara en del av sin sociala trygghet, utan även en del av sin försörjningssäkerhet när de blev orkeslösa.[39] Två familjer lämnade den ena makens föräldrar ensamma på gården när de for och mötte starka invändningar från de gamla:

"De for därför att pengarna inte räckte till vad de ville ha, men jag ville att de skulle stanna och ta hand om gården och jorden."

Andra hade haft det lite lättare att godta de sinas frånvaro:

"Jag var inte emot att Miodrag och Dragica for, de ville ju tjäna pengar och bygga nytt hus och leva bättre, det är klart att de ville. Men jag saknar Ružica, min dotterdotter, som växt upp hos mig och min fru."

"De kommer att stanna i Sverige" sa Ljudmilas mor utan påtaglig rörelse, "det var svårt i början, när de farit, för jag älskar min dotter, men nu har dom ju det bättre där än vad de hade här, så då finns ingen anledning att klaga."

Utanför den närmaste släktkretsen växlade inställningen till utvandrarnas beslut. Eugens granne Emil förundrade sig över att denne for:

"Han hade ju ett bra jobb och en billig bostad, men det är väl så att varje människa har *sin* plan. För Jovan Kovac var det däremot nästan nödvändigt att flytta, det var ju bara han av fem i familjen som hade inkomst."

Milorad Popovićs kamrat Slobodan kunde för sin del inte understödja utvandringsbeslutet:

"Det var inte nödvändigt för familjens uppehälle, det var nog mer för att skaffa lyx som de for."

Kiś bekanta, å andra sidan, sade att de skulle komma efter om det visade sig vara riktigt bra i Åsen.

På högre ort var inställningen till utvandringen också tudelad. Direktören på platsfabriken i Šid hade blivit arg på Nikola när denne ämnade lämna företaget:

"Du har ju ett bra jobb nu, du ska väl inte behöva flytta! Då har ju din utbildning här hos oss varit bortkastad tid!"

Sekreteraren för kommunistpartiet i Ravne hade emellertid inga invändningar mot att arbetarna emigrerade:

"Det är väl bara naturligt att man vill ha det bättre. Det är arbetarnas rätt att göra som de vill, skaffa bil och hus, fara utrikes. Vi ålägger inte våra medlemmar att verka poli-

tiskt utomlands utan rekommenderar dem bara att deltaga i invandringslandets arbetarorganisationer. Jag tror inte att det utgör någon fara för kommunistpartiets roll eller för självstyrelsen, att arbetarna söker sig utomlands för att förbättra sin ställning."

Utvandrarna mötte således mycket olika reaktioner i sin omgivning på beslutet att fara till Sverige. Den allmänna inställningen till utlandsarbete kan dock sägas ha varit bejakande. Uvandrarna sågs helt visst icke som förrädare, landsflyktingar, äventyrare eller moraliskt förkastliga på något vis. De sågs överhuvudtaget inte som en enda kategori av människor med några andra gemensamma egenskaper än att vilja leva lite komfortablare, en önskan som de delade med de allra flesta av dem som blev kvar hemma.[40]

3. Hushållning

> "Vi har haft tur här som fått hit så fina jugoslaver. De är så arbetssamma och ekonomiska, ligger ingen till last. Fast jag fattar inte hur de kan ha haft råd att skaffa nya bilar efter bara något år här."
> *(Svensk pappersbruksarbetare i Åsen)*

De svenska åsensborna häpnade över de jugoslaviska invandrarnas vällevnad; målet för utvandringen vilket de uppnådde snart efter ankomsten till Sverige. Detta kapitel handlar om hur jugoslaverna skapade sin välfärd. Först redogörs för deras inkomstkällor, därefter för de strategier som de använde i syfte att öka sina konsumtionsmöjligheter, slutligen ges en sammanfattning av deras ekonomiska anpassning i Dalsland.

Inkomster

Under 1971 förtjänade de jugoslaviska männen på pappersbruket omkring 1 600 kronor i månaden netto, de jugoslaviska kvinnorna omkring 1 300 kronor.[1] Detta var 3–5 gånger mer än vad utvandrarna från Šid hade tjänat hemma och 2–4 gånger mer än slovenernas löner i Ravne. Invandrarna hade samma lön som svenskarna för samma arbetsprestation. Inga jugoslaver var dock fram till 1973 anställda som verkstadsarbetare i tvåskift, det mest attraktiva fabriksjobbet med avseende på lön och arbetstid. Jugoslaverna var i stället överrepresenterade bland treskiftsarbetarna i själva driften.[2] Ingen av dem hade anställts som maskinförare, den högsta positionen för de kollektivanställda i driften. Flertalet jugoslaver hade emellertid stigit i graderna i sedvanlig takt med tanke på deras yrkeskunskaper och anställningsår, några även snabbare.[3] De tre unga slovenerna Branimir, Frans och Herbert, som var verkstadsutbildade, hade dock inte anställningar på bruket som motsvarade deras kapacitet där, vilket inte heller de handelsutbildade Mihailo Gornjak och Ernest Resnik hade.

Inkomsterna varierade mellan de jugoslaviska hushållen

beroende på hur många medlemmar i vart och ett som förvärvsarbetade och hur många som skulle försörjas. I alla utom tre av de tjugoåtta kärnfamiljerna hade båda makarna lönearbete. Ett hushåll med två förvärvsarbetande inbringade omkring 3 000 kronor i månaden. Nio av de trettiotvå hushållen bestod uteslutande av inkomsttagare. Av dem utgjordes fem av ogifta män. Kärnfamiljernas nettoinkomster i förhållande till antalet beroende växlade 1972 mellan 4 500 kronor i månaden för ett hushåll med tre förvärvsarbetande och en beroende och 1 700 kronor i ett annat med en förvärvsarbetande och tre utan inkomst. Samma två hushåll såg emellertid annorlunda ut ett par år tidigare; då bestod det förra av två förvärvsarbetande och tre beroende medan det senare var sammansatt av två förvärvsarbetande och ingen beroende. Denna skillnad i hushållsorganisation vid olika tidpunkter förklarar delvis hur det senare hushållet med de lägsta inkomsterna 1972 kunnat skaffa sig hus, ny bil och färg-TV. Lönesiffror är inte alltid ett mått på människors verkliga levnadsstandard.

Strategier

Ingen av jugoslaverna skaffade sig inkomster utöver fabrikslönen.[4] I stället för att maximera sina intäkter satsade de alla på att förbilliga sitt uppehälle. På så sätt frigjorde de ekonomiska resurser för besparing eller inköp av dyra åtrådda varor. De knappade in på levnadsomkostnaderna genom en viss egenproduktion av mat och bruksföremål, men framför allt genom metodiskt prisjämförande inköp av nödvändighetsvaror.

Invandrarna odlade potatis och grönsaker de första åren då de förfogade över jord intill sina bostäder i bruksbolagets baracker. Många av dem utövade då också insjöfiske för självhushållningens skull. De använde bär, frukt och växter till saft, vin och sallad. Till egenproduktionen kan även räknas kvinnornas hemsömnad och en del karlars händighet med snickarverktygen. Större betydelse för att nedbringa de nödvändiga utgifterna hade dock jugoslavernas strävan att söka upp de allra billigaste försäljarna av dagligvaror. Då jag redan har skildrat šidbornas förtrogenhet med en relativt hög

grad av självhushållning, finns i detta sammanhang anledning att också kasta en blick på deras handelserfarenheter från hemorten, där de två urgamla ekonomiska institutionerna "vašar" och "piaca", marknad och torghandel, överlevt regimskiften, krig och revolution.

I Šid hålls "vašar" den femtonde varje månad. Dessutom är det grismarknad varje onsdag och majsmarknad varje lördag under höstarna. Folk och fä samlas på en stor gräsplan strax väster om staden tidigt om morgonen. Marknaden är territoriellt indelad i olika varuslag: hästar längst bort från staden, grisar, kor och får i mitten, textil och kramvaror närmast.

Hästmarknaden, som samlar tusen karlar och deras ekipage från när och fjärran, utgör den mest dramatiska delen av "vašar". Zigenarna, kortväxta och mörkhylta, elegant klädda, livliga och högljudda, springer förbi leden av bönder med två hästar i betsel var. Slår till hästarna med käpp på manken och får dem att stegra sig och gnägga vitalt. Skriker åt hästarna och åt varandra, söker fästa omgivningens uppmärksamhet på sig och djuren. Bönderna, för vilka hästar i första hand är bruksvara och inte bytesvara, sitter på sina skrindor och väntar på spekulanter, tysta, sammanbitna, svarar enstavigt och utan entusiasm på frågor om sina hästar. Eller också går de sakta i leran och granskar de andras hästar kritiskt.

Vid marknadens övriga avdelningar är stämningen mer uppsluppen. Kaféinnehavare inifrån staden har slagit upp uteserveringar, säljer "ćevapčići" (grillade köttbullar), massor av öl, vin och "šljivovica" samt dragspelsmusik. Gris- och koköp beseglas med överdrivna och ljudliga handslag och med "rakija" (brännvin). Vid klädesstånden trängs kvinnorna för att jämföra varor samtidigt och på en plats. Varor som annars finns att köpa var dag hos stadens skräddare, skinnhantverkare, skomakare och hattmakare.

"Vašar" är huvudsakligen av ekonomisk betydelse, även om den också medför att folk kommer samman och utbyter upplysningar om det senaste från sin hörna av kommunen. Få ungdomar går på "vašar" och inga nöjesarrange-

mang ansluter till den. På eftermiddagen ligger marknadsplatsen åter öde, frånsett några svarta grisar som går där och betar. "Piacan" varje onsdags- och lördagsförmiddag håller till på torget bakom affärsstråket där en av stadens fyra moderna snabbköpsbutiker ligger. På torget möts traktens bondgummor, arbetarkvinnor, lärarinnor och direktörsfruar. Baborna står i långa rader med små knyten framför sig. Alla har de kommit dit för att avyttra innehållet i sina knyten: paprika, sallad, lök, tomat; solrosfrö och pumpafrö; ost och ägg. I ett hörn av torget flaxar och kacklar gäss och höns när de byter ägare. Från några lastbilsflak säljs stora mängder vitkål.

Att handla på "vašar" och "piaca" är ett evenemang. Det är då inte blott fråga om att rutinmässigt köpa de varor som behövs hemma, utan även att inhandla dem för det allra lägsta priset i en öppen konkurrenssituation med rivalerna och deras alster uppradade bredvid varandra. På hemvägen och i grannskapet kommenterar alla och envar det köpta och dess pris, vare sig det är ett vitkålshuvud eller en ny läderjacka. Utvandrarna från Šid var således vana hemifrån att utbyta information om varor och priser och att söka upp den för tillfället billigaste utförsäljningen. Detta sociala och ekonomiska mönster återskapade de och slovenerna i Åsen, när de köpte matvaror och kläder.[5]

Samtliga jugoslaviska familjer köpte gris-, ox- och hönskött av bönder på olika platser i Dalsland i stället för att köpa det av charkuteristerna i Åsen. Prisskillnaden var 1972 tio kronor per kilo svinkött och tretton kronor per kilo oxkött. De köpte samtidigt stora partier ägg på dessa gårdar. Även en del svenskar handlade "svart" på samma sätt, men bönderna tog ogärna risken till dylika skattefria transaktioner med folk som inte var deras anhöriga eller nära vänner. Det var ju troligare att svenska köttköpare var taxeringsmyndigheternas informatörer än att jugoslaverna var det.

En gång i månaden handlade invandrarna subventionerat smör, mjöl, olja m m, på norska sidan av gränsen en timmes bilfärd från Åsen. Vid dessa färder köpte de in stora partier av de för tillfället billigaste stapelvarorna hos sin norske han-

delsman i Korsör. Kännedom om prisfluktuationer på dessa varor var ett av åsensjugoslavernas sätt att nedbringa sina levnadsomkostnader.

Jag följde med familjen Božić på en handelsresa i västerled. I Korsör for vi direkt till en bestämd handelsbod vid järnvägsstationen, Martinsens. Utanför affären stod en sportig Ford Mustang som tillhörde sonen Martinsen, expedit i butiken. Dušan och Marija blev översvallande väl mottagna av det äldre paret Martinsen och av sonen. Alla tre ägnade sig åt att betjäna dem. Dušan och hans bror Djordje provade en stickad kofta med glänsande spännen, medan Marija beställde flera kilo smör, femtio kilo mjöl, finmalet kaffe, bruna bönor, socker och ost, allt i stora mängder. Hon ville ha osaltat smör till bakningen, s k diabetikersmör som affärsinnehavarna måste skicka efter särskilt för varje kund. Martinsens trodde att jag var jugoslav; när de märkte att jag förstod norska, vände de sig till mig för att förklara varför det inte fanns något diabetikersmör inne just då. De talade mycket högt, ytterst tydligt och långsamt: – Förstår du mig? Vill du tala om för henne (Marija) varför vi måste beställa smöret! Har du förstått vad jag sagt? ropade sonen Martinsen till mig.

Fru Martinsen talade hjärtligt till Marija, kallade henne 'kära frun' och berättade att det varit två andra jugoslaviska familjer i butiken på förmiddagen (Kočić och Kovač), vilket Marija redan visste. Marija och Dusan uttryckte sig med stor svårighet på svenska, Martinsens hjälpte dem på traven med att vara mycket förekommande och intresserade. De anspelade på Božićs tidigare besök i butiken och gjorde upp planer för kommande. Marija stoppade ner tre tjocka stearinljus, som var en femma billigare per styck än i Sverige och berättade för Martinsens att hon skulle skicka hem ljusen till sin mor i Šid. Baba Kovač, som var i Åsen på besök över julen, skulle ta dem med sig.

Koftan var för stor åt Djordje. Martinsens lovade att skaffa en mindre till nästa gång. Sonen bar ut mjölsäckarna till Božićs Opel Commodore, vars egenskaper han prisade. Dušan återgäldade komplimangen med några sakkun-

niga superlativer om Mustangen, varpå vi lämnade Korsör efter ett hjärtligt "på återseende!" från familjen Martinsen som stod på butikstrappan och vinkade efter oss.

De relativt billigt inköpta råvarorna använde de jugoslaviska kvinnorna mycket tid och krafter på att förädla, liksom de hade gjort i hemorten. Ett av de tydligaste tecknen på "försvenskning" ansåg de själva vara att köpa färdiglagat, t ex konserver eller grillad kyckling.[6] Samtliga familjer bakade vidare sitt eget vita matbröd, vilket få av dem hade gjort hemma. Ökade pris- och smakskillnader mellan hembakt och köpebröd föranledde denna utvidgning av självhushållningen.

En jugoslavisk lunch och middag i Åsen var snarlik "ručak" och "večer" i Šid och Ravne. Kvinnan lagade och serverade, rörde sig mellan spis och matbord även under måltiden, inte blott för uppassning av den övriga familjen utan också därför att tillredningen pågick in i det sista. Den vanliga måltiden bestod av två rätter. Först grönsaksbuljong med spagettistjärnor, därefter stekt eller kokt kött med urkokt potatis, mos eller ris. Det vita brödet utan smör bröts till. Efter maten drack man vatten, kanske lättöl, sällan mjölk. Födan var svagt kryddad, vitlök användes i mindre utsträckning än i hemlandet då jugoslaverna märkte hur impopulär vitlöksdoften var bland svenskarna. Av grönsakerna var tomat, paprika och kål (surkål) vanligast. Flera av familjerna förde med sig buljongkoncentrat och finmalet kaffe, förutom "šljivovica", från semesterbesöken i hemlandet. Annars saknade de inte några oumbärliga ingredienser till den mat de var vana vid. Till mellanmålen kokade de finmalet kaffe med socker i "turska kafa", och bakade söta kakor, "kolače".

Jugoslaverna ekiperade sig i nya fritidskläder för en billig slant genom att då och då i bil fara ner till textilrealisationerna i Sjuhäradsbygden. I Šid var det så att den yngre generationen klädde sig i moderna konfektionskläder. Många av de unga ogifta männen hade långt hår och var iförda jeans eller manchesterbyxor, parkas eller kavaj samt lågskor. En del tonårsflickor gick 1972 i maxikappa och kort kjol och med håret utslaget. De äldre männen bar basker, skinnväst, skjorta och påsiga byxor, arbetarna hade kängor, bönderna "opan-

ke", träsandaler. En annan vanlig syn i staden var de mörkklädda baborna i sina hårdknutna hucklen, hårt nötta skinnvästar, malätna koftor, vida kjolar och nergångna "opanke". De icke-zigenska grupperna i Šid skilde sig åt till det yttre blott beträffande vissa detaljer i dessa babors klädsel.[7] Ravne gav ett mer enhetligt konfektionellt intryck. Kroppsarbetarna på stålverket bytte om efter arbetstid. Skillnaderna mellan yngre och äldre var inte alls lika påfallande som i Šid trots att ravneungdomens klädstil var ännu mer i samklang med den västeuropeiska modeindustrins utbud.

I Åsen fortsatte de jugoslaviska ungdomarna från Šid och Ravne att lägga ned stor omsorg på klädseln. De skaffade sig snart maxikappor, långa läderstövlar, höftsmala utsvängda byxor, midjelånga jackor, dekorerade bälten och smycken. Deras yttre var en blandning av brokighet och elegans. Möjligen var de en hårsmån flärdfullare än de jämnåriga svenskarna. Föräldrarna prydde sin avkomma i samma anda som i Jugoslavien, av stolthet, men med en hushållsekonomisk suck. Själva klädde de sig enkelt och flärdfritt, ibland bar flera av dem alldeles likadana kläder inköpta vid en och samma realisation i Borås.

Sålunda hölls invandrarnas utgifter för mat och kläder nere. Så länge de bodde i bruksbolagets baracker betalade de låg hyra. Dessutom bidrog ett visst utbyte av tjänster mellan en del av de jugoslaviska hushållen till att minska levnadsomkostnaderna. Några samarbetade vid styckningen av svinkött, andra hjälpte varandra med potatisodling. En f d smed, Andrej Predan, byggde sig ett ståtligt garage tillsammans med Ranko Koneski, f d snickare, och målade om sitt hus med hjälp av Miroslav Kamarica, f d målare. Vid de årliga semesterresorna till hemlandet hände det att medlemmar från olika familjer delade fordon. Vid handelsfärderna till Borås, Korsör och bondgårdarna handlade en del familjer åt andra.

Åsensjugoslaverna följde en gemensam strategi för att öka sin köpkraft, och två skilda strategier för konsumtion. Den ena, som omfattades av mer än hälften av hushållen[8], hade omedelbar välfärd som mål. Dessa hushåll använde följaktligen nästan alla sina inkomster till daglig- och kapitalvaror. Bland dem återfanns de jugoslaver som hade bestämt sig för

att stanna i Sverige.[9] Den andra förbrukningsstrategin innebar uppskjuten välfärd. I synnerhet de jugoslaver som hade bestämt sig för att återvända hem, sparade så mycket som möjligt av sina inkomster.

Hushållens förbrukningsstrategi återspeglades tydligast i deras val av bilar och möbler. De som sparade var naturligtvis mer benägna att köpa billigare fordon och enklare möbler än de som såg tillvaron i Sverige som ett mål i sig. Av trettiotre bilägare bland jugoslaverna 1966–73 hade tretton köpt nya bilar varav nio gjorde skäl för benämningen "vrålåk". Opel Commodore GS/E, Rover, Triumph, Ford Corsair, Chrysler, Chevrolet Camaron kostade 1972 alla mellan tjugofem- och femtiofemtusen kronor.[10] De övriga invandrarnas begagnade fordon avvek ej från mängdens. De förhållandevis stora utgifter som en del av jugoslaverna lade ner på sina bilar väckte svenskarnas undran och i vissa fall avund. Kunskap om åsensjugoslavernas ekonomiska strategier kastar ljus över hur de hade råd; att egen bil var ett hett eftertraktat mål torde ha framgått av förra kapitlet. Bilen var dessutom ett nödvändigt villkor för deras ekonomiska anpassning eftersom de inte skulle kunna företaga sina handelsfärder med anlitande av allmänna kommunikationsmedel. Den som ej hade egen bil således beroende av andras, en avhängighet som jugoslaverna skydde efter ett par år tillsammans, något som vi skall erfara i nästa kapitel.

För en del av jugoslaverna var bilen blott ett transportmedel:

> Bonden Mihail Ramač köpte en begagnad VW Combi, en bil med lastutrymme som han ämnade frakta meloner och tomater i till marknaderna i hemtrakten.

> Den unge slovenen Frans Župani̇k skakade på huvudet åt en jämnårig landsman, som hade köpt ny bil för tjugosjutusen kronor efter bara ett halvår i Sverige. Själv ville han inte spara in på mat och nöjen för en bils skull, utan köpte en begagnad VW.

För andra utgjorde valet av bil även ett sätt att uttrycka sig själv och vem man ville vara i andras ögon:

När jag frågade paret Zidar, en av de familjer som flyttat vidare, om de hade kvar sin Commodore, skrattade Borut förtjust och sa att de hade köpt en obegagnad Camaron 72:a. Till fabriken for de dock i Julias gamla Volkswagen: "Vi kan inte komma åkande i sportvagnen, de svenska arbetarna tycker att det är en bil för tjänstemän och direktörer, att en hederlig arbetare inte kan äga en sådan bil. Men varför skulle bara Wallenberg få åka i fin bil? Är han mer värd än jag? Var får han då sina rikedomar ifrån? Är det inte från oss som arbetar i fabrikerna, va! Hur skulle han då kunna vara mer värd än vi? Jag tycker det verkar som om arbetarna här tryckte ner sig själva, som om dom ansåg sig mindre värda än direktörerna och de rika!"

Borut och Julia berättade vidare med stolthet om alla de nya bilar, som de ägt under sina sju år i Sverige och om hur fort Borut körde på Autobahn: "På nitton timmar körde vi hem till Ravne i somras, vi blev inte omkörda en enda gång!"

Dušan Božić sökte återge vilken triumf det var att komma hem till Šid i en dyr bil som ingen annan där ägde. Först kände inte folk igen honom, eftersom de inte väntade sig att se honom i en sådan bil. "Jag känner mig 'divan', härlig, när jag kör min bil, 'kao direktor', som en direktör."

Liksom valet av kläder och bilar berättar om ägarnas uppfattning om sig själva och sin grupptillhörighet, säger möblering av bostaden något om de boendes projekt och värderingar. Bland åsensjugoslaverna kunde två mönster för bostadsplanering observeras 1972–73. Det ena motsvarade i viss mån de svenska möbelkatalogernas modell för ett prydligt hem, där "finrummet" rymde soffgrupp, bokskåp, ryamatta, slöjgardiner och kanske snurrstol. Så var det hos de flesta av de som föredrog omedelbar förbrukning. Det andra mönstret synes vara ett resultat av besparingsstrategin. Ty föga talar för att alla de jugoslaviska hushåll som möblerade sina hem spartanskt, med så få och billiga möbler som möjligt, skulle ha andra ideal för hur ett vackert hem borde se ut än de som köpte dyra möbler. Snarare var det så att åtminstone en del

av dem sköt upp förverkligandet av ett sådant hem till framtiden. De som ämnade återvända till Jugoslavien hade ju en annan publik för presentationen av hem och livsstil, än de som stannade, och kanaliserade det mesta av sina ekonomiska resurser till välfärd och prestige i hemlandet i stället för i Åsen.[11] De som planerade att stanna vände sig däremot direkt till sin svenska och jugoslaviska omvärld med en uppvisning av den levnadsstandard som de eftersträvade och förmådde vidmakthålla.

Ekonomisk anpassning

De jugoslaviska invandrarna lyckades på kort tid genomföra en framgångsrik ekonomisk anpassning i Dalsland. Deras arbetskapacitet var efterfrågad, de hade tillgång till en "svart" marknad för kött och ägg och dessutom stod billiga bostäder och odlingsbar jord till deras förfogande. En annan betingelse var också den av svenskarna utprovade metoden att förbilliga inköpen av nödvändigheter genom storinköp. Få av svenskarna, om ens någon, kombinerade emellertid alla dessa möjligheter till hushållsekonomisk framgång på samma effektiva sätt som de jugoslaviska invandrarna. Det skulle ha krävt att de använt en stor del av sin "fritid" till aktiviteter som de definierade som ekonomiska, det vill säga "arbetstid". Jugoslaverna utgick däremot från den övergripande målsättningen "imaš pare, imaš sve", har du pengar, så har du allt, och kände sig oförhindrade att bruka "fritid" som "arbetstid". Den värderingen kan ses som ytterligare en av invandrarnas tillgångar i deras strävan att snabbt öka sin välfärd i det nya landet.

Åsensjugoslaverna höjde sin konsumtionsstandard genom invandringen till Sverige. De kunde bo under materiellt bättre förhållanden, äta samma mat som hemma, klä upp sig oftare, köpa bil och skaffa nya möbler till bostaden.[12] Männen bland invandrarna arbetade kortare tid eller lika mycket som i Šid och Ravne, ändå ökade deras köpkraft avsevärt. En del av kvinnorna arbetade påtagligt hårdare i och med dubbelarbetet, hem och fabrik, samtidigt som hushållsarbetet

underlättades genom viss automatisering, som i synnerhet kvinnorna från Šid saknat i hemlandet. Den ökade materiella välfärden möjliggjorde slutligen en större geografisk rörlighet för invandrarna, som använde mycket av sin lediga tid till handelsresor, utflykter och, under semestrarna, till hemfärder.

4. Kolonin

> "Jugoslaverna är duktiga arbetare, dom maskar inte. Det enda felet på dom är att dom inte håller sams sinsemellan."
> *(Svensk pappersbruksarbetare i Åsen)*

Under invandrarnas första år i Åsen ökade sammanhållningen mellan jugoslaver som tidigare varit blott bekanta med varandra eller som inte känt varandra alls. De ansåg sig, som en minoritet i främmande land, ha mer gemensamt med sina landsmän än de i många fall hade haft i hemlandet. Denna tid, 1965—71, bodde nästan samtliga av dem i den äldre bruksarbetarbebyggelsen, därav kallad "gettot". De hade varandra till närmaste grannar och delade boendevillkor. Få av dem kunde svenska och få hade hunnit utveckla några personliga förbindelser med svenskar. Under arbetstid sökte de upp varandra i fabriken vid lägliga tillfällen, och efter arbetets slut satt de i varandras kök och pratade. De möttes på väg till och från den gemensamma vattenpumpen, arbetade ofta i kökträdgårdarna samtidigt och festade tillsammans. Kort sagt, samvaron mellan åsensjugoslaverna var mycket intensiv de första fem åren efter pionjärernas ankomst. Därefter avtog den, men inte helt, vilket visas av följande exempel på samarbete och umgänge inom den jugoslaviska kolonin från 1973:

Dušan Božić skjutsade i sin bil familjen Ramač till Malmö för vidare resa med tåg till Jugoslavien.

Paren Joksimović och Kovač delade på en bil under semesterresan till hemlandet.

Nikola Kovač övertog Ante Kočićs skift när denne behövde vara ledig en vecka.

Milica Lazić satt barnvakt åt paret Bučkos ettåring.

Andrej Predan och Ranko Koneski for på fisketur till Bohuslän.

Milica Kovač lånade grannen Katica Kočićs kaffekvarn.

Stevan Kovač följde med Katica Kočić till lasarettet i Vänersborg som tolk.

Nikola Kovač och Frans Župančič gick på körkortsutbildning i Säffle tillsammans.

Tre av hushållen köpte tillsammans in en slaktad gris av en svensk bonde.

Femton av jugoslaverna deltog i Stevan Kovačs bröllopsfest.

Åtta av ungdomarna från Šid brukade samlas hemma hos varandra för att lyssna på grammofonskivor, spela kort och schack, och prata. Ibland for de på dans tillsammans.

Trots många belägg på samarbete och sammanhållning mellan flera av jugoslaverna, fanns det ett drag i deras sociala organisation som i än högre grad behöver förklaras. Det gemensamma för nästan alla vuxna bland dem var nämligen att de 1971–73 dessutom var fientligt inställda till en eller flera av landsmännen i Åsen. Fiendskapen innebar långvarig ömsesidig tystnad och förtal av varandra efter inledande gräl. Denna osämja var så iögonenfallande, att den skapade de svenska åsensbornas starkaste, och ofta enda, negativa förnimmelse av de jugoslaviska invandrarna. Det hände ofta att jugoslaverna vägrade att arbeta tillsammans på fabriken, att tolka åt varandra och att ta emot hjälp från landsmän. Svenskarna var osäkra på vilka jugoslaver som var ovänner och orsakerna till osämjan. Ibland var dock svenskar vittnen till utbrottet av ovänskapen:

Kurt Rosengren, maskinförare, mindes särskilt grälet mellan Milorad Popović och Djura Sopka. De båda hade åkt till Norge tillsammans i Djuras bil. Det var inte tal om någon betalning. Senare skulle Djuras son Mihail fara till Jugoslavien och behövde, utöver semestern, tre dagar fritt från sitt skift. Milorad tog skiften åt honom mot att han jobbade åt Milorad en annan gång. Lönen för de tre dagarna skrevs upp på Mihail, förstås. Men när han återvände

från hemlandet vägrade han att arbeta åt Milorad. De grälade högt om detta i fabriken. Djura och Mihail menade att Milorads extra arbete kunde ses som ersättning för norgeresan. Då blev Milorad så arg att han tog Djuras armbandsur och drämde det i omklädningsrummets golv. Sedan dess hade de båda inte kunnat tåla varandra.

Svenskarna tolkade jugoslavernas dispyter som utslag av avundsjuka:

"Det måste vara den kungliga svenska avundsjukan som ansatt dom. Om en får någon förmån, ska dom andra genast också ha. Dom som kommit senare hit retar sig på vad dom första invandrarna lyckats skaffa sig. Särskilt kvinnorna grälar högt och öppet med varandra, det är ju inte vi vana vid här precis, inte."

Vid några enstaka tillfällen såg en del jugoslaver knapphet på eftersökt arbete som ett resultat av orättvis fördelning inom kolonin. När bruket permitterade ett fyrtiotal kvinnor från sorteringsavdelningen förlorade nio jugoslaviska kvinnor sina anställningar för en tid. De övriga behöll sina, tack vare att de befann sig på arbetsställen som inte skulle "rationaliseras". De som varslades om uppsägning förargade sig då på de landsmaninnor som fick stanna kvar.

"Nada ropade i fabriken: 'alla jugoslaver åker hem, ingen får bli kvar', det tyckte hon var mest rättvist, hellre ingen jugoslav kvar på bruket än bara några. De som varslades var ju rädda för vad deras grannar och släktingar skulle säga om dem hemma i Jugoslavien. De var rädda för att bli ansedda som odugliga och umbärliga", förklarade en av de jugoslaver som inte hotats av permittering.

Vid ett annat tillfälle blev Miodrag Lazić och Dušan Božić osams därför att deras förman hade bestämt att Miodrag skulle bli förare vid rullmaskinen och Dušan bara hjälpare, trots att den senare varit i Åsen tre år längre. Dušan gick därför inte med på detta, utan diskuterade med förmannen som

förmåddes ändra sitt beslut. Det kunde inte Miodrag tåla och därefter slutade de båda jugoslaverna att prata med varandra. En annan vanlig konfliktanledning, två personers anspråk på en och samma kärlekspartner, lyste med sin frånvaro inom kolonin. Episoden med Jirij Bučko som kom hem från förmiddagsskiftet och fann en av de jugoslaviska ungkarlarna hemma i samspråk med Jirijs hustru är höljd i dunkel. Klart är att männen klådde varandra och att mellerudspolisen gjorde sig ärende till Bučkos hus. Händelsen fick emellertid inget dokumenterat efterspel. Överhuvudtaget var mycket få av de ovänskapliga relationerna resultat av kamp om knappa tillgångar. Ojämn fördelning av privilegier och rättigheter kan ju annars lätt leda till fientliga känslor, och ibland till social konflikt.[1] Bland åsensjugoslaverna var det sällsynt att osämjan utvecklades till konflikt, det vill säga, till ett samspel mellan två eller flera personer som syftade till att förändra de föregående villkoren för parternas relation. Det var mycket sällan som jugoslaverna diskuterade med varandra om anledningarna till misshälligheterna, förhandlade sig fram till nya förutsättningar för samvaron och gjorde upp i godo. Målen för deras dispyter, social prestige och bevarad eller höjd självkänsla, var uppenbarligen inte förhandlingsobjekt på samma sätt som försörjningskällor och sexualpartners kunde vara det.

I denna studie kommer disharmonin mellan invandrarna i stället att tolkas som ett svar på de nya problem och förväntningar som livet i den främmande omgivningen ställde dem inför. I sin besvikelse anklagade de varandra för att vara upphov till svårigheterna. Följande episod illustrerar hur de kunde uppfatta varandra som hot och hur de använde gäck, hån, spydigheter, undvikande, tystnad och ilska som försvarstekniker:

"Det är särskilt en person bland de andra jugoslaverna som vi (familjen Ramač) inte pratar med längre, men jag vet inte om jag kan förklara anledningen för dig så att du förstår. Eftersom du är svensk kan det vara svårt för dig att fatta varför vi inte pratar med den här Miodrag Lazić längre.

I början var vi sams. (Mihail visade Instamaticbilder från en fest hos Lazić. Familjerna Lazić, Ramač, Kočić, Kovač, Koneski och Sopka satt tätt ihop och såg ut att trivas tillsammans.) Men vi blev snart ovänner. Miodrag retade mig i fabriken. Han stod vid rullmaskinen och jag kom dit och plockade papper som jag blivit tillsagd av förmannen att göra när det inte fanns något jobb i sliperiet. Miodrag skrattade åt mig och frågade om jag kommit till Sverige för att plocka papper. Jag svarade inte på det. Detta upprepades flera gånger. Vid sista tillfället stod jag och pratade med tre andra jugoslaver vid en pappersmaskin då Miodrag kom fram till oss, skrattade åt mig och frågade om jag slutat att plocka.

Dittills hade jag uthärdat hans spydigheter, men nu kunde jag inte göra det längre. Jag ilsknade till och sa till honom att jag skulle gå till förmannen och säga, att jag själv var mer lämplig än Miodrag att jobba vid rullmaskinen, eftersom jag lärt mig mer svenska på ett år i Åsen än vad han hade lärt sig på tre. Miodrag blev rasande när han hörde detta, men förmannen kom förbi och skingrade oss.

Dagen efter hälsade jag som vanligt på Miodrag vid rullmaskinen och frågade som vanligt hur det stod till. Men han vände bara bort huvudet och låtsades inte se mig. Jag brydde mig inte så mycket om det. På eftermiddagen möttes vi igen när vi båda var och hämtade vatten i pumpen på Bruksvägen där vi bodde då. Jag hälsade på honom, men han tittade bort. Tredje gången var på julafton. Jag var i fabrikens tvättrum och badade, Miodrag likaså, fast på en annan avdelning. När jag var klar, såg jag att han också var klar och väntade därför in honom, men då vände han och gick åt ett annat håll.

Ett par veckor därefter kom ändå Miodrag fram till mig på fabriken och sa att han tyckte det var trist att vi skulle vara ovänner och att vi kunde väl prata med varandra igen. Men då hade jag redan förlorat mitt tålamod, det får du försöka förstå. Jag svarade att jag inte ville vara vän med en man som själv tog sig friheten att skämta med en annan man tio gånger, men inte tålde att skämtas med *en*

gång. Dessutom hade jag gått honom till mötes *tre* gånger utan att han godtagit de. Sen dess har jag inte tittat åt honom och vi har inte bytt ett ord med varandra. Jag låtsas som om han inte fanns här. Visst är det tråkigt att ha ovänner, men vad skulle jag göra, det måste bli så här . . ."

I fortsättningen av detta kapitel avser jag att skildra hur den uppslitande osämjan mellan de jugoslaviska invandrarna alstrades av 1) etniska skillnader, 2) förändringar i deras tidigare relationer till varandra, 3) skilda mål för vistelsen i Sverige samt 4) den interna sociala kontrollen och motståndet gentemot denna inom kolonin.

Etnisk konfrontation[2]

Av de 93 jugoslaviska medborgarna i Åsen var 31 rusiner, 25 slovener, 19 serber (inklusive 7 bosnier), 9 kroater, 5 ungrare och 4 slovaker. De sex kategorierna äger i Jugoslavien varsitt modersmål och varsin folkhistoria. Slovenerna, kroaterna och ungrarna delar den katolska konfessionen. Serberna och rusinerna tillhör varsin ortodox kyrka, medan slovakerna är evangeliska lutheraner.

Bland svenskarna är väl motsättningarna mellan serber och kroater mest kända.[3] När den serbiske bonden Milorad Radičević i Åsen en dag hösten 1971 mottog ett brev med hot om utpressning undertecknat "Ustaša" (den kroatiska exilrörelse, som har målet: ett fritt Kroatien), föll denna händelse in på sin plats i det schemat: kroater mot serber. Milorad uppmanades att placera tiotusen kronor på en angiven plats i Åsen, annars skulle hans dotter kidnappas.[4]

Åsensjugoslaverna själva tolkade emellertid inte händelsen i dessa etniska termer. De antog i stället att brevskrivaren fanns mitt ibland dem, att han inte var kroat och att han inte ens menat allvar med utpressningshotet. Polisutredningen vederlade inte dessa gissningar. De hade sin bakgrund i att det i Åsen inte var relationerna mellan serber och kroater som rymde fiendskap, utan i stället relationerna mellan slovenerna å ena sidan, och rusinerna, serberna, kroaterna, osv å den andra. De etniska skillnaderna mellan dessa är sedan

gammalt laddade med kyla och fientlighet. I Åsen konfronterades medlemmar ur dessa kategorier med varandra i en påfrestande yttre situation. Det var inte att undra på att osämjan mellan en del av invandrarna sammanföll med denna etniska motsättning[5] Av svenskarna uppfattades de alla som "jugoslaver", en nationell identitet som hade varit mindre betydelsefull för dem i deras hemorter än den etniska identitet de hade. Ingen av dem benämnde sig hemma i första hand som "jugoslav", även om det ökande antalet blandäktenskap och efterkrigstidens politiska satsning på Jugoslavien som en nation inför omvärlden, lett till en viss nedtoning av de etniska olikheterna.[6]

Den etniska särarten hävdades med olika styrka mellan och inom de nämnda grupperna. Slovenerna i Åsen fäste stor vikt vid att inte sammanblandas med de övriga jugoslaverna. De icke-slovenska grupperna bemödade sig inte om att särskilja sig från varandra på annat sätt än att tala sitt modersmål med de sina. Utvandrarna från Šid i Åsen intog en mer "kultur-relativistisk"[7] hållning gentemot etnisk och kulturell mångfald än slovenerna från det etniskt ensartade Ravne. Šidbornas långa tradition av samspel med människor ur andra etniska grupper kan bidra till förståelsen av deras toleranta attityder till såväl svenskar som slovener. De såg skillnaderna mellan olika folk som en naturlig ordning och hävdade inte heller den egna livsföringens självklarhet och överlägsenhet vid jämförelse med andras.

Befolkningen i Šid består av tretton olika etniska grupper. Av de tolvtusen invånarna 1971 utgjordes sjutusen av serber. Kroaterna, slovakerna och rusinerna representerades av tusen personer vardera. Mosaikmönstret fullständigades av små grupper av ungrare, montenegriner, rumäner, slovener, ukrainare, bosniska muslimer, makedoner, tyskar och zigenare. Skillnaderna mellan dessa grupper beträffande kultur och livsföring var inte så värst betydande. Det var blott de femton zigenska hushållen som anpassat sig ekonomiskt annorlunda än de övriga. Ingen zigenare ägde jord och knappast någon var anställd inom lantbruk eller industri. De livnärde sig i stället på hästhandel och annan köpenskap samt som musiker på kaféer och bröllop. Zigenarna var utan tvekan den grupp

i Šid som hade lägst värde i alla de andras ögon. Ingen sade något gott om en zigenare. Tvärtom beskylldes de för att vara tjuvaktiga och opålitliga och snara till att dra kniv vid slagsmål.

Men, som så ofta är fallet, attityd och handlande stämde inte riktigt överens. Många människor i Šid hade zigenare till grannar, eftersom dessa bodde utspridda i staden. Jag hörde emellertid aldrig någon beskylla *sina* zigenargrannar för att äga de dåliga egenskaper som tillvitades zigenare i allmänhet. Tvärtom var det vanligt att ha något slags utbytesförhållande till dem. Man aktade sig överhuvudtaget att stöta sig med sina grannar, eftersom grannsämja värderades högt. Zigenarna konkurrerade inte med de andra etniska grupperna om jobb eller äktenskapspartners. Det fanns följaktligen inte så stor anledning att undvika ett för båda parter lönande uppträdande, det vill säga, i stället för fientliga handlingar i överensstämmelse med attityderna, ett begränsat utbyte av varor och tjänster.

Inte heller i övrigt fann jag spår av konflikter eller fiendskap mellan de etniska grupperna. Naturligtvis cirkulerade en del gruppstereotyper, framförallt om serberna och de serbiska bosnierna. Folk från de mindre enklaverna gav ibland uttryck åt en smula missnöje över att serberna satte sig på sina höga hästar och var styva i korken blott därför att de kommit först till platsen och nu var i majoritet. Under ett halvårs upptäcktsfärder i staden råkade jag på blott ett par personer, rusiner, som själva ansåg sig ofördelaktigt behandlade just på grund av sin etniska tillhörighet.

De kulturella skillnaderna mellan de etniska grupperna i Šid rörde främst modersmål, religion och historisk bakgrund. Alla šidbor talade serbokroatiska flytande. Minoritetsgruppernas modersmål, slovakiska, rusinska, ukrainska, slovenska, är slaviska språk som förstås av de flesta. Romani behärskades däremot blott av zigenarna, ungerska av få som ej hade det som modersmål. Serbernas kyrka är ortodox. Rusinerna kallar sin "grekisk-katolsk", men de har samma mässritualer, fast på rusinska, som serberna. De flesta slovaker är evangelister, de övriga adventister. Baptistförsamlingen är "bland-kyrka". Kyrksamheten var inte hög hos någondera

av grupperna. Det var egentligen bara de stora religiösa, men inte statliga, helgerna påsk och jul som kunde fylla kyrkorna med fler än de vanliga svartklädda baborna. Till dessa högtider, samt för rusinerna under "kirbaj" den 18 augusti, en fest till åminnelse av kyrkans grundande, och för serberna under deras "slava", till åminnelse av familjehelgonet, aktiverades den etniska identiteten.[8] Högtiden efter gudstjänsten brukade då förvandlas till en högst profan släktsammankomst. Efter en smula vin och "rakija" kunde de gamla lockas att stämma upp några av gruppens traditionella sånger och åter levandegöra en del av dess hädangångna medlemmar liksom avgörande lokala händelser från det förflutna. Även de unga, som annars föreföll likgiltiga för etnisk tillhörighet när de valde kamrater, makar och boplats, kunde dras med och bli högstämda vid tanken på sin ärvda identitet.

Gruppernas skamfilade kyrkor ligger i de delar av staden där de fyra största etniska enklaverna fann för gott att slå sig ned när de invandrade. Den serbiska kyrkan, som sig bör, i centrum. Den katolska västerut. Rusinerna anlände från Karpaterna i början på 1800-talet och bosatte sig i norra delen. Slovakerna kom några årtionden senare och byggde så småningom sin kyrka öster om serbernas. Dessa kyrkors lägen anger än idag det etniska bosättningsmönstret i stort, även om kraftig uppblandning skett sedan senaste kriget. En omständighet bakom det är att prästerskapen inte längre förbjuder blandäktenskap. Det är blott zigenarna som i praktiken är endogama. Således fanns exempelvis i "ruski kraj", det rusinska området, ett flertal familjer där makarna tillhörde skilda etniska grupper. Barnen tilldelades den ena förälderns etniska identitet utan någon genomgående fördelningsprincip. Barn ur skilda kategorier lekte med varandra på gatorna, ibland zigenarbarnen inräknat. I skolan talade alla serbokroatiska, även under rasterna, och lärde sig vad alla andra jugoslaviska barn måste lära sig. Före andra världskriget fanns en rusinsk och en slovakisk grundskola, numera vill de allra flesta föräldrar att barnen skall undervisas på serbokroatiska från början. Den som åstår en bra anställning måste behärska det officiella språket i denna delrepublik perfekt.

Genom åren upplevde šidborna en relativt konfliktfri samvaro med människor av andra härkomster i det egna grannskapet, i skolan och på arbetsplatsen. En del hade även familjeband till de andra grupperna. Slovenerna från Ravne däremot, hade inte samma erfarenhet. Annorlunda jugoslaviska kulturer och livsformer var för dem i högre grad främmande och hotfulla, men också underlägsna. Šidbornas "svaki ima svoji način" och "ima mnoga vera, ali molimo istom Bogu" (var och en lever på sitt sätt; det finns många religioner, men vi tillber alla samma Gud) representerar förvisso inte slovenernas samlevnadskod i den jugoslaviska federationen. Deras allmänna aversion mot de etniska grupperna från Serbien (inklusive Vojvodina) och Bosnien, "serberna" som de kallar dem, har flera orsaker dels bottnar den i konflikter om slovenernas grad av självstyre i mellankrigstidens jugoslaviska kungadöme, som styrdes av serben Alexander, dels i nutida oenighet om den ekonomiska fördelningspolitiken. Slovenien är den mest industrialiserade republiken i Jugoslavien och har den högsta nationalprodukten. En del av dess överskott lokaliseras av den federala regeringen, med säte i Serbiens huvudstad Beograd, till de fattigare republikerna Serbien, Bosnien/Herzegovina, Montenegro och Makedonien. Slovenerna menar därför att de bestjäls från Beograd och att de inte får rättmätig utdelning för sitt arbete.

Slovenerna håller "serberna" för att vara okultiverade och jämställer dem ibland med den lägst rankade gruppen i landet, zigenarna. "Slovenien kan klara sig bättre självt, utan det där jävla packet i Serbien", hävdade en av slovenerna i Åsen. Fakta som slovenerna anser tala för deras överlägsenhet är att de själva aldrig underkuvades av turkarna, medan Serbien lydde under dessa i fyrahundra år; att få av slovenerna är bönder, medan över hälften av serberna är det; att slovenerna i allmänhet har högre utbildning och högre inkomster än de övriga. De övriga jugoslaverna tilldelar visserligen slovenerna en högre ställning i kraft av samma kännetecken, men de kan tillägga att slovenerna som människor är "självgoda, känslomässigt kyligare än vi och alldeles omöjliga att komma inpå livet för en främling". Kort sagt, slovenerna i Åsen var i de andra jugoslavernas ögon mer lika svenskarna. Slovener-

na hade faktiskt också något lättare att etablera personliga förbindelser med svenskar än de övriga, generellt sett. Det rådde större överensstämmelse mellan svenskarnas och slovenernas livsformer. Dessutom var de flesta slovener bekanta med ett germanskt språk, tyskan, när de kom, vilket underlättade inlärningen av svenska.[9]

I Åsen begränsade slovenerna sina bekantskapskretsar i stor utsträckning till andra slovener och till svenskar.[10]

> Paret Predan sökte undvika de andra jugoslaverna så mycket som möjligt: "Vi kan inte med 'serbernas' stridigheter. De bara skvallrar på varandra och tävlar om vem som köper de finaste sakerna och vem som har mest pengar. Och så är de ju släkt med varandra allihop. Det går inte att säga något om någon, för då sprids det genast vidare."

I de fall kontakt ändå togs, motiverades detta med att just dessa "serber" var ovanligt sympatiska personer, till skillnad från de övriga. De konfliktladdade relationerna mellan slovenerna och de övriga neutraliserades i Åsen till en del av ett par sådana goda kontakter, till en större del av att parterna undvek varandra så mycket som möjligt.

Utvandrarna från Šid nedtonade av vana de etniska skillnaderna mellan sig själva och slovenerna. De drog sig för att generalisera enskilda drag hos slovenerna. Från slovenernas synpunkt var förhållandet till "serberna" en *etnisk* konfrontation, för de senare fick de etniska skillnaderna en mer undanskymd roll än de *personliga* egenskaperna. De talade om den slovenske "rövaren" Borut som påstods ha lurat sina egna, om den "underlige och svåre" Ernest som "hade det trassligt hemma också", om den "råstarke" Andrej och den "bildade" Ljudmila, medan slovenerna exemplifierade sin uppfattning om zigenarliv med valda uppgifter om "serberna" i Åsen:

> Branimir får som vanligt ett utbrott vid tanken på "serberna": "Å, den där Stevan, han ska vara så tuff. Han åker ner till kaféet i Mellerud och kommer in där med cigarretten i mungipan. Han letar efter 'pičke', fittor, du vet. Sen

sitter han och väntar med benen utanför bilfönstret. Å, han är så dum . . ." stånkar Branimir och försöker göra sig kvitt sina obehagliga intryck av en av "serberna".

Det hände att slovener och "serber" försökte närma sig var andra tillsammans på fabriken när de delade samma intressen eller när de var i samma ålder. Då slovenen mötte någon av de reaktioner och egenskaper han hade väntat sig att "serberna" ägde, drog han sig undan och höll sig sedan till de andra slovenerna och till svenskarna.

Påtvingad intimitet

> "Det finns många personer som vi kommer rätt bra överens med på ett visst avstånd, men som kanske skulle visa sig ytterst motbjudande om vi måste bo i samma hus som de. Alla har vi väl erfarenhet av den avsky och irritation som kan komma från påtvingad intimitet med folk som vi gillar blott och bart som bekanta, och hos vilka vi inte kan peka på några särskilda brister, utom att de går oss på nerverna."
> *(Cooley: 268)*

Många av utvandrarna hade känt till varandra utan att tillhöra varandras närmaste vän- eller umgängeskretsar. Inte heller släktskap[11] var tillräckligt för att de skulle stå varandra personligt nära. De jugoslaver som hade släktingar inpå sig i Åsen uppgav att de inte hade träffat vissa av dem särskilt ofta hemma och att de inte heller haft några sammandrabbningar med dem där. Dessa svala och oftast behagliga förbindelser till grannar, släktingar och bekanta, byggda på utbyten av tjänster och på lättsam samvaro, belastades i Åsen med personliga problem, rådvillhet och själsliga kriser. Människor som invandrarna hade känt till och kunnat skapa intimare relationer med, om de så önskat, kom plötsligt nära inpå dem, inte bara som "pošteni ljudi" ärbara personer utan också som ofullkomliga och problematiska individer. Förbindelserna hemifrån tålde inte de starka påfrestningarna

i den främmande omgivningen med dess nya krav och förväntningar.

Marija hade av en svenska fått höra att Ana sov i fabriken under sitt nattskift. Hon hade svarat att det kan väl hända och att det är väl fler som gör när det ges tillfälle. Senare hade Ana kommit fram till Marija en dag när de båda grannarna arbetade i trädgården och sagt att hon visst inte sov på arbetstid som Marija spridit ut. Efter ett kort gräl om detta pratade de inte mer med varandra, inte heller deras makar.

Branimir och Andrej, bekanta med varandra från Ravne, jobbade ihop vid en pappersmaskin, men de tålde inte varandra längre. En natt blev det bråk. Papperet gick av som det gör ibland. När de båda skulle dra fram det till tambon igen, hängde Andrej, enligt Branimir inte riktigt med där han skulle. "Han darrade i armarna och händerna och verkade väldigt nervös och jag sa åt honom att komma och hugga i. – Jag tar inte order från någon pojkspoling svarade han då. Jag sa att jag inte var någon pojkspoling och att han inte hade rätt att kalla mig det. Vi skällde på varandra, sedan dess har jag inte pratat med honom.

Jag tror inte att vi blir sams igen, det är för mycket som ligger mellan oss. Andrej kan inte tåla att jag och Frans är så populära här, att vi har svenska vänner och kvinnor, att det går så bra för oss i fotbollslaget. När vi bodde i konsumhuset, skrev han hem till Ravne att vi hade flickor hos oss jämt, att vi satt uppe hela nätterna och spelade kort, drack öl och förde oväsen och så vidare, fast han själv aldrig var uppe hos oss för att se hur vi hade det."

Den sociala världen krympte för invandrarna i Åsen. Deras möjligheter att välja sitt umgänge, dela in sina bekanta i olika sfärer och aktiviteter, minskades. De hänvisades till ett litet antal landsmän inför vilka de ofta skulle spela flera roller på en gång, som släktingar grannar, arbetskamrater och förtrogna. De nya rollförpliktelserna skapade ytterligare svårigheter då var och en måste välja sin väg med föga stöd och

traditionella rutiner. Oenighet och osäkerhet uppstod om vilka handlingar som var riktiga och vilka som var klandervärda. I denna påfrestande belägenhet satsade jugoslaverna uppenbarligen för mycket på intimitet och sammanhållning med varandra på grundval av förutsatt likhet och därav förväntad gemenskap utan att rimliga sociala och personliga förutsättningar var för handen. Intensifieringen av en i hemlandet bra mycket sparsammare samvaro förorsakade därför ett stort antal skärmytslingar, dispyter och fientligheter mellan invandrarna. En av jugoslaverna Eugen Kovač, förklarade osämjan med samma insikt som C.H. Cooley i citatet ovan:

"Egentligen är det bara småsaker som gjort att folk slutat prata med varandra. Oftast är det käringarna som kommit ihop sig om något och så ställer karlarna upp på deras sida, eller tvärtom. I Šid kände vi alla till varandra, men vi pratade väl inte så mycket med varandra för det, vi hade ju andra närmare vänner att gå till. Här gick vi till varandra väldigt mycket i början, jag tror det blev för mycket, vi satt jämt hos varandra och drack kaffe och pratade."

Själv blev Eugen osams med sina grannar från Šid, Dušan och Marija Božić:

"Det började en gång då vi skulle ha lektion i svenska. Jag hade fått veta av läraren att vi skulle få betalt för förlorad arbetstid när vi gick på kurs. Jag talade om det för Dusan, men han trodde mig inte och vägrade därför att gå ifrån sitt eftermiddagsskift till lektionen. Marija blev då sur på mig, hon trodde att jag inte hade talat om för Dusan att han skulle få lön för att lära sig svenska. Jag blev tvärarg och skrek till henne att hon kunde sticka till 'picku materinu' (jugoslavisk vardagssvordom: 'morsans fitta'), dra åt helvete! Nästa dag frågade Dusan mig om jag hade sagt så till Marija. Jag svarade att hon hade beskyllt mig för att ljuga när jag bara sagt som det var. Efter det pratade vi inte med varandra på ett par år. När vi möttes låtsades vi inte om varandra."

Övergången från den svala och relativt problemfria bekantskapen i hemlandet till den påtvingade intimiteten i Åsen gick alltför snabbt för att de jugoslaviska invandrarna skulle hinna lära sig skifta repertoarer i umgänget med varandra och klara av de nya samlevnadsproblemen utan brytning. Sammanträffandena kom för tätt, invandrarnas kunskaper om varandra växte snabbare än den ömsesidiga sympatin. De nötte sönder sitt veka förhållande till varandra i sitt behov av fränder i främmande land.

Skilda mål och planer

Åsensjugoslaverna hade olika delmål med sin sverigevistelse. Valet av ekonomisk och social livsstil i det nya landet och frågan om återvändandet utgjorde deras huvudproblem, men dessa diskuterades oftast inte i öppna samtal dem emellan. Därigenom minskade förutsättningarna för solidaritet inom kolonin. Jugoslaverna mötte svårigheter inte bara från främmande svenskar, utan också från sina landsmän i deras strävan att rättfärdiga det egna sättet att leva genom att ifrågasätta de andras. De som satsade sina pengar på ny bil vartannat år kritiserades i det fördolda av dem som sparade sina löner till framtida ändamål. De som bodde kvar i de omoderna barackerna och möblerade sina hem spartanskt fick bakvägen höra hur orealistiska och naiva drömmarna om återfärden till Jugoslavien ansågs vara av de andra. Det pågick en ständig kontrovers om hur man som jugoslav skulle exploatera sverigevistelsen mest ändamålsenligt.

> Eugen Kovač tyckte att alla jugoslaver skulle bo modernt: "Bara alla bor likadant, som svenskarna, och har samma slags bil och nya möbler, blir det bra här. Då kommer ingen att vara avundsjuk som nu på dom som bor i småstugorna, därför att man tror att dom sparat mycket pengar på banken. Dom som bor där kommer nog att bli kvar så länge det går, och dom kommer nog inte heller att fara tillbaka till Jugoslavien, som dom säger, särskilt som dom nu får höra hur svårt det är att få arbete där för de hemvändande. Gornjaks, som har kontakt med Milenkovićs

som återvände till Šid, har fått veta att Bogislav inte fick det arbete som han väntat sig, så nu vill han tillbaka till Sverige. Jag tror att arbetsgivarna i Jugoslavien säger åt alla som återvänder från utlandet med bil och en sparad slant: – Ska vi ge dig arbete, du som har bil, pengar och nya kläder, när det finnas massor av ungdomar här som har slutat skolan och vill ha jobb?

För varje år som vi stannar i Sverige blir det svårare för oss att återvända och få anställning hemma, tror jag. Vi blir ju bara äldre och kommer att konkurrera om jobben med yngre som aldrig lämnat Jugoslavien. Och våra barn växer upp till hälften som svenskar och kommer kanske att känna mindre samhörighet med Jugoslavien än med Sverige. Så det blir nog så att vi alla stannar. Om fem år ska du se att alla jugoslaver här är sams igen, att alla pratar med alla igen. Vi kommer att säga; varför skulle inte vi hålla ihop?"

Frågan om plats för bostad och försörjning var ständigt på tapeten. Det var ett dagligt samtalsämne vilka möjligheterna var till välbetalda arbeten i Jugoslavien, Mellerud, Färgelanda, Lilla Edet, Torekov, eller någon annanstans i Sverige. Därigenom betonades att deras framtid ej skulle sammanflätas och att de valde bort varandra för ett materiellt rikare liv inom den egna kärnfamiljen. Det var makarna och barnen som utvandrade, det var mannen och hustrun och i viss mån barnen som utgjorde enheten i alla umgängesrelationer och i beslutsfattandet om framtida projekt. Kärnfamiljen bland invandrarna var en skuta som mötte och ibland förenade sig med andra familjeskutor i seglatsen på "ett hav av möjligheter". Förvånansvärt många skutor höll kollisionskurs. De flesta tog ut riktningarna ensamma och valde sina egna rutter.

När Milica Kovač permitterades tillsammans med de övriga på sorteringsavdelningen for hon och Jovan till Gislaved för att skaffa nytt arbete. Sedan återanställdes de jugoslaviska kvinnorna, men inte Milica till en början, samtidigt som erbjudandet om anställning i Gislaved drogs tillbaka. Då började de fara omkring i västra Sverige för att

höra sig för om jobb. "Inte kunde vi stanna kvar här i Åsen om bara jag förlorade mitt jobb. Hur skulle det se ut? Då skulle det ju verka som om jag skött mig sämre än de andra på fabriken. Vad skulle dom säga om det hemma i Šid?"

"Det är inget perspektiv på det här företaget, maskinerna är för gamla och för små. Jag vill till en modernare fabrik. Den här håller nog inte längre än tio år till. Vi kom hit för att få det bättre, vi tänker inte stanna om vi har chansen att få det bättre någon annanstans."

"Men varför i hela världen ska ni återvända?" frågade Olga paret Radičević. "Här har ni ju det så bra, bättre kan ni inte få det där nere. Hålla på att gräva i jorden tills ni dör! Katica log generat och svarade att "visst hade de det bra i Sverige och inget var riktigt bestämt än, men Milorads föräldrar var ensamma nu, alla deras söner var långt hemifrån", någon måste stanna på gården . . ."

Invandrarnas olika former och grader av anpassning till den nya miljön samt deras skilda framtidsplaner försvårade således samvaron mellan dem. De hade exempelvis svårt att tala med varandra om sina problem, praktiska såväl som sociala och känslomässiga. Den som inte var riktigt nöjd med sitt nuvarande liv upplevde det som förödande att avslöja det för landsmän som även de kämpade för att rättfärdiga sin utvandring inför sig själva och omvärlden. Visserligen kunde de åstunda att jämföra sina upplevelser och erfarenheter, men deras "framgångsetik" hindrade dem från att antyda misslyckanden och ånger för egen del. En av anledningarna till det var att grundvalen för personbedömning bland dem hade ändrats. I hemorten hade de haft positioner genom uppväxt och släktskap. Därigenom hade de erhållit sin sociala identitet och självkänsla. Framgång i arbete och karriär var delvis avhängig de "veze", förbindelser, man hade.[12] Misslyckande och succé låg inte ensamma till grund för värderingen av och handlandet, gentemot en person. Latmasken kunde vara en god granne, suputen hjälpsam och sjuklingen hade haft det svårt från början, det visste man.

I Åsen tog jugoslaverna från Šid och Ravne steget ut på en arena där de i högre grad bedömdes efter sin förmåga att klara arbete och omställning i den nya miljön. Misslyckande kunde lättare leda till ansiktsförlust, eftersom anseende erhölls genom egna prestationer. De hade ju genom utvandringen demonstrerat sin vilja att förbättra sin sociala ställning. Därför blev det ytterst angeläget att inför de andra jugoslaverna försvara arbetsprestationer, bostadsstandard, inköp, barnens skolprestationer samt trivsel.

Nikola Petrovski, en ung snickare från Šid, började studera grundkursen i elektronik per korrespondens. Han var intresserad av teknik och ville så småningom skaffa sig ett bättre jobb, ett projekt över många år. Han mötte många svårigheter. Han förstod de svenska breven när de förklarade med ritningar och matematik, men när det var långa stycken text klarade han blott hälften, och ingen hade han att fråga. Nikola ville inte att de andra jugoslaverna skulle få veta att han studerade, för han ville inte misslyckas i deras ögon: "Då kommer de bara att prata om att den, han ska vara så märkvärdig, men se hur det går!"

Kampen för den egna livsstilens hållbarhet fördes delvis genom ringaktning av andras lösningar.[13] Samvaron mellan invandrare med skilda framtidsprojekt rymde således stora risker för missämja, eftersom oenighet sågs som ett hot mot det egna projektets motsägelsefrihet.

Branko Božić ville köpa bil, men hade inget körkort. Eugen Kovač rådde honom att vänta, eftersom han bara skulle förlora pengar på att ha en bil som han inte fick köra. Han rådde honom också att inte följa Borut Zidars anvisningar vid ett eventuellt bilköp, för Eugen ansåg att denne man hjälpte andra i affärer för egen vinnings skull. Men inte lång tid där efter fick Eugen höra av en bilförsäljare i Mellerud, att Branko kommit tillsammans med Borut och köpte en begagnad Opel, som fick stå kvar på bilfirman, eftersom Branko saknade körtillstånd. När han skaffat det, bytte han ut Opeln mot en ny Ford. Eugen hade gjort stora

ögon och undrat hur det skulle gå för honom att betala av bilen och samtidigt överleva.

Branko klarade inte heller avbetalningarna, utan fick lov att byta ut den nya bilen mot en begagnad, vilken han emellertid kraschade efter en vecka. Han bad då Eugen följa med som tolk till bilfirman för att få tillbaka Forden mot lägre månadsamorteringar. Försäljaren gick med på det, men föreslog, via Eugens översättning, att Branko nog borde ha en begagnad bil något år först och sedan skaffa sig en ny då han hade råd med det. Branko hade blivit arg på Eugen, som om det varit dennes åsikt att Branko inte hade råd med en ny bil. Branko menade att Eugen var avundsjuk. Efter denna händelse pratade de båda inte med varandra på ett par år.

Åsensjugoslaverna ansåg sig tvingade att ständigt demonstrera tecken på egen trivsel, medan de letade efter symptom på vantrivsel hos varandra. Under dessa samvarobetingelser alstrades fientliga känslor kors och tvärs inom kolonin som emellertid inte kom till uttryck den allra första tiden. Rädslan för intensiva konflikter ledde till att de undertrycktes. När de väl kom upp till ytan, var de uppenbarligen så starka att en mängd relationer helt sonika avbröts.[14] Utbrotten av dessa känslor underlättades av invandrarnas funktionella integration[15] till livet i Sverige. De hade kartlagt sina ekonomiska möjligheter och lärt sig utnyttja dessa. Därför var de inte lika beroende av landsmännen som omedelbart efter inflyttningen till Åsen.

Oberoende och kontroll

De jugoslaviska familjerna strävade efter att klara sig själva i syfte att slippa besvära och begära hjälp från sina landsmän. Att behöva andras bistånd kunde ju tolkas som ett tecken på oduglighet. Individen och kärnfamiljen stod, som nämnts, i centrum som konsumtionsenhet och beslutsförsamling. Lojaliteten mellan makarna var i regel också större än mellan någon av makarna och dennes släktingar och vänner. Sedan invandrarnas ekonomiska beroende av varandra hade minskat

hyllade de avskildhet och oberoende för familjen framför samarbete.[16] Osämja skapades genom påstådda överträdelser av denna norm. Jugoslaverna beskyllde varandra för nyfikenhet, skvaller, ryktesspridning och otillåten inblandning.

"Jag tycker inte om att gå hos grannarna varje dag. Det finns dom som tycker om det, men jag är inte sådan. Jag håller mig hemikring och sköter mig själv, annars ska folk hålla på att rota i ens privatliv, ta reda på hur mycket man har på banken, vilka saker man skaffat sig, vilka problem man har. Det gillar varken jag eller min man. Vår dotter är likadan, hon har en god vän här, en svenska som hon går till, annars är hon mest hemma hon också." (Dragica Lazić)

Dušan Božić var ute och gick när jag mötte honom vid anslagstavlan nedanför "Korea" (Solåsen). "Det är så tråkigt hemma när man är ledig och har läst alla tidningar och det inte är något på TV. Om man går hem till någon (jugoslav) börjar dom bara prata om en när man gått. Det vore faktiskt bättre om det inte fanns så många jugoslaver här i Åsen. För min del skulle jag helst vilja umgås bara med svenskar, jag föredrar dem framför jugoslaver."

En del av sina landsmän pratade Dušan inte alls med, familjerna Kovač och Kocič i synnerhet, ty de hade spritt ut att han behövt tolv uppkörningar för att klara av körkortet i Säffle. I verkligheten var det bara två, förklarade Dušan, som menade att grunden till förtalet var avund. Han hade ju skaffat ny bil flera år i rad, och det var det många som inte tålde.

Åsensjugoslaverna värjde sig inför hotet att bli kontrollerade, genom att söka minska den utgående informationen om sig själva och i stället förekomma de andra, genom att sprida det uns av ofördelaktiga upplysningar om dem som de ägde.[17] Men eftersom skvaller även ger information om uppgiftslämnaren, hans personliga ståndpunkt, uppstod delikata avvägningsproblem i samvaron mellan de mindre förtroliga invandrarna. Ty, hur mycket kunde en person yppa om en annan

inför en tredje, utan att han måste äta upp sina egna ord senare?

Detta dilemma kunde man lägga märke till i de sociala tekniker som jugoslaverna använde. I utbytet av personinformation nedtonade nämligen både talaren och lyssnaren nöjet i och intresset för en sådan aktivitet. Talaren inledde svävande med några ord om en icke närvarande gemensam bekant. Lyssnaren hörde motvilligt på, tittade åt andra håll, verkade vilja prata om annat, men ställde i alla fall ledande frågor med en smula reservation i. Båda möjliggjorde på detta sätt ett smärtfritt avbrott i samtalet, men forsatte så länge de definierade situationen likartat, alltså så länge talaren inte trodde att lyssnaren skulle komma att använda upplysningarna mot honom själv och så länge som lyssnaren inte uppfattade det som om talaren sökte en bundsförvant i honom. Värdeladdad information om andra jugoslaver flöt således inte obehindrat över invandrarnas läppar, eftersom den hotade alla parters strävan efter avskildhet. Däremot hade de lättare för att prata om och förtala varandra inför sina svenska bekanta, i tron att deras ord inte skulle föras vidare märkta med deras eget bomärke.

Önskan om oberoende och fokuseringen på kärnfamiljen avspeglades även i frånvaron av koalitioner mellan jugoslaver.[18] Solidariteten och lojaliteten sträckte sig inte långt utanför den egna familjen. När två jugoslaver efter gräl och brytning blev fiender, slöt blott deras respektive makar upp bakom dem. När Mihail Ramač och Miodrag Lazić blev osams slutade också deras fruar Olena och Dragica att prata med varandra. När Marija Božić och Vera Sopka bröt med varandra gjorde Dušan och Djura detsamma. Barn och ungdomar umgicks emellertid med varandra trots att deras respektive föräldrar var fiender.

Uppenbarligen kunde varken släktskap eller tidigare gemenskap från arbetsplats eller grannskap i hemlandet mobiliseras som resurs i personliga strider. Grälen utvecklades inte till fejder. När två kom ihop sig godtog vars och ens umgängesbekanta varsin version av dispytens historia, utan att förpliktigas till lojalitet i handling. Gräl mellan två bröt således inte förbindelserna mellan deras gemensamma vänner

och bekanta. Eftersom de flesta av åsensjugoslaverna hade skaffat sig egna ovänner genom personliga motsättningar blir det begripligt att de aktade sig för att skaffa ännu flera av lojalitet med sina bekanta. Dessutom är det alltid riskfyllt att alliera sig med personer som ser sina ovänner i olika sammanhang titt som tätt och därigenom får chanser att bilägga tvisterna.[19] I Åsen var det just så, att jugoslavens bekanta träffade varandra honom förutan. Han kunde alltså inte vara helt säker på att hans allierade inte spelade dubbelspel, att de hade lojaliteter på båda sidor i en dispyt. Ovänskap kunde upphävas, det hände flera gånger bland invandrarna i Åsen, och då kanske ens lojalitet hade givit en ovänner i onödan.

5. Samvaroformer

Av reportage och enkäter att döma har invandrare från Finland och Sydeuropa och svenskar stora svårigheter att etablera goda och stabila relationer till varandra.[1] Misstänksamheten gentemot dem som är annorlunda och de universella besvären i samvaron mellan människor med skilda erfarenheter och kulturer[2] gjorde att jag väntade mig att också jugoslaverna i Åsen skulle bemötas med reservation från svenskarnas sida och bli socialt isolerade. Det visade sig emellertid att graden av jugoslavernas kontakt med svenskarna varierade mycket från person till person. Slovenen Branimir Županik flyttade ihop med en svenska och delade hennes umgänge och träffade andra jugoslaver i ringa omfattning. Paret Joksimović umgicks inte med några svenskar alls, deras bekantskapskrets bestod helt och hållet av landsmän. Eugen Kovač hade stabila förbindelser med såväl svenskar som jugoslaver.

Även för medlemmarna inom ett och samma hushåll växlade närheten till svenskarna. Medan Jovan och Milica Kovač inte hade annat än ett stereotypt umgänge med svenskar, hälsningar, skämt och skratt i fabriken, hövliga fraser i affärerna, behärskade deras tonårsdotter Slavica dalsländska och delade det mesta av sin tid med svenska jämnåriga kamrater i skolan, på kafét och biografen samt utanför kiosken. I själva verket hade ungefär hälften av åsensjugoslaverna erfarenhet av nära kontakter med svenskar. Det var framför allt de yngre och ogifta i kolonin som umgicks med svenskar. Men även flera av familjeförsörjarna stiftade närmare bekantskap med svenskar genom upptäckten av gemensamma intressen samt genom vissa åsenssvenskars engagemang för jugoslavernas sociala välbefinnande.

Detta kapitel handlar om hur och i vilka sammanhang svenskar och jugoslaver blev bekanta med varandra i Åsen.

Olika former av sociala förhållanden mellan dem skall dokumenteras: umgänge, vänskap och kärlek. Även motsättningar kommer att beröras. Syftet är att frilägga de sociala villkoren för kulturmötet, vilket är ämnet för nästa kapitel.

Det lilla samhället

Åsen var vid jugoslavernas ankomst ett samhälle där de flesta vuxna arbetade på samma ställe, där bostadsbebyggelsen var tätt sammanhållen, där en hel del av de dagliga ärendena utfördes på orten, där släktband förenade många av familjerna med varandra och där ens olika bekanta högst sannolikt kände varandra. En sådan miljö kanaliserar folks aktiviteter så att de upprepade gånger stöter på varandra och får ögon- och kanske samtalskontakt i en mängd olika situationer. Inte heller nykomlingar kan helt undvika att bli delaktiga i dessa sammanträffanden. De jugoslaviska invandrarna stödde detta antagande genom att ge många exempel på hur de hade träffat samma svenskar i helt olika sammanhang, i fabriken, på vägarna till och från arbetet och andra sysslor, i butikerna, i skolan, på biografen och kafét, i kyrkor, i föreningshuset på idrottsplatsen samt i det egna grannskapet. En del av dessa sammanträffanden[3] ledde till djupare förbindelser mellan svenskar och jugoslaver medan andra passerade utan vidare.

Dušan Božić bodde granne med sin rullmaskinförare, liksom flera andra jugoslaver bodde grannar med sina arbetskamrater.

Branimir Žganjer och Frans Županik spelade fotboll i samma lag som ett par andra fabriksarbetare och de handlade i ortens ICA-butik där lagledaren för fotbollsföreningen var charkuterist.

De flesta av jugoslaverna försäkrade sina hem, bilar och liv i ett bolag, vars lokalombud, Kurt Nilsson, var förman på bruket.

Elektrikern Nisse Jansson hade som representant för den kommunala bostadsstiftelsen varit hemma hos de flesta av invandrarna och lärt känna dem vid namn och utseende. Några av dem lärde han känna ytterligare genom sitt enga-

gemang i musikkåren, på vars fester Eugen Kovač, Mihailo och Vera Gornjak samt Ernest Resnik gått. Herrfrisören i Åsen var tillika en av ledarna för denna musikkår och undervisade dessutom jugoslaver i svenska, liksom hans hustru som också kom i kontakt med jugoslaverna på avlöningskontoret som kontorist. Deras kamrat i musikkåren, Berit, undervisade såväl de jugoslaviska barnen som deras föräldrar i svenska. Hennes son spelade fotboll med Branimir, Frans och Herbert och hennes dotter träffade dem på kafét.

Borut och Julia Zidar umgicks då och då med arbetskamraten Karl Gustafsson, vars dotter Inga var klasskamrat och bästa vän med deras dotter Branka. Några av de jugoslaver som hade deltagit i pingstförsamlingens möten hade träffat svenska arbetskamrater där. Kantorn i den församlingen, tillika tjänsteman på brukskontoret, fick en jugoslav till måg.

Denna uppräkning skulle kunna fortsättas. De vanligaste formerna för den dagliga samvaron mellan svenskar och jugoslaver var prat och skämt i fabriken och i skolan[4] samt vid de många oförutsedda mötena.

Fabriken[5]

Ingen samvaroform inkluderade så många av åsensborna samtidigt och om igen som fabriksarbetet. Papperstillverkning i äldre bruk av Håfreströms storlek som inte moderniserats till det yttersta, kräver många arbetare och en hel del manuella göromål. Arbetsuppgifterna var av mycket skiftande slag för de kollektivanställda. Minst elva olika arbetsplatser, alltifrån vedgården till magasineringen av det färdiga papperet, sysselsatte de 465 timavlönade 1972.[6] Av de elva stationerna i fabriken fanns det två där ingen jugoslav hade arbetat fram till 1973, nämligen i verkstaden och i packsalen. De övriga nio typer av sysslor som de var med om att utföra kan delas in i maskinövervakning och kroppsarbete.[7]

Övervakningen av de fyra pappersmaskinerna och av de

många efterarbetningsmaskinerna, som betjänades i kontinuerlig treskiftsgång, krävde psykisk koncentration, uppmärksamhet och snabb reaktionsförmåga. Det var vid dessa maskiner som de flesta olyckor i fabriken skedde.[8] Monteringen av nya pappersbanor flera gånger under ett skift var den fysiskt mest påfrestande sysslan för maskinföraren, flexaren, torkaren och passaren. Den uppgiften krävde också ett medelbart samarbete inom laget, medan var och en annars skötte sin egen särskilda kontroll av det löpande papperet. De flesta jugoslaviska män hade arbetat tillsammans med svenskar någon tid inom sådana lag. Frånsett att de som ingick i dem var tvungna att trotsa det oupphörliga dånet från maskinerna med tekniska budskap, utgjorde inte dånet ett helt oöverkomligt hinder för samtal om man stod alldeles inpå den man talade till och skrek rätt in i hans öra. I mån av läglighet kunde man dra sig in i rastburarna där dånet lät som havsbrus. För umgänget mellan maskinarbetarna spelade således gester och miner samt budskapens enkelhet stor roll, förutom röststyrkan. Hindren för mångtydigare samtal gjorde det lättare för de svenskokunniga bland jugoslaverna att deltaga i samvaron vid dessa stationer än vid de mindre bullriga, där det var möjligt att föra längre och utförligare samtal i normalt röstläge.

En del av jugoslaverna arbetade under 1972–73 större delen av sina skiften nästan uteslutande med landsmän. Två slovener och en serb betjänade PM 2 där maskinföraren var svensk och två rusiner var förare på varsin glättmaskin intill varandra med rusinska kvinnor som hjälpare. Vid rullmaskinen nära glättarna var hjälparen serb. Det var nästan bara jugoslaviska kvinnor som arbetade vid utskottsbandet, två och två. I övrigt var jugoslaverna utspridda bland svenskarna på fabriken.[9] Det var inte ensamt avgörande för deras kunnighet i svenska om de arbetade bland sina landsmän eller bland svenskar. De två slovenerna vid PM 2, Andrej Predan och Branimir Žganjer, hörde till dem som lärde sig svenska snabbast.

Även om det vore för starkt att påstå att samvaron på fabriken bestämde kontaktfältet mellan svenskarna och jugoslaverna, var det så att arbetets karaktär tvingade människor

av olika ursprung tillsammans. Nykomlingar som de var, fick jugoslaverna lära sig uppgifterna vid de olika stationerna för att kunna sättas in där, när det behövdes ersättare. Därigenom fick de samarbeta med ett stort antal åsensbor sammanlagt. Kontakternas antal ökade också för dem som bytte skift och därigenom fick nya arbetskamrater, vilket inträffade för de flesta av de jugoslaviska arbetarna.

Ovanstående anger vissa faktiska grunder för jugoslavernas sociala deltagande i fabrikslivet. I det följande ges några mer målande exempel på hur samvaron kunde gestalta sig mellan svenskar och jugoslaver som förts samman i bruket för att utföra ett arbete tillsammans.

Redan första dagen på fabriken fick Dragica Lazić kontakt med en svenska, Greta Niklasson. De skulle sortera papper tillsammans och satt på varsin sida om en bal. "Jag kände det som om alla svenskorna tittade på mig och pratade kritiskt om mig. Jag började nästan gråta av osäkerhet och vantrivsel. Men Greta bara log mot mig och pratade glatt fast jag inte förstod ett dugg och hennes vänliga gester och blinkningar tröstade mig en smula. Tredje dagen brydde jag mig inte om längre, om de andra pratade om mig eller inte. Greta hade också lärt mig några ord som jag använde så snart de passade: Det går bra; inte gråta; glad; hjälpa; kaffe. Sedan hjälpte Greta mig med en del praktiska saker, men vi har aldrig varit hemma hos varandra."

Marija Božić jobbade vid en av de sju klippmaskinerna. Två maskiner betjänas av en förare, en kontrollant och två som kör. Marijas förare hette Arne Green. "Han är en skojfrisk man, skämtar och vitsar hela dagarna, går omkring och visslar, det verkar som om han aldrig är sur eller arg. Fast man vet ju inte, tänkte jag, kanske går han där och döljer sin ilska genom att vissla? Jag frågade honom, men han sa att han aldrig var arg. Han skojar ofta med mig, frågar mig till exempel om jag inte ska ta och byta strumpor. Med det syftar han på den gången i vintras när jag halkade och slog sönder mina strumpor på väg till förmiddagsskiftet. Jag mötte Nada Bučko och bad henne säga till

Arne att jag skulle bli försenad. När jag kom tillbaka plirade han mot mig och skojade om att jag inte kunde hålla mig på benen, vuxna människan. Men sen fick jag ur dom att både han och Ingrid, den andra hjälparen, hade halkat i snömodden samma morgon.

Häromdagen fick jag veta av Arne att han har en sommarstuga med nio hektar jord tillsammans med en kamrat. När jag berättade för honom att jag skulle åka hem till Jugoslavien under påsk, trodde han att jag skulle hem och vila. Jag talade om att min mor har en gård där det finns så mycket att göra, det borde väl han veta. Arne hade inte vetat att vi har jordbruk, han är en så fin man, han frågade inte ut mig om det. Därför visste han det inte, och jag visste inte så mycket om honom. Nu vill han åka till Jugoslavien under semestern och frågade en dag om flickorna där är vackra. 'Det är dom' sa jag, 'men dom är inget för dig, du är ju redan gammal.' Men han ska dit ändå.

Vid klippmaskinen intill Marijas stod Ingrid Stålberg. Efter att ha arbetat i närheten av varandra under något år, och pratat och skämtat sinsemellan på rasterna, bjöd Ingrid hem Marija och Dušan till sitt födelsedagskalas en kväll. Det jugoslaviska paret gick dit men kände sig mycket utanför det övriga sällskapet, dels på grund av sina svårigheter att tala svenska, dels därför att de inte visste vad de skulle prata om med de andra gästerna, som var värdarnas närmaste släktingar och vänner som alla kände varandra. Sedan var Ingrid hemma hos Marija en gång, därefter träffades de bara i fabriken där de fortsatte den otvungna samvaron.

Mihail Ramač arbetade i sliperiet, där timret slipas ner till fibrer i roterande trummor. Luften är mycket fuktig där. Yrkesskadan som ingen kommer undan är muskelkramp i den arm arbetaren håller hackan i. Med hackan drar han in timmerstockarna i trumman. Mihail gick sjukskriven tre månader och fick massagebehandling i Vänersborg för denna skada. Annars fann han sig väl tillrätta. Han tyckte arbetskamraterna var bra, då och då stoppade de maskinerna och satt och pratade. Det var Janne från Brän-

na som jagade älg och det var Bosse Pettersson, som Mihail kom mycket bra överens med, och så var det Bosses kamrat Bengt. Det rådde en fin anda mellan dessa fyra. Mihail ville lära sig svenska, så han frågade dem ords betydelse och tings namn, lade ord och hela satser på minnet för att slå upp dem i sin ordbok hemma.

Bosse hade blivit kamrat med Branimir Žganjer, förutom med Mihail. "Branimir är ju som en svensk, på honom märker man ingen skillnad. Mihail började jag gilla när vi jobbade ihop på sliperiet. Han var öppen och pratsugen, ansträngde sig för att lära sig svenska, kunde skämta om det mesta och så kunde han, till skillnad från många av de andra jugoslaverna, dricka av vårt kaffe. I sliparlaget turades vi om, ena rasten vårt kaffe, andra hans. Han var inte rädd för att pröva på, medan många av de andra tyckte att svenskt kaffe smakade illa och att det egna var bäst. Sånt där gör det svårt att umgås."

När Mihail och hans hustru Olena hamnade i besvärliga situationer hjälpte Bosse dem så gott han kunde. Det gick lätt att lära Mihail fylla i blanketter själv: "Han var ju för tusan egen företagare, bonde, där nere!". Bosse skaffade dem en bättre, men lika billig, bostad när deras barack skulle rivas. När han märkte hur nervös Olena blev av att gå hemma utan arbete, hörde han sig för om anställningar till dem båda hos en bekant som var förman på plastfabriken i Mellerud.

Fabriken var en träffpunkt för svenskar och jugoslaver. De bekräftade det ömsesidiga igenkännandet genom att lyfta på handen, le, nicka och säga "hej, hej". De som samarbetade vid en maskin eller ett moment utväxlade därutöver åtminstone muntliga meddelanden om arbetsuppgifterna. De jugoslaver som någorlunda behärskade svenska kunde vara med och kommentera händelser på fabriksgolvet och värdera prestationer och förmännens order. I detta stadium av deltagande kunde svenskarna försöka innesluta dem i sitt skämtande om personliga egenheter, sexualliv och alkoholens verkningar. Detta gick emellertid inte alltid så bra:

"De pratar inte gärna om samma saker som vi svenskar.

Jugoslaverna pratar till exempel inte om fruntimmer på samma fria vis som vi. En kvinna ska vara benhårt trogen sin man, menar dom, medan vi pratar om de fruntimmer som går från den ene till den andre. Jugoslaverna kan inte skämta om kvinnor, det är det dom inte kan."

Vid de tillfällen då de rastade tillsammans, hände det att svenskar och jugoslaver bjöd varandra av sitt kaffe och bröd. Samtalen under dessa raster handlade mestadels om arbetet, TV-program, bilar och om förhållandet mellan könen. Ibland kunde man också komma in på skillnaderna mellan Sverige och Jugoslavien. Många svenskar hyste intresse för jugoslavien som ett turistland. De jugoslaver som kommit längst i socialt deltagande bland svenska arbetskamrater ingick i tipslag och rastgäng, och de strålade ibland samman med någon eller några av dem utom arbetstid.

Grannskapet

Under våren 1973 bodde alla åsensjugoslaver med svenskar som nära grannar efter att ha bott rätt så avskilt från dem i "gettot" tidigare. Men positionen som granne tycks ha haft ringa betydelse för kontakterna mellan de båda kategorierna. Fysisk närhet, upprepade ögonkontakter och grannstatus alstrade i sig självt inget umgänge mellan dem, annat än hälsningar och leenden. Några få aktiva grannförbindelser mellan svenskar och jugoslaver hade emellertid bildats.

Familjen Gornjak bodde en tid i Bergåsen där de som närmaste grannar hade en från Värmland inflyttad familj. Ingen av de båda familjerna trivdes just då särskilt väl i Åsen. Sociala problem och otillfredsställande kontakter med omgivningen låg bakom vantrivseln. Efter en tid av hälsningar och försiktiga leenden började de båda paren prata med varandra, om barnen, om lägenheterna och om Åsen i allmänhet. En viss samhörighetskänsla mellan dem skapades till en del av deras gemensamma missnöje med sin lott. Förutom pratstunderna utanför porten och vid barnpassningen, träffades de då och då över en kopp kaffe tills värmlänningarna flyttade vidare, till annan ort och arbetsplats.

Familjen Predan bodde sedan ankomsten i villan närmast tobakshandlarens. Mellan dem utvecklades en regelbunden samvaro, först genom de enkla utbytena inne i handelsboden, sedan genom granntjänster och spontana visiter hos varandra. Om somrarna hände det att Predans grillade "ćevapčići" över öppen eld i trädgården och hämtade sina närmaste grannar för gemensam förtäring. En dag hade tobakshandlaren frågat Andrej Predan om han hade bruk för en låda oljefärger som annars låg till ingen användning. Andrej började då måla tavlor "för att fylla ut de långa vinterkvällarna". En av tavlorna hängde nu inne hos tobakshandlarens som en symbol för den vänskapliga förbindelsen. Samma svenska familj hade också samtalskontakt med sina hyresgäster i lägenheten ovanpå, familjen Ramač. Under en helg for de tillsammans till tobakshandlarens torp.

I de tio röda småkåkar som återstod av den äldre bruksbebyggelsen bodde under 1972 fem jugoslaviska hushåll och fyra svenska. Mellan två av de svenska och två av de jugoslaviska hushållen förekom sporadiskt gemensam kaffedrickning, vissa utbyten av tjänster samt ett vänligt bemötande sinsemellan överhuvudtaget. Samtliga vuxna i dessa hus arbetade på fabriken. En av omständigheterna bakom de täta mötena mellan invånarna i detta kvarter var förmodligen den låga materiella standarden i bostäderna. Allt vatten hämtades i en gemensam pump, vedanskaffning var ett samfällt problem och bristen på vissa reparationer utgjorde ett samtalsämne liksom farhågorna för att husen skulle rivas och att man skulle tvingas till dyrare lägenheter.

Ungkarlen Jens Karlsson bodde med sin bror och sin mor i en av kåkarna. Han fann sina jugoslaviska grannar mer generösa och vänliga än svenskar i allmänhet. En gång när hans mor tvättade i "Koreas" tvättstuga och fick tid över frågade hon familjen Bučko om de ville passa på att tvätta. De blev så tacksamma för erbjudandet att de kom in senare på kvällen och bjöd på kött och hemlagad korv. Detta upprepades därefter. När de hade köpt sina grisar, höns och ägg hos bönderna delade de med sig till familjen Karlsson.

Jens och hans bror gick ibland in till Bučko, de bjöds på "šljivovica" och lekte med deras lilla dotter.

Intressegemenskap

En del svenskar och jugoslaver i Åsen uppdagade att de delade intresse för samma sorts aktiviteter. Därigenom fick de anledning att bekanta sig med varandra närmare. Detta gällde i synnerhet om de behövde varandra för att kunna utöva aktiviteten bättre. Typiskt nog var det de tre unga fotbollsspelarna från Ravne som snabbast blev delaktiga av åsenssvenskarnas sociala liv. De togs emot med öppna armar av ledningen för Håfreströms IF som genast placerade dem i A-laget. En av dem vann skytteligan i division V samma år. Genom den täta samvaron med de svenska spelarna på träning och matcher blev de snart deltagare i ortens övriga ungdomsliv. De inbjöds till fester och examensskivor, de lärde känna stamkunderna på kafét och inom kort hade de stadigt svenskt flicksällskap.

Bland övriga jugoslaver sammanförde intresset för radiotelegrafi Mihailo Gornjak med en ingenjör på fabriken, som sett den höga radiomasten i Mihailos trädgård och sökt upp honom. Djura Sopkas myntintresse förenade honom med lokala numismatiker efter en artikel i Elfsborgs Läns Annonsblad om hans samling av gamla romerska mynt. Dessutom hade han fått rykte om sig att vara en tekniskt begåvad person:

> Det ringde på Sopkas dörr och in kom en äldre svensk arbetare med grön ryggsäck. Han var klädd i skinnjacka och keps. Han pratade vänligt och obesvärat med Djura som om han förstod varje ord, vilket han långt ifrån gjorde. Det var en kassettbandspelare som hade gått sönder för svenskens dotter och som Djura tidigare lovat att titta på. Svensken skojade på sin utpräglade dalsländska dialekt om ungdomarnas oförsiktighet nuförtiden och om sitt eget oförstånd beträffande radioteknik.

Musikintresse och en önskan att ge fritiden ett rikare innehåll

fick Vera Gornjak och Jirij Bučko att gå med i Åsens musikkår, där Vera övade horn och Jirij trummor. En förälskelse i nya bilar gjorde att Dušan Božić några gånger i månaden tog kontakt med chefen och de anställda på en bilfirma i Mellerud varav ett par var bosatta i Åsen.

Vi for i Dušans gröna Commodore till hans favoritställe, Bilfirman. Först in på bensinstationen där han tankade på kredit eftersom han var en så stadig kund. På Bilfirman slog han sig i slang med en mekaniker från Åsen som hälsade honom hjärtligt. Dušan tog honom om midjan med ett lekfullt brottargrepp såsom jugoslaviska män brukar göra på varandra för att liva upp ett samtal. Svensken var passiv men lät Dušan hållas.

Därefter gick vi in till chefen som försiktigt avrådde Dušan från att köpa en ny bil just nu när han ändå hade så pass höga månadsavbetalningar på sin Commodore. Dušan frågade på sin stappliga svenska om olika Opelbilar och chefen svarade lugnt och vänligt. Från kontoret med glasfönster åt alla fyra håll såg man in i verkstaden. En mekaniker vinkade åt Dušan genom fönstret när han passerade.

Kontaktaktivisterna[10]

Bland svenskarna i Åsen fanns några personer som tog på sig ett ansvar för invandrarnas sociala trygghet. Dessa, två kvinnor och tre män, strävade målmedvetet efter att skapa bättre kontakt mellan svenskarna och jugoslaverna. Genom att driva kurser i svenska år efter år och genom ett personligt engagemang i de praktiska och emotionella problem som invandrarna upplevde, bidrog de till att lindra deras konfrontation med majoritetssamhället. För en del av jugoslaverna var de den enda personliga länken till svenskarna. För ännu fler var de lyssnare och rådgivare när jugoslaverna hade svårigheter som de inte kunde prata om med sina landsmän.[11]

Initiativtagaren till ABF:s kurser i svenska för jugoslaverna på bruket, Rune Hagberg, en inflyttad pappersarbetare, var ledamot i fackföreningsstyrelsen och dess studieombud. Han

såg de utländska arbetarnas initialsvårigheter i Åsen som en av de uppgifter, vilka fackföreningen måste bidra till att lösa. Eftersom arbetarrepresentanterna hade godkänt bruksledningens ansökan om att få anställa jugoslaviska arbetare[12], ansåg han att både företaget och facket hade ansvar för deras väl och ve i den nya miljön. Framförallt skulle de båda parterna sörja för att invandrarna fick tillräcklig information om arbetsplatsen och deras rättigheter och skyldigheter där, att de gavs gynnsamma förutsättningar att lära sig svenska samt, att de svenska arbetarna upplystes sakligt om jugoslavernas bakgrund och om anledningarna till deras närvaro.

Som inflyttad hade Rune emellertid svårt att göra sig gällande bland bruksborna. De gillade inte hans oräddhet och gåpåaraktiga stil, i deras ögon var han "tyken", påflugen. Utan nämnvärt stöd från fackföreningen sökte han själv upp jugoslaverna en efter en och övertalade dem att ställa upp i svenskkursen, upplyste dem om deras rättigheter, hjälpte dem att fylla i blanketter och möta den svenska byråkratin. När kurserna pågick gjorde han till sin vana att gå runt bland de jugoslaver som skulle vara med på en lektion och påminde dem om att komma. Han brukade inte ge sig förrän de följde med trots att de ofta var motvilliga på grund av trötthet efter arbetet, därför att de var osams med någon i samma lektionsgrupp eller därför att de skulle iväg och göra ett förmånligt storinköp på annan ort.

> "Han var en sådan sällsynt man som tycker om att hjälpa andra som behöver det. Han försvarade oss inför svenskarna när de pratade skit om oss. Han talade om för dom att vi behövdes på fabriken. Ja, Rune gjorde mycket för oss, han var vår bäste vän bland svenskarna." (Julia Zidar)

När väl undervisningen i svenska hade börjat var Rune inte längre ensam om att utföra tjänster åt de jugoslaviska familjerna i Åsen. Av de fem kvinnor och den man som ställde upp som lärare, blev mannen och två av kvinnorna "kontaktaktivister". Gustav Norell, tidigare omnämnd som musikkårens ledare, skötte sin egen frisersalong. Hans hustru Anna arbetade deltid på brukskontoret. Berit Jacobsson, själv in-

vandrare från ett grannland, var hemmaarbetande. Hennes make Gunnar, en svensk grundskolelärare, avsatte även han mycket tid för jugoslaverna. De övriga tre kvinnliga svensklärarna hade heltidsarbeten utom hemorten och var därigenom mer förhindrade än de andra att anslå tid åt invandrarna. Det blev alltså de två förstnämnda paren som tog över Rune Hagbergs roll när han lämnade Åsen 1972.

Det var bland annat genom lektionerna i svenska och senare i samhällsorientering, som kontaktaktivisterna och jugoslaverna samspelade, vilket följande situationsbeskrivningar illustrerar:

När kvällens lektion i samhällsorientering för invandrare skulle börja var det bara Ernest Resnik och lärarinnan Berit Jacobsson som hade anlänt. De båda diskuterade ledigt med varandra om ett par dikter i invandrartidningen "På Lätt Svenska" som handlade om hur det är att vara främling i Sverige. På avtalad tid kom Oskar Jansson, kommunalfullmäktiges ordförande, en distingerad äldre herre som skulle ge invandrarna upplysningar om Melleruds kommun. Om dagarna jobbade han i verkstaden på pappersbruket.

Därpå kom de en efter en, Mihail Ramač, schweizaren Robert Müller, Frans Županik, holländaren Jan Krens, paret Gornjak. Och till sist Milorad Popović, försenad av sonens födelsekalas hemma, visste Berit att berätta för oss andra. Jansson kände till dem alla efter utseendet och de honom. Han började tala om Mellerud efter manuskript. Paret Gornjak, Ernest och Jan skrev upp siffror och enstaka uppgifter. Berit förtydligade när Jansson talade för snabbt och otydligt.

Jan var den förste att ställa en fråga: Varför är pensionärslägenheterna så små, bara ett rum och kök? De har ju inte plats att ställa in cykel och kälke där? Jansson såg ytterst förvirrad ut, han förstod inte det där med cykel och kälke i lägenheten. De andra trodde att han inte hade förstått Jans svenska och ville hjälpa till: ... cykel ... ingen källare ... kälke, sa de i mun på varandra. – Jaså köket ... sa Jansson lättad, jodå det finns ett kök i varje lägenhet.

Då fick Berit förklara för honom vad Jan hade menat. Sedan föreslog hon att vi skulle gå in i det andra rummet för att dricka kaffe och fortsätta samtalet. Hon kommenterade skämtsamt något som Jansson hade sagt, varpå Jansson instämde i hennes skratt. Ingen av invandrarna rörde en min.

I kafferummet fortsatte dispyten om pensionärslägenheterna ytterligare en stund. Därpå frågade Vera Gornjak om de gamla småstugorna skulle rivas. Hon tyckte att de utgjorde en vacker påminnelse om det förflutna och att de borde rustas upp och bevaras. Jansson såg åter förvånad ut, kanske hade han inte väntat sig att en jugoslavisk invandrare skulle känna något för gamla svenska hus. Han förklarade att man inte hade diskuterat stugornas framtid i fullmäktige än. – Ja men, invände Ernest, vad gör dom där arkeologerna på vägen invid stugorna då? – Ja, vi ser arkitekter där varje dag, ville Vera förtydliga, ska dom riva husen?

Mihail frågade om bönderna i Sverige har ett annat skattesystem än de anställda. Medan Jansson försökte besvara Mihails fråga, och Berit översatte till Lätt Svenska, satt Ernest och Robert och diskuterade argsint med varandra om det var befogat med hög skatt i Sverige. De talade förbi varandra och kom in på ämnet ugandaflyktingarna. – Det är vi som får jobba för dom om dom kommer hit, skrek Ernest ilsket. Vera Gornjak bröt in i deras gräl och förklarade att *vi* har så hög skatt därför att det kostar så mycket att hålla sjukhus, skolor och vägar i ordning. Berit vände sig till henne: – Jaså, har *ni* det så i Jugoslavien också? Vera korrigerade: – Nej, här i Sverige menade jag...

Alla pratade nu i munnen på varandra. Ernest och Robert, på varsin sida om mig, hade blivit ännu ilsknare. Jansson hade inte kommit över sin förvirring. Någon sa plötsligt att Andrej Predan hade köpt huset han tidigare hyrt. Intresset samlades för en stund kring detta spörsmål. Jansson visse att Andrej betalat fyrtiofemtusen kronor, vilket alla utom Ernest tyckte var ett bra pris och duktigt gjort av Andrej och Ljudmila: – Men så är han ju dum också!

inflikade han utan att någon brydde sig om det. Då frågade han i stället om man kunde få svensk pension i Jugoslavien när man återvände och startade en livlig diskussion om detta ämne som ingen visste något bestämt om.

Några veckor senare närvarade jag på en annan lektion i samhällsorientering i fackföreningens hus. Det var samma deltagare som förra gången plus Branimir Žganjer. Vi startade med högläsning ur kursbokens avsnitt om arbetsliv, valda fakta ur svensk näringslivshistoria. Ord som "högindustrialiserat", "sysselsättningssynpunkt" och "folkförsörjning" vållade huvudbry. När en läste högt, fyllde de andra i, rättade och skojade om det blev fel. Robert mumlade för sig själv, Vera slog idogt i ordboken, Branimir retade Milorad.

Vi började diskutera Jugoslaviens naturtillgångar som en jämförelse med Sveriges, och i vilken mån utländska investeringar förekommer där. Paret Gornjak hävdade att det inte fanns något utländskt kapital i Jugoslavien. Mihail brast ut att de inte skulle påstå något som de inte kände till och förklarade, på serbokroatiska, på vilka sätt utländska företag tillåts investera där. Gornjaks slog ifrån sig, men av Branimir och Frans fick Mihail medhåll. – Det går inte att diskutera med er, eftersom vi har motsatta åsikter, sa Vera. Hon blev förtörnad och drog sig inom sig själv. Stämningen blev hätsk. Berit, som inte riktigt förstod anledningen till dispyten, som blott delvis förts på svenska, försökte lätta upp stämningen genom att fråga Vera om betydelsen av ett jugoslaviskt ord som Mihail använt flera gånger. – Fråga inte mig, jag vet ju inget, svarade hon.

Efter ytterligare en stunds högläsning var det tid för kaffe. Vi åt av hallontårtan som Berit hade bakat och av bullarna som Branimir haft med sig. Stämningen var god igen, närmast uppsluppen. Mihail och Mihailo Gornjak satt bredvid varandra och pratade om melonodling, Mihails specialitet hemifrån. Milorad hade också varit med om att odla meloner under sin ungdom i Bosnien, likaså Mihailo i Šid. Berit och jag var idel öra, utan egna erfarenheter av detta som vi var. Så småningom började vi prata om de män-

niskor i Åsen som gjort sig kända som lokala kufar, eller original, och som invandrarna stött på i ett eller annat sammanhang. Det var Berit som gjorde oss andra förtrogna med "skärsliparens", "konstnärens" och "geniets" öden och äventyr.

Lärare-elevförhållandet var till en början en slags beskyddare-skyddslingsrelation.[13] Förhållandet blev dock mer jämlikt då jugoslaverna hade lärt sig leva på egen hand i sin nya omgivning, då de blivit mer oberoende och samtidigt fått större möjligheter att skapa ömsesidiga vänskapsband med svenskarna. Då återgäldade de kontaktaktivisternas ansträngningar med att fortfarande visa dem hjärtlighet och gästfrihet utan att behöva deras tjänster i lika hög grad som tidigare.

De svenska lärarnas och de jugoslaviska elevernas samvaro utom lektionstid bestämdes av personliga tycken och delade intressen. En bidragande orsak till att Berit fördjupade kontakterna med tre av sina elever, de unga slovenerna, var att hennes son lärde känna dem på fotbollsplanen och att även hennes man var sportintresserad. Under en sommarsemester besökte hon och hennes familj Ravne och blev bekanta med slovenernas anhöriga. Redan tidigare hade hon skapat förtroende för sig själv hos de tre:

"Jag var som en ställföreträdande mor för dem. Till mig kom de med alla sina problem och frågade hur de skulle bära sig åt. Jag tröstade dem när de var modlösa och ville fara hem, men jag skällde också på dem när jag tyckte att de bar sig dumt åt. Det var väldigt jobbigt ibland att dela alla deras bekymmer, men vi hade också mycket skojigt ihop."

Efter att Berit börjat tjänstgöra några timmar i veckan som extralärare i svenska för de jugoslaviska eleverna i klasserna 1–6, blev hon också närmare bekant med tre av de jugoslaviska par, vilkas barn hon och hennes make undervisade. Hon besökte dem regelbundet i deras hem, bjöds på mat där och pratade om skolan med deras barn som tolkar. Dessa familjer, Popović, Bučko och Lazić, var mycket angelägna att träffa henne, då hon för dem var den viktigaste länken till svenskar-

na. Berit hade själv intresse av att träffa dem, dels för att byta upplysningar och idéer om barnens skolgång, eftersom dessa tre par inte närvarade på föräldramötena i skolan, dels därför att de uppskattade hennes bistånd och sällskap så tydligt.

"Första tiden jobbade jag som obetald kurator åt dem. Jag följde dem till läkaren, sjukkassan, apoteket och affärerna De lastade av sig sina problem på mig och jag försökte hjälpa dem så gott jag kunde. Jag kommer ju ihåg hur jag själv hade det som invandrare här i Åsen för tjugo år sen.

Särskilt Nada Bučko pratar öppet med mig. Hon talar svenska bra, men Jirij vägrar att lära sig. Det verkar som om dom hade behov av att prata om sina privata problem med någon utomstående. De pratar inte om såna saker sinsemellan, utan bara om ytliga ting. Men när de börjar skvallra på varandra, då säger jag åt dem att det där är inte jag intresserad av. Jag försöker vara så naturlig och uppriktig som möjligt tillsammans med dom."

De andra svenskläraren, Gustav och Anna Norell, fattade tycke för familjerna Gornjak, Štampar och Petrovski, med vilka de stundtals umgicks i hemmen. Innan de skaffat sig egna bilar föreslog Gustav dem att följa med på bilfärder i trakten. När han såg dem på väg till fots mot den närmaste sjön för att meta, skjutsade han dem till bättre fiskevatten längre bort. Som aktiva i musikkåren uppmuntrade Gustav och Anna jugoslaverna att deltaga i kårens festligheter.

"Genom lektionerna blev vi bekanta med 'våra' jugoslaver, fäste oss vid dom och engagerades av deras problem. Vi tyckte oss ha ett ansvar för dom. Ibland hade vi lektionerna hemma hos oss i stället för i föreningshuset. Det uppskattades mycket, jugoslaverna tyckte det var spännande att få komma in i ett svenskt hem och se hur det var. Vid de tillfällena tog jag fram gitarren och sjöng svenska låtar. Anna bytte matrecept med jugoslaviskorna. Vi tyckte ju också att det var trevligt att lära känna något av deras vanor och seder. Det fick vi när vi bjöds hem till dom och

fick äta deras mat och dricka deras plommonbrännvin. Det var inte måtta på deras generositet!"

Kärlek

Några av förbindelserna mellan de svenska kontaktaktivisterna och jugoslaverna kan ses som ömsesidiga vänskapsband, medan andra får betraktas som uttryck för vissa svenskars önskan att hjälpa människor i trångmål och invandrares behov av stöd i en svår situation. Utöver dessa band skapades andra utan inslag av social mission, när Eugen Kovač, Branimir Žganjer och Frans Županik flyttade ihop med varsin svensk kvinna och skaffade barn.

Eugen, den av rusinerna som först kom till Åsen, arbetade under de första åren vid en klippmaskin i närheten av de kvinnor som sorterade och packade. Bland dem fanns Eva, en infödd bruksbo. De båda bodde bara ett stenkast från varandra och sågs ofta, i och utom arbetet. Efter ett års bekantskap förlovade de sig med varandra och prästvigdes därefter i enlighet med svensk bröllopsritual, utan inslag av rusinska traditioner. Inom kort köpte de villa och födde två barn, som fick internationellt gångbara namn. Fotbollsspelaren Branimir från Ravne träffade fabriksarbeterskan Iris på en realexamensfest som hölls för en av hans fotbollskamrater. Hans kollega Frans lärde känna Ulla då han tillsammans med Branimir och Herbert sökte meddela sig med de svenska ungdomarna på kafét, utanför kiosken eller i foajén före biorföreställningarna. Kärleken var ett par år gammal när paren födde varsin son, vars namn klingar lika bekanta för jugoslaver som för svenskar. Genom dessa förbindelser blev de tre jugoslaviska männen och svenskorna delaktiga av varandras umgängeskretsar.

Ytterligare sex par av jugoslaviska män och svenska kvinnor bildades.

Nikola Marković och Katarina träffades på danshallen i Mellerud.

Likaså gjorde Branko Božić och Lena, samt Stevan Kovač och Iris.

Miloje Marković träffade Susanne på torget i Åmål.

Herbert Strutz blev bekant med Eva på en dansrestaurang i Vänersborg.

Djordje Božić stiftade Lilians bekantskap på körskolan i Säffle.

Dessa par upplöstes emellertid. Jugoslaverna talade själva om sina erfarenheter av svenskorna som en upptäcktsfärd i det lockande okända. Hemmet, familjen och tryggheten tyckte de däremot att de skulle ha lättare att skapa tillsammans med en kvinna av samma sort som de själva.[14] Tre av dem gifte sig inom kort med landsmaninnor, en med en polska. Den femte återvände till Jugoslavien, medan den sjätte ånyo prövade sin lycka bland svenskor.

Upplösningen av de sex presumtiva äktenskapsförbindelserna kan delvis förklaras med de kulturella skillnader som råder mellan kontrahenterna. Bristande överensstämmelse i könsrollsförväntningar spelade nämligen sin roll på så sätt att jugoslaverna inte kunde tolerera den grad av rörelsefrihet som svenskorna tog för given. Men det finns också exempel på hur svenskorna undlät att visa förståelse för partnerns livsmönster.

> Lena följde med Branko till Šid. Hon fann inget värde i att träffa hans anförvanter och bekanta där under hela semestern, utan ville att de båda skulle vara mer för sig själva. Hon begrep ju inte vad folk talade om, ville därför att fästmannen skulle översätta allt som sades. Dessutom stod hon inte ut med den jugoslaviska gästfriheten, tackade irriterat nej till det mesta av den mat och de godsaker šidborna trugade på henne vart hon än kom.

I detta exempel var svenskan inte beredd att dela sin fästman med hans förflutna, inte ens för några veckor, och han tålde inte att hon vägrade ta seden dit hon kom. Deras vägar skildes därför och Branko gifte sig efter ett år med en jugoslaviska som han hade brevväxlat med några månader.

Brist på samvaro

Den föregående texten har skildrat hur sociala förbindelser skapades mellan svenskar och jugoslaver i Åsen. Arbetsgemenskap, grannskap, delade intressen, vissa svenskars engagemang för invandrarnas sak samt kärlek medverkade till att alstra dem. Ett tiotal av de vuxna åsensjugoslaverna saknade emellertid dylika informella förbindelser till svenskarna. Det var särskilt de vuxna paren i sju av de jugoslaviska familjerna, fem från Šid och ett från Ravne, vars samliv med svenskarna nästan helt och hållet begränsades till de av den lokala miljön skapade sammanträffandena i fabriken, affärerna och på vägarna. Dessa möten rymde blott hälsningar, leenden och några ord om vädret. Tre av paren samtalade med hjälp av tolk med sina barns lärare. De omständigheter som begränsade dessa jugoslavers samspel med svenskarna kan delas in i fyra kategorier: (1) språkklyftan, (2) svag motivation att lära in ett nytt språk och bygga upp en ny umgängeskrets, (3) tillgång på alternativ gemenskap samt (4) svenskarnas undvikande av dem.

De fjorton invandrarna hade 1973 bott i Sverige mellan två och fyra år. De hade det gemensamt att de saknade förmåga att tala svenska. Visserligen hade de deltagit i svenskundervisningen en termin eller mer, men de hade haft oöverkomliga svårigheter att tillgodogöra sig glosor och grammatik. Ofta kände de längtan efter att behärska svenska för att kunna prata med människorna omkring sig, men de saknade självförtroende för uppgiften.[15] De generades också av att göra språkliga misstag och av att kunna mindre än andra åsensjugoslaver. Bristen på gemensamt språk begränsade deras samvaro med svenskarna till blott tecken och fraser, vilket gjorde det svårt att byta ord om känslor och personliga önskemål. De kände sig därför förhindrade att ta vidare kontakt med svenskarna i sin närhet. Dessa å sin sida fann det vara besvärligt att umgås med dem annat än i sådana sammanhang då ingen av parterna väntade sig att mer än ett minimum av det svenska språket skulle behöva användas. Detta skapade i sin tur ett hinder mot inlärningen av språket:

"Kan man inte prata svenska, finner man ingen att prata

med. Och har man ingen att prata svenska med, varför ska man då lära sig språket?" (Magda Koneski)

Så gick tiden, deras barn lärde sig svenska och tjänstgjorde som tolkar i samröret med myndigheter, fabriksledning och serviceorgan. Känslan av svenskinlärningens nödvändighet försvagades därigenom ytterligare. Fyra av familjerna hyste dessutom planer på att återvända till Jugoslavien inom några år, medan de övriga sköt upp hemresan till en högst oviss framtid. Vissheten om att svenska språket inte skulle vara dem till nytta i hemlandet minskade sannolikt deras kraftansträngningar för att lära in det.

Fyra av paren tillhörde den större av de två släktkretsarna från Šid. De tillbringade mycket av sin tid tillsammans, gjorde varandra tjänster, satt i köken och pratade, for på inköpsfärder och utflykter och planerade semesterresorna till Jugoslavien tillsammans. Ibland blev de osams. Av de övriga hade två par nära släktingar i Åsen som de ofta träffade, och det sjunde paret hade livliga kontakter med sina grannar från Šid som de utvandrat tillsammans med. Genom att organisera sina sociala liv i Sverige på detta sätt kring kärnfamiljen och en liten skara av andra jugoslaver umbar de bristen på kontakt med svenskarna lättare.[16]

Konflikt och fiendskap

Jugoslaverna i gemen såg svenskarna som kallsinniga och svåra att få kontakt med. De flesta kunde dessutom ge egna exempel på hur svenskar undvikit dem, vänt sig bort vid möten och låtit bli att besvara en hälsning.

"När jag kom till Åsen var svenskarna vänliga och hjälpsamma mot mig. Men när jag hade lärt mig svenska och kunde klara mig på egen hand och när jag visade framfötterna i fabriken, då blev vissa svenskar reserverade och avoga mot mig. De gillade inte att jag köpte ny fin bil och att jag gjorde lycka hos svenska flickor. De vände sig bort när vi möttes för att slippa hälsa, några gör det fortfarande." (Stevan Kovač)

Invandrarna gjorde allt vad de kunde för att inför omvärlden rättfärdiga sin utvandring från Jugoslavien. De drog sig därför för att framhäva de sämre sidorna i sitt nya liv. Risken fanns att de skulle bli tvungna att medge misslyckande inför sina landsmän och återvända hem slokörade. De flesta av dem sökte ge en så harmonisk och konfliktfri bild av förhållandet till svenskarna som möjligt. Oförrätter från svenskarna tolkade de således som utslag av enstaka individers dumhet och grinighet och inte som något typiskt.

"De flesta svenskar är snälla och trevliga. Bara de inte vore så tysta och tillbakadragna, man vet ju inte vad de tänker om en!" (Milorad Popović)

Inget tyder heller på att oförrätterna skapade en uppfattning hos jugoslaverna, att som kategori vara illa sedda i Åsen.

"Dumma och ovänliga personer finns det i varje land och i varje grupp . . . Jag förstår mycket väl att svenskorna blev sura för att vi jugoslaviskor fick vara kvar på fabriken medan dom blev utan jobb. Tror att jag skulle ha känt likadant om dom hade kommit till Šid och fått jobb men inte jag." (Dragica Lazić)

De sammanstötningar med svenskar som jugoslaverna efter viss självövervinnelse skildrade, föreföll tillsammans nyckfulla och osystematiska. Trots att det ligger närmast till hands att tolka dem som etniska konflikter[17] syns de i högre grad höra samman med olikheter i personliga temperament och erfarenheter. Man behöver inte anstränga sig över hövan för att göra tankeexperimentet att många av exemplen på stridigheter och fientligheter mellan svenskar och jugoslaver lika gärna kunde ha gällt osämja mellan olika svenskar.

Borut Zidar arbetade vid PM 4 som torkare. Förare var Axel Rudberg. Han brukade säga till Borut att gå till ICA och köpa öl. En dag vägrade Borut därför att han var rädd att förmannen skulle komma och undra var Borut befann sig. Axel insisterade, men Borut stod på sig. De började

skälla på varandra. Till slut skrek Borut till Axel: "Jag ska kasta dig i massablandaren om du fortsätter att köra med mig!" Därefter gick han upp till personalchefen på kontoret för att fråga om det var rätt att han skulle behandlas så där.

Marija Božić kom hem från fabriken en dag och var kraftigt förkyld. Hon trodde att det berodde på att hon blivit utsatt för drag där. Hennes svågers svenske hyresvärd Lennar Söderskog var den skyldige till det, menade hon. Han skötte en av skärmaskinerna som stod i samma sal som Marijas klippmaskin och tyckte att det var för kvavt där.

Marija ville inte att fönstren, som finns alldeles bakom hennes maskin, skulle öppnas efersom hon kände draget därifrån i ryggen. Lennart öppnade ett fönster ändå, varpå Marija hotade med att gå upp till personalchefen och klaga. "Då fräste Lennart 'djävla Marija!' till mig, fast det var han som hade felat. Han brydde sig inte om andra, bara om sig själv."

Få av störningarna i samvaron mellan svenskarna och jugoslaverna kan ses som sociala konflikter, som kamp om värden och knappa tillgångar där målet är att eliminera sina rivaler.[18] Vid några tillfällen var man i dispyt om inflytandet över sin plats på fabriken och om vissa arbetstillfällen. Dessa stridigheter var inte heller de alstrade eller styrda av etnicitet i första hand.

Glättarna och deras medhjälpare fick en tia mer i timmen när de bytte ut en sliten vals, vilket i regel skedde varannan dag.[19] Eugen Kovač och Mihailo Gornjak brukade alltid fråga sin förman när de skulle byta ut den. Han hade oftast sagt åt dem att vänta med det. Så småningom lade de märke till att valsen i stället byttes av skiftlaget som avlöste dem och som helt och hållet bestod av svenskar. Eugen och Mihailo ansåg att det andra laget bytte utan att fråga förmannen, därför att de var kompisar med honom och kunde göra lite hur de ville. Eugen tittade efter i kontrollkorten och såg då att de svenska glättarna hade nära dubbelt så mycket "blandackord", dvs tid för valsbyte, som Mihailo

och han själv. Han gick då direkt upp till kontoret och anmärkte på denna orättvisa.

Det ovänliga bemötande som flera av jugoslaverna råkade ut för tillsammans med svenskarna illustrerar dock inte någon systematisk diskriminering av dem.[20]

Mihail Ramač började på fabriken med att lasta utskott. Vid ett tillfälle kom den svenske arbetaren Arne Rydgren och såg efter i massakaret om det behövde fyllas på. När han tyckte att Mihail skulle sluta häva i mer papper, sparkade han bakåt med foten mot Mihail, som just stod i färd med att lyfta en binge pappersavfall.

Sparken träffade Mihails armbandsur och krossade glaset. Mihail blev förtvivlad och ilsken, visade fram klockan för Arne, men kunde ju inte säga något på svenska. Arne ryckte bara på axlarna och gick därifrån. "Jag hälsade inte mer på den mannen. Men nu har jag förlåtit honom, för jag har sett att det inte är någon ond person. Må det vara glömt! Men just då kände jag mig så fruktansvärt maktlös, efersom jag inte kunde försvara mig."

När Britt Karlsson skulle sluta på laboratoriet, där Vera Gornjak arbetade ett tag, gick hon runt bland arbetskamraterna och tog i hand och sa adjö. Men hon hälsade inte på Vera: "Hon gick förbi mig som om jag hade varit luft . . ."

Diskriminering åsyftar en grupps ofördelaktiga särbehandling av en annan grupp. Till skillnad från konflikt består diskriminering inte av kamp, av ömsesidigt handlande. Inte heller förutsätter den fientliga känslor och hat. Det är nog med att den diskriminerade gruppen anses underlägsen och mindervärdig och därför inte har rätt till samma behovstillfredsställelse som den överlägsna gruppen. I Åsen var såväl svenskar som jugoslaver mycket känsliga och vaksamma inför eventuella spår av diskriminering.

"Det är klart att det finns vissa svenskar här som pratar högljutt om 'djävla utlänningar' och sånt. Dom är visser-

ligen få, men dom hörs och kan göra skada. Själv har jag kommit fram till att invandrare och svenskar ska ha lika stora rättigheter och ska behandlas lika. Det är något jag lärt mig under de senaste åren, får jag nog säga. Jag tror det är likadant med dom andra arbetarna här, vi har blivit lite mer 'internationella' och vet att det finns en värld utanför Åsen. 'Bruksmentaliteten' håller på att försvinna, skulle jag tro. Massmedia har spelat en viss roll för den här förändringen, men viktigast för oss har nog varit våra personliga erfarenheter av invandrarna." (Skyddsombudet Anders Lundkvist)

Det var förvisso få av jugoslaverna som kunde ge belägg för att ha blivit orättvist behandlade på grund av sin nationalitet eller etniska tillhörighet.

Nikola Marković satt och läste en tidning invid sin pappersmaskin. Förmannen kom förbi och sa åt honom att jobba i stället för att läsa. "Får Kalle läsa under arbetstid, så får väl jag!" svarade Nikola. Basen ilsknade till och klagade över "dom jävla utlänningarna" för en kamrat i närheten. Nikola gick upp till personalchefen och anmärkte på förmannens uppträdande. Han fick till svar att det inte var tillåtet för någon att läsa tidningar under arbetstid, men att basen inte hade varit rättvis mot honom.

Mihailo Gornjak stod och väntade in sin avbytare på glätten en kvart före själva skiftavlösningen. Kutym var att avbytarna kom till sitt pass en tjugo minuter i förväg. Maskinen var avstängd och Mihailo rökte en cigarrett, liksom den svenske föraren. Tio i två passerade förmannen, såg Mihailo sysslolös och drog honom i armen runt glätten för att se om det fanns något arbete åt honom, fann en del utskott som skulle forslas undan och sysselsatte Mihailo med de till prick två. "Han förföljde mig därför att jag var utlänning och jugoslav", ansåg Mihailo.

Även om det inte var vanligt att de diskriminerades på grund av sin härstamning kände sig emellertid jugoslaverna utsatta för en del svenskars fördomar om dem och deras bakgrund:

"Dom tror att vi är ett fattigt folk och att vi lever som zigenare hemma!" (Paren Koneski och Kočić)

Vera Gornjak hade gått på ett fackföreningsmöte tillsammans med ett par andra jugoslaver. Efteråt hade hon hört svenskar säga: "Vad hade jugoslaverna där att göra? Dom kom väl bara för smörgåsarna och kaffet!"

Fördomar, det vill säga förutfattade meningar, är ett normalt socialt fenomen mellan grupper av människor som har intresse för varandra.[21] Ny kunskap som motsäger en förhandsinställning är uppenbarligen inte alltid tillräckligt för att bryta ner den. I stället brukar den justeras så att den inte gäller det nya fallet. Svenskarna i närheten av åsensjugoslaverna hade rika tillfällen att testa sina fördomar mot utlänningar i allmänhet och jugoslaver i synnerhet. Så här kunde det gå till:

Tonåringen Gordana Božićs bästa kamrat hette Eva Axelsson. "Vi är som syskon, alltid tillsammans och vi förstår varandra så bra." Men Evas syster Sonja "hatade utlänningar" och särskilt jugoslaverna som hon höll för att vara "lata och odugliga". Eva hade skällt på henne för det och sagt att hon skulle bli tvungen att ändra på sin uppfattning.

En kväll var Gordana och hennes jämnåriga kamrater från Šid i Vänersborg och dansade. Eva och Sonja var också där. Gordana nynnade på en känd jugoslavisk schlagermelodi och hennnes kamrater stämde in där de stod i ett hörn av dansgolvet. Först sjöng de lågt för att inte störa de dansande svenskarna omkring dem. Men i en paus lyssnade svenskarna intresserat på sången och då sjöng de högre och snart för full hals. Det var en sentimental melodi och svenskarna tyckte den var vacker.

Efteråt kom Sonja fram till Gordana och sa att hon hade misstagit sig. Hon hade inte trott att Gordana kunde sjunga så vackert och känslofullt. Gordana svarade att hon inte ville prata med Sonja efter allt vad hon tidigare hade sagt om jugoslaverna. Men Sonja gav sig inte utan bad om ursäkt och ville bli vän med Gordana. Då förlät Gordana hen-

ne och översatte den jugoslaviska schlagern till svenska för hennes skull.

Konfrontationens mekanismer

Denna beskrivning av samvaron mellan svenskar och jugoslaver i Åsen ger, kan man tycka, en överraskande idyllisk bild av invandrarskapet. Som avslutning på detta kapitel skall jag söka besvara frågan, varför konfrontationen mellan den jugoslaviska minoriteten och den svenska majoriteten inte gav upphov till värre motsättningar än vad som här dokumenterats.

En av de viktigaste förutsättningarna för ett någorlunda friktionsfritt samspel över den etniska gränsen[22] var tillgången på arbete och bostäder. Visserligen var en hel del svenskar arbetslösa i Melleruds kommun samtidigt som jugoslaverna kom, men dessa svenskar föredrog ytterligare en tids väntan på ett passande arbete framför treskiftsgång på pappersbruket. Även om föreställningen att "jugoslaverna tar arbetet från oss" dök upp hos en och annan svensk, fanns ingen verklig grogrund för ett utlänningshat bara av denna ekonomiska anledning. Minoritetens och majoritetens sätt att försörja sig kolliderade inte.[23]

> "Arbetarna här är hyggligt folk som inte vill göra någon något ont. Jag har inte hört om några som helst konflikter mellan svenskarna och jugoslaverna, vare sig i fabriken eller ute i samhället. Det är klart att en del svenska kvinnor blev sura när jugoslaviskorna fick börja jobba igen efter permitteringarna, medan de själva måste gå hemma. Men det stannade vid prat . . ." (Fackföreningens ordförande)

När bruksledningen återanställde de jugoslaviska kvinnor som sagts upp från sorteringsavdelningen, väcktes ont blod hos de svenskor som måste välja arbetslöshet framför treskift i driften[24], inte bara mot jugoslaviskorna, utan också mot företaget som de tyckte behandlade dem, de svenska trojänarinnorna, som en slags reservarmé av arbetskraft. Den då växan-

de antagonismen mot de främmande nykomlingarna gick dock inte längre än till argsinta uttalanden svenskorna emellan, när de möttes i affärerna och hos damfrisörskorna. Den hade svårt att växa till sig då de ställdes inför faktum; att jugoslaviskorna godtog arbetsuppgifter som de själva ratade.

Den nationella identiteten som jugoslav och den etniska som rusin, sloven, serb, etc, var ingen nackdel i svenskarnas ögon.[25] Etnicitet var överhuvudtaget inte någon central fråga för samspelet mellan svenskarna och företrädarna för de olika etniska kategorierna från Jugoslavien.[26] Ingendera av parterna gjorde exempelvis invändningar mot äktenskap över den etniska eller nationella gränsen.

Vidare rymde svenskarnas förhandsinställningar till Jugoslavien och dess invånare blott ett fåtal negativa associationer: fattigt och eländigt land, balkanskt och bråkigt, befolkat av mörka sydlänningar som äter vitlökskryddad mat. Den allra första jugoslaven i Åsen var en blond och blåögd sloven, som visserligen doftade vitlök ibland, men som inte bekräftade några andra ofördelaktiga omdömen om just jugoslaverna. Svenskarnas egna erfarenheter av de jugoslaviska invandrarna i fortsättningen gav dem i stället fler positiva än negativa intryck: nykomlingarna visade sig vara arbetsamma, generösa och sparsamma, hjärtliga utan att vara framfusiga, och deras barn var disciplinerade. De ofördelaktiga intrycken av jugoslaverna, att de bara tänkte på pengar, att de bråkade öppet med varandra och att flera av dem inte lärde sig svenska, var inte tillräckliga för ett kategoriskt ogillande av dem.

Från början var de jugoslaviska invandrarna visserligen, som utländska arbetare, en grupp med låg social ställning i det svenska samhället. De kunde inte majoritetens språk, kom från ett fattigare land och godtog sådana fabriksjobb som inte ens arbetslösa svenskar ville ha. Men det dröjde inte länge förrän en del av dem med stor ambition och egna krafter befordrades i fabrikshierarkin. Bruket måste nämligen ersätta de svenskar som pensionerades från sina poster som flexskötare, rullare, glättare, etc. Det var kvalificerade arbetsuppgifter som vissa av jugoslaverna lärde sig som reserver.

Personalchefen, en infödd bruksarbetare som gått den långa vägen, betonade i sitt värv rättviseaspekten på tillsättandet av

dessa anställningar. I en liten enföretagsort där "alla känner alla" mer eller mindre, kan det ju annars lätt bli så att personliga kännetecken får större betydelse än formella vid avancemang i yrket.[27] Misstanken om att bruksledningen diskriminerade bland sina anställda efter nationella eller etniska riktlinjer skulle således inte få tillfälle att gro. Blott formella egenskaper som anställningsår och yrkeskunnighet skulle enligt personalchefen få avgöra en persons lämplighet för en viss syssla.

Efter några år i Åsen var jugoslaverna följaktligen spridda bland de möjliga positionerna för de kollektivanställda på fabriksgolvet[28], vilket gjorde det svårare för svenskarna att se dem som en lågstatus-grupp, och för jugoslaverna själva att se sig själva som ofördelaktigt behandlade på grund av nationalitet eller etnicitet. En annan följd av denna spridning var att jugoslaverna fick olika särintressen sinsemellan som arbetare, vilket minskade sannolikheten för att svenskarna skulle se dem som en särskild intressegrupp på företaget.[29]

Genom jugoslavernas funktionella anpassning[30] till det nya landet beträffande hushållsekonomi, offentlig etikett och barnens skolgång, blev det än svårare att se dem som en beklagansvärd minoritet med lägre värde än svenskarna. De blev i stället en i många avseenden jämbördig kategori av människor och blev i vissa stycken till och med överlägsna svenskarna, i synnerhet med tanke på hushållsekonomisk effektivitet. De lyckades ju mycket snabbt inhämta de införddas materiella försprång. Detta faktum trodde några av jugoslaverna låg bakom vissa svenskars avoghet mot dem:

> "Det är klart att svenskarna kan bli sura på oss när vi kommer körande i ny bil efter bara något år här. Oskar, du vet, tittar lite snett på mig. Det är inte underligt, han har ju jobbat på bruket hela sitt liv. Först nu när han har blivit gammal får han råd att köpa en ny Volvo och den jämför han väl med min Corsair. Han tycker nog inte att det är rättvist . . .' (Eugen Kovać)

Men samma faktum, jugoslavernas välfärd, låg också till grund för svenskarnas beundran för nykomlingarnas förmåga

att förkovra sig.

De jugoslaviska invandrarna var noga med att inte stöta sig med svenskarna i det offentliga livet. De tog seden dit de kom och hotade inte svenskarna med sina livsstilar.[31] De sökte leva stilla och oförargligt i kärnfamiljens hägn, bildade inga gäng som syntes utomhus samt bemödade sig om att vara tillmötesgående utan att tränga sig på och störa svenskarna. Deras uppfattning om "kulturni život", ett civiliserat liv, som invandrare, var att man skulle sköta sig, vara välklädd och inte uppträda berusad eller utan självkontroll. Dessa värderingar spelade också stor roll för de jugoslaviska föräldrarnas påverkan av sina barn. Svenskarna noterade uppskattande att de jugoslaviska barnen vanligtvis var hela och rena, hövliga mot äldre personer och relativt framgångsrika betygsmässigt i skolan.[32]

En annan omständighet som tjänade till att avdramatisera mötet mellan svenskarna och jugoslaverna i Åsen var, att de i viss mån hade möjlighet att lära känna varandras personligheter bakom de grova nationella och sociala kategoriseringarna.[33]

> "När det blev väldigt många jugoslaver här (1971) såg man dom som en klump, en grå massa. Gjorde en av dom något fel, gick det ut över hela gruppen. Man gjorde ingen urskillning. Men numera (1973) kan man få höra en svensk skälla på en jugoslav: han är så slö, ligger bara på utskottet och läser tidningar; medan samme svensk berömmer en annan jugoslav: han är fin, fattar snabbt, är ambitiös och vill lära sig mer om jobbet. Nu ser vi svenskar jugoslaverna mer som olika personer." (Anna Norell)

Organiseringen av åsensbornas aktiviteter i enföretagsorten tvingade dem att se varandra i olika sammanhang där de spelade olika sociala roller.[34] Även jugoslaverna visade upp olika sidor av sig själva i det dagliga livet. Detta motverkade sannolikt uppkomsten och vidmakthållandet av en ensidig negativ inställning till främlingarna, eftersom svenskarna fick mångsidigare porträtt av dem som arbetskamrater, grannar, föräldrar och makar, än de skulle ha fått om de mött dem

blott i en enda av dessa roller. Denna mångsidiga kännedom om varandra medförde naturligtvis inte automatiskt ett motsvarande känslomässigt djup i relationerna mellan de svenskar och jugoslaver som var bekanta med varandra. En slutsats som man kan våga dra av detta kapitel är emellertid att Åsen som socialt system reste hinder mot framväxten av hat och fientliga handlingar gentemot de kulturellt annorlunda nykomlingarna, genom att svenskarna fick personliga relationer till en del av dem och kännedom om de övriga. Därigenom fanns föga grogrund för en svensk frontbildning mot jugoslaverna. Lojaliteten fördelade sig i stället korsvis, över gränserna mellan svenskar och jugoslaver.[35]

6. Kulturmötet

I detta kapitel skall den sociala samvaron mellan svenskar och jugoslaver i Åsen tolkas i kulturella termer. Avsikten är att finna ut vad det betydde för de jugoslaviska invandrarna att leva och arbeta tillsammans med folk som hade ett annat förflutet än de själva, som inte delade språk och nationell identitet med dem och inte heller delade vissa av deras grundläggande värderingar och idéer beträffande etikett, könsroller och barnuppfostran. Följande tre frågor är centrala för det fortsatta resonemanget: 1) I vilka avseenden stod jugoslaverna utanför de svenska åsensbornas kulturella gemenskap? 2) Vilka problem mötte invandrarna på grund av sin annorlunda kulturella bakgrund? 3) I vilken grad närmade de sig åsenssvenskarnas sätt att tänka och leva?

Kultur[1]

Med "kultur" avses här de begrepp, föreställningar, värden och normer som är gemensamma för en samling människor och varav envar lär sig ett urval genom socialt samspel. Dessa lärospån formar individens kulturella repertoar[2]. Gemensam kultur kan vi tala om, när flera människor i sitt handlande ger uttryck åt likartade värderingar i samvaron med varandra. Deras kultur definieras då av vad de gör, säger och reagerar på. Den gemensamma kulturen ingår i vars och ens egen repertoar som en generalisering av de andras handlande. Det finns således många generaliseringar om den gemensamma kulturens innehåll. Dessutom ingår i varierande utsträckning kunskaper om vilka samspelsregler som gäller inom andra grupper, förmåga att tala främmande språk samt insikt i andras verklighetsuppfattningar.

Det brukar vara möjligt att använda dessa kunskaper om

andras kultur för att klara av samspelet med dem. I så fall skiftar man mellan de olika inslagen i ens repertoar vartefter de sociala sammanhangen och ens egna avsikter ändras. Det som väljs är för ögonblicket den opererande kulturen.[3] Avgörande för valet av opererande kultur i en samspelssituation är hur aktörerna definierar varandra och själva situationen.[4] I regel föredrar man att använda de begrepp och normer, som man antar omfattas av de individer och den grupp som man identifierar sig med.

Tidigare erfarenheter spelar in i vårt senare liv genom att de skapat vår kulturella repertoar. Av erfarenhet lär vi oss gällande normer, hur vi ska bära oss åt för att uppnå önskade resultat och hurdana omgivningens svar blir på vårt uppförande. Gemensam kultur formas också av språkets typifieringar av våra individuella erfarenheter. De ensartade, men i vissa avseenden likartade erfarenheter som människor gör på en plats jämkas samman under kommenterande samtal. Sålunda bildas kollektiva erfarenheter och minnesgemenskap. Därigenom kan en hög grad av samstämmighet uppnås mellan de generaliserade kulturer, som vi tilldelar varandra och de opererande kulturer, som vi använder i umgänget med varandra.

"Kulturmöte" innebär i enlighet med detta synsätt att människor med ringa, eller helt utan förtrogenhet med varandras föreställningar och värderingar samspelar, eller att de handlar med referens till skilda värdeskalor och perspektiv, trots att de i och för sig kan vara bekanta med varandras kulturer. Under den första tiden tillsammans i Åsen saknade svenskarna och jugoslaverna kunskap om varandras sätt att tänka och värdera. De hade inget gemensamt språk och inga gemensamma erfarenheter. De stod främmande inför varandra. Detta kulturmöte var emellertid inte en konfrontation mellan *en* svensk kultur och *en* jugoslavisk, eftersom den förra lika lite som den senare bildade en likformig helhet. Den kulturella repertoaren växlade ju från medlem till medlem inom de etniska kategorierna beroende på skillnader i uppväxtförhållanden, personliga erfarenheter och tolkningarna av dessa. Detta bör hållas i minnet. Men det var även så, att utvandrarna från Šid och från Ravne samt åsenssvenskarna,

inom respektive krets, hade större kulturell gemenskap med varandra än med de övriga, och att skillnaderna mellan sydslaverna inbördes var mindre än mellan dem och svenskarna.

De svenska bruksbornas bakgrund

Åsenssvenskarna stod utanför invandrarnas erfarenheter från Šid och Ravne. Desssa delade å sin sida inte bruksbornas referenspunkter bakåt i det dagliga livet: det patriarkaliska brukssamhället och den då intensiva samvaron mellan bruksarbetarna. De äldre bland åsensborna berättade gärna om det rika umgängesliv de hade på bruket under trettio- och fyrtiotalen. Under ett par decennier efter fackföreningens tillkomst 1920, bildades Håfreströms IF, pingstförsamlingen Smyrna, Skålleruds arbetarekommun, Håveruds IK, Skålleruds lottakår, Åsensbruks musikkår, NTO-logen Enighet, föreläsningsföreningar, Skålleruds församlingskör samt Åsensbruks brottarklubb.

Bruksborna utövade på den tiden de flesta av sina sysslor inom gränserna för skållerudsbygden. Samvaron förtätades dessutom av trångboddhet och av gemensam fattigdom, som i den kompakta barackbebyggelsen medverkade till att alstra arbetsbyten och granntjänster som en naturlig del av vardagslivet. Bruksarbetarfamiljerna delade både villkor och erfarenheter under denna tid, vilket tillsammans med den upprepade samvaron skapade kulturell likhet mellan dem.

Inflyttade svenskar och bruksbor med lång tids erfarenhet av livet på andra platser uppfattade ännu i början av 1970-talet det kulturella centrum i Åsen som en kärna av infödda bruksbor vars värderingar och attityder utgjorde den måttstock efter vilken en åsensbo mättes.[5] De benämnde detta attitydkomplex "bruksmentalitet". Vanligtvis renodlades "bruksmentaliteten" till påståendet:

> "Bruksarna ser sig själva som bättre än andra, det går inte att tala om för dom hur dom bör göra för dom tror sig veta bäst och svarar bara 'Tror du att du är något va!' "

De infödda bruksborna själva kändes inte gärna vid denna generalisering:

> "Fast vi är nog lite egna i den här trakten. Vi är mer slutna och försiktiga än andra och vi har inte så lätt att ta emot nykomlingar med öppna armar. Vi tycker nog lite till mans att en ny inte ska 'gapa' om hur vi ska göra och hur vi ska ha det. För vi har ju klarat oss bra utan dom... Men själv är jag en glad lax och inte någon riktig bruksbo egentligen. Jag är till skillnad från dom andra öppen och har lätt för folk." (Simon Hörngren, infödd bruksbo)

Bruksmentaliteten skulle kunna karakteriseras som en slags vi-känsla skapad av många års delade erfarenheter på hemorten. En nykomling har inte varit med och står därigenom utanför den gemenskapen. Den utomståendes känsla av att vara granskad av en sluten, homogen grupp förstärktes av de talrika banden av släktskap och intressegemenskap mellan bruksborna. Intrycket stöddes också av bruksbornas anspelningar på för nykomlingen okända företeelser, platser och personer. Detta medförde ju att han inte på samma säkra sätt som den infödde kunde deltaga i utbyte av information om personer och händelser i bygden.

Bruksbornas kulturella gemenskap var av deras egna utsagor att döma mer omfattande och genomgripande för ett par årtionden sedan. De vuxna åsensbornas sociala liv hade nu i högre grad än tidigare inskränkts till den egna kärnfamiljen, "privatiserats". För det första hade de knappast några ekonomiska behov av varandra längre, varför det fanns färre anledningar att söka upp varandra i hemmen. För det andra ägnade de, som vi tidigare sett, allt mer av sin tid åt ärenden, resor och ferier utanför hemorten. För det tredje hade de fått ökade möjligheter att ge fritiden innehåll på egen hand genom TV, bil och sommarstuga. För det fjärde hade dessa tre omständigheter tillsammans lett till förlust av naturliga sätt att "gå hos varandra" som var en del av det tidigare bruks-livet. För det femte medförde inflyttningen av många okända och utflyttningen av bekanta att bruksbornas hemort inte var lika betydelsefull för deras umgängesliv som tidigare.

Bland annat av denna anledning var det inte någon homogen lokalkultur som de jugoslaviska invandrarna mötte i Åsen; vi kan ju inte bortse från de svenska inflyttarnas 'kulturmöte' med de infödda bruksborna.

I fortsättningen av detta kapitel är det emellertid från jugoslavernas perspektiv som de kulturella skillnaderna mellan dem själva och svenskarna i Åsen kommer att skildras. På samma sätt som svenskarna var fåkunniga om de etniska och kulturella skillnaderna mellan jugoslaverna, visste dessa föga om de svenska åsensbornas bakgrund, vilka som var infödda och vilka som var inflyttade samt vilka som var släkt med varandra.

> "Det har hänt mig flera gånger när jag börjat prata om en svensk tillsammans med en annan att han sagt: – Jaha det är min kusin, eller: – Hon är min svägerska. Då har jag inte vågat säga något särskilt om den personen. Men när man inte vet vilka som är släkt med vilka, är det farligt att prata om svenskar överhuvudtaget . . ." (Dušan Božić)

Identitet och historia

> "Svaka tudja zemlja, tuga je golema" citerade Juliana Sopka en känd jugoslavisk sång: Bördan är tung i varje främmande land.

När medlemmar ur skilda etniska eller nationella kategorier möts förstärks främlingskapet mellan dem av ömsesidig okunnighet om varandras erfarenheter och historia. Kanske kommer svenskar och jugoslaver i Åsen att dela framtiden, men de är och förblir uteslutna från varandras förflutna. Från svenskarnas synpunkt var jugoslaverna utan historia. Därför kunde de ge dem andra sociala identiteter än vad de hade i hemlandet. De blev "utlänningar", "jugoslaver" eller rätt och slätt "invandrare". Ibland måste de kategorisera sig själva på samma sätt, varvid de använde den för utlandsjugoslaver gängse, skämtsamma, beteckningen "jugović". Hemma hade

de ju kallat sig slovener, rusiner, serber etc. Den nationella tillhörigheten som jugoslav var mer betydelsefull politiskt än historiskt och kulturellt. Det var först i utlandet som den blev en social kategori för dem.[6]

Identitets-oklarheten bemöttes på olika sätt av åsensjugoslaverna. En del sade att de kände sig som "utlänningar" i de flesta avseenden gentemot svenskarna. Andra hade börjat tala om Åsen som "hemma" och någon gång också om svenskarna och sig själva som "vi".

Ernest Resnik upphörde inte att känna sig som utlänning i Åsen, trots att han behärskade svenska: "Det kan inte vara annorlunda, det här är ju svenskarnas land, det är dom som byggt upp det med sitt arbete under lång tid. En gång för inte så länge sen var de lika fattiga som jugoslaverna är idag på sina håll. Då kan man inte begära att svenskarna ska ta emot oss med öppna armar för att dela med sig av sin höga standard till oss som kommer hit för att stanna kanske bara några år. Vi jobbar ju bara för oss själva . . ."

När jag frågade Andrej och Ljudmila Predan vad de är, slovener, jugoslaver eller svenskar, svarade Andrej: "Vi är slovener och kommer aldrig att bli något annat. Även om vi stannar här för gott och blir svenska medborgare, kommer vi att vara utlänningar i svenskarnas ögon. Vi känner oss inte som utlänningar varje dag, men det är vad vi är. Första tiden tänkte vi på det jämt, men inte så ofta numera . . ." Ljudmila tillfogade: "När jag är ledsen och nere, då tänker jag på det. Om jag då bemöts illa av någon svensk, tror jag det är därför att jag är utlänning. I början trodde jag det varje gång det hände. Men nu har jag sett och lärt mig att svenskarna är olika, att de kan vara onda och otrevliga mot alla, även mot sina egna. Därför tar jag nu inte jämt åt mig ifall någon svensk skulle vara otrevlig, det kan bero på andra saker än mig . . ."

Rusinen Eugen Kovač kände sig sentimental när han var på sin bror Stevans bröllopsfest i Åsen tillsammans med ett femtontal av de övriga utvandrarna, mest rusiner, från

Šid: "När vi sjöng våra rusinska sånger om män och kvinnor, kärlek och avsked, kände jag mig som om jag befann mig i Šid. Jag glömde alldeles bort att jag bodde i Sverige och att jag var svensk medborgare. För även om man lär sig ett annat språk, så är det inte ens eget, man har inte så starka känslor på det språket. . ."

Branimir Žganjer ville bli "svensk" genom att anpassa sig till det "svenska sättet att leva" vilket han uppfattade som mer ordningssamt och renare.

Dušan Božić ville bli svensk (medborgare), men inte hustrun Marija: "Jag kommer aldrig att känna mig som något annat än rusin och jugoslav". Dušan ansåg att han skulle tjäna på att ha svenskt medborgarskap: "När jag blir pensionerad ska jag återvända och bli jugoslavisk medborgare igen". Marija trodde inte att det skulle gå så lätt.

Jugoslaverna visste naturligtvis ingenting om bruksbornas bakgrund när de anlände. Ännu efter flera år i Åsen saknade de förmåga att begripa svenskarnas anspelningar på sitt gemensamma förflutna i samtal, skämt och meddelanden. Flera av dem ansträngde sig visserligen att få sammanhang i traktens förflutna. Vera Gornjak exempelvis, förkovrade sig i svenska genom att envist fråga ut sina svenska arbetskamrater om hur det hade varit på bruket förr, men blott årtal och enstaka minnesbilder var inte tillfyllest för att ge nykomlingarna en känsla av förankring.

Å andra sidan gjorde svenskarnas okunnighet om Jugoslavien invandrarna bestörta.

Jag frågade Mihail Ramač om hans arbetskamrater spörjt honom om hans hemtrakt: "Asch, de är inte intresserade. Det har bara varit några bönder från Bäckefors, som jobbar i fabriken, som frågat mig om jordbruket hemma. Annars har ingen varit intresserad. En karl försökte visserligen lära sig några fraser på serbiska, 'dobro jutro' och 'dobar dan', god morgon, goddag, till exempel men han lyckades aldrig lära sig att använda uttrycken vid rätt tidpunkt.

Jag tycker över huvud taget att folk här i Åsen verkar okunniga om världen utanför. De kanske vet lite om Mallorca om de varit där, men om Östeuropa och Balkan vet de inget. Några verkar inte ens veta var Jugoslavien ligger, de frågade mig hur jag åkte för att komma dit, om jag for genom Holland och Frankrike!"

Jugoslaverna ansåg att svenskarnas bild av deras hemland präglades alltför mycket av TV-filmer och tidningsreportage om fattigdomen på den jugoslaviska landsbygden.

"När svenskarna ser dom där filmerna från bosniska bergsbyar utan elektricitet, tror de väl att alla jugoslaver lever så där uselt, som zigenare! Men det är ju fel! Egentligen har vi ett rikt land!"

Det tiotal svenskar från Åsen som varit i Jugoslavien betonade just intrycken av fattigdom och smuts på landsbygden:

". . . nu förstår man varför så många utvandrat därifrån . . ."

Dessa svenskar ansåg sig paradoxalt nog ha kommit hemortens jugoslaver närmare genom sådana intryck och fakta som invandrarna själva önskade nedtona, eftersom de gav en orepresentativ och ofördelaktig bild av deras bakgrund.

Språk

De svenska åsensbornas kulturmönster var för jugoslaverna ett äventyr, ett fall för undersökning, och något som i sig självt var svårt att bemästra. De jugoslaviska främlingarna måste ifrågasätta det som verkade självklart för svenskarna. Frånsett det triviala, men mödosamma, att den nya miljön ställde en mängd oväntade praktiska problem, som invandrarna brukade lösa mer eller mindre automatiskt i sin gamla bekanta omgivning, blev de nu dessutom osäkra på hur de skulle tolka svenskarnas handlande och avsikter.[7]

Nikola och Borka Petrovski fick inte några personliga för-

bindelser med svenskarna under sina två första år i Åsen, dels på grund av språksvårigheterna, dels på grund av sin osäkerhet i umgänget med svenskarna. De hade pratat lite med arbetskamrater och grannar, men inte upptäckt några gemensamma intressen. De hade varit på bio en gång, aldrig på dans. De kände det som om alla andra tittade just på dem för att kontrollera hur de bar sig åt.

Eftersom de var osäkra på vad svenskarna väntade sig av dem, vilka normer som gällde på dans, på bio och vid kaffebordet, vågade de inte ta initiativ till umgänge med svenskar: "Om jag sträcker fram handen och tar en kaka eller ett äpple, gör jag då det på rätt sätt? Sådana saker undrar jag över när jag är tillsammans med svenskar", suckade Borka.

Det var i synnerhet många av jugoslavernas otillräckliga kunskaper i svenska som gav upphov till missförstånd och bryderier. Vissa av dessa missförstånd kunde avfärdas med ett gemensamt skratt medan andra skapade osäkerhet och irritation.

Att lära sig ett främmande språk innebär samtidigt att ta del av en annan grupps kultur. Det innebär alltså mycket mer än att blott lära sig uttal, glosor och grammatik. Det är också att lära sig nya språkliga vanor och normer, nya tankebanor. För att behärska ett språk fritt som uttrycksmedel, måste man kunna tillbe någon på det språket, man måste kunna be och förbanna och veta hur man säger saker så att de i varje nyans svarar mot vad man vill uttrycka.[8] Även grammatiska olikheter kan ses som kulturskillnad.

I svenskan finns regler som är svåra för serbokroatisktalande.[9] I synnerhet är det svenskans bundna ordföljd samt substantivens bestämda och obestämda former som bereder dem huvudbry, förutom mödan att uttala rätt. Serbokroatiskan saknar bestämd och obestämd artikel och har en mycket friare ordföljd än svenskan. Inte sällan talade jugoslaverna i Åsen svenska enligt serbokroatiskans grammatik. De gjorde då fel av typen: "Jag tycker om att dansa*r*; Vi spel*amo* korte; Du ätaš för lite; I Vänersborg*u* finns vackr*e* flick*e*". De gjöt därmed in de nya orden i serbokroatiskans mönster.[10] Vidare använde de ord som "skatt", "sjukkassa", "bilförsäkring", "ut-

länning", "pappersmaskin", "utskott", etc, när de talade sina modersmål, trots att det finns motsvarander termer på dessa. Ordens stilistiska värde, associationssfär och klang gjorde det emellertid svårt för dem att översätta dem till det egna språket.

När de vuxna jugoslaverna talade svenska bytte de inte bara språk, hela deras uppträdande förändrades påfallande. Mödan att behärska det ovana avspeglades i deras ansikten. De log för att kompensera språkliga felaktigheter eller som för att be om överseende med talets tröghet. Blicken irrade när de sökte ord, deras yttranden föreföll inte lika säkra och oförvitliga, som när de sade samma saker på sitt modersmål. Kanske det var därför svenskarna verkade ha lite svårt att koncentrera sig på vad jugoslaverna faktiskt sade; de föreföll ju annars benägna att möta jugoslavernas språkliga vedermödor med tydlig sympati, vilket kunde ge upphov till ett slags assymetriskt samtalsförhållande[11].

Etikett

Den svåraste gåtan för jugoslaverna var, näst språket, svenskarnas "passivitet" och "slutenhet". De undrade om alla svenskar var så eller om det var en egenhet för just dalslandsfolket. Svenskarnas slutenhet kontrasterades mot jugoslavernas uppfattning av sig själva som "öppna", en karakteristik som överensstämde med en del svenskars erfarenhet av dem som gästfria.

> Tage Lundbom besökte nästan alla jugoslaviska familjer för att installera det elektriska i barackerna, som hade stått oanvända ett tag. "De var väldigt angelägna att bjuda på vad de hade. De ställde fram sin 'šljivovica', sitt svarta kaffe och sina söta kakor och bjöd också gärna på cigarretter. Så gästfria är inte vi svenskar, tycker jag . . ."

Jugoslaverna exemplifierade svenskarnas slutenhet med egna erfarenheter. De tyckte att det var konstigt att svenskarna nästan aldrig bjöd hem nykomlingarna till sig, trots att de arbetade tillsammans med dem i fabriken. Det brukade vara svens-

ken som först avbröt ett samtal och gick vidare. Svenskarna hälsade bara med ett kort "hej", utan att fråga hur det stod till och vad den andre hade för sig. De var så återhållsamma med fysisk beröring, gester och leenden. De pratade inte gärna om personliga ämnen. Till sist hade jugoslaverna lagt märke till att svenskarna ogärna bjöd av sina håvor.

"När en svensk tar upp ett cigarrettpaket tänder han bara en cigarrett till sig själv och stoppar sen ner paketet, även om han står tillsammans med arbetskamrater", berättade Mihail Ramač. Då invände Olga Kovač, som arbetade vid en klippmaskin, att på hennes plats bjöd arbetskamraterna varandra på kakor, bullar och cigarretter under rasterna. Själv brukade hon baka "kolače" och ta med sig. Olga hade i stället lagt märke till att svenskorna aldrig sade till varandra, eller jugoslaviskorna, om utseendet eller klädseln var i olag så att man kunde rätta till det. Om underkjolen hängde ned på någon, så lät man bli att tala om det för henne, det tyckte Olga var konstigt. "En kväll när jag kom hem från fabriken såg jag i spegeln att mitt hårnät hängde kvar i nacken. Det måste ha hängt där hela dagen till allmän beskådan utan att någon sagt ett knyst till mig om det . . ."

De jugoslaviska invandrarna jämförde med livet i hemorten. För utvandrarna från Šid var täta kontakter med grannar, vänner och släktingar, hemma och borta, på gatorna och i affärerna, en självklarhet sedan barndomen. Redan från barnsben vande sig invånarna i staden vid att nästan ständigt och jämt vara tillsammans med andra. Sällan var någon ensam längre stunder, det "privata" utrymmet kring en person var litet. Det var exempelvis inte alls vanligt att ha ett eget rum, där man kunde räkna med att få vara för sig själv.

Åsensjugoslaverna mindes att en dag hemma på gården oftast var full av besök. Folk steg på i de mest skiftande ärenden. När man själv gick till en annan gård var det bara att öppna gårdsporten, som vette ut mot gatan, och ropa en hälsning in mot boningshuset som stod öppet för besökare, såvida någon var hemma. De hemmavarande sysslade vanligtvis med

sådant som besökaren kunde hjälpa till med eller passivt titta på. Det pågående arbetet avbröts oftast inte för besökets skull, maten kokades, huset skrubbades, hönsen och grisarna utfodrades, majsen maldes, tills det var klart. Samtalet med besökaren pågick under tiden och ingen verkade ha en tanke på att det skulle vara annorlunda. Även šidborna var förstås mer eller mindre gästfria, mer eller mindre utåtriktade, men i gemen satte de högt värde på flitigt umgänge utan anspråksfulla former och konventioner. I Åsen såg invandrarna, även de från Ravne, de svenska hemmen som fästningar och svenskarna som skygga:

"Efter arbetet försvinner de alla hemåt, snabbt som myrorna när man stampar med en fot i marken. Sen är de borta . . ."

Andrej Predan var kritisk mot svenskarnas sätt att leva. Han saknade det kamratskap och den öppna livsstil han var van vid hemifrån Ravne. Efter arbetet vid de heta smältugnarna i stålverket klädde Andrej om och gick ut med kamraterna på kafé, drack, pratade och träffade en massa folk. På kvällen gick han på bio.

Vid en jämförelse tyckte Andrej att svenskarna levde för instängt: "Egentligen är dom ensamma dom också. . ." Vidare ansåg han att svenskarna inte vågade riskera något för andra människor: "Hemma slog vi ofta vad med varandra på jobbet hur fotbollsmatcherna skulle sluta. Vi slog vad om en låda öl eller en riktig omgång på 'gostiljná', värdshuset. Den som vann delade med sig, så blev det fest för alla. När jag första gången frågade några svenskar om vi skulle slå vad om en back öl, det gällde visst någon idrottstävling, frågade de om jag inte hade råd att köpa öl själv . . ."

I Šid gällde som regel att folk som hade så pass mycket gemensamt som arbete eller grannskap såg varandra som riktiga bekanta när de möttes. Det var därför helt i sin ordning att förhöra sig om varandras tillstånd, göranden och låtanden. Andra personer hörde till de vanligaste samtalsämnena, nyfikenheten var institutionaliserad. Den som var på väg någonstans i

staden tillfrågades av bekanta som han mötte: "Kud ćeš? Šta radiš?", Vart ska du gå? Vad sysslar du med annars? När han återvände från sitt värv ropade folk till honom, även på långt håll: Var har du varit? Vad har du gjort? I Sverige kände sig jugoslaverna osäkra på om de kunde vara så intima med svenskarna.

> Efter ett par år i Åsen hade Mihail Ramač ännu inte varit hemma hos någon svensk. När han träffade arbetskamrater på vägarna och i affärerna hejade de bara på honom och gick vidare. Detta tyckte Mihail var både underligt och fattigt: "Vi från Jugoslavien tycker att vi känner en person om vi arbetat tillsammans och bytt några ord. Då vi möts frågar vi hur det står till, vart den andre är på väg och vad han ska göra. Inte så mycket för att få exakta uppgifter om den andres privatliv, utan för att visa vårt intresse och vår sympati för varande. Om jag frågade någon svensk arbetskamrat här vart han skulle ta vägen, skulle han nog bara svara: — Vad har du med det att göra?"

I Šid var sociala kontakter även fysiska. Det var självklart att människor tog på varandra när de pratades vid, att de gick armkrok vid promenader och att de klappade om varandra. Då obekanta vidrörde varandra på gatorna, i affärerna och på bussarna, ryckte de inte till och bad om ursäkt. När en jugoslav lade armen om axeln på en svensk under en pratstund i Åsen, drog jugoslaven sig till minnes, även om inte svensken protesterade, att så brukade man inte göra här. Han tog därför bort sin arm så omärkligt som möjligt och försökte hålla sig på tillåtet avstånd. Jugoslavernas osäkerhet om svenskarnas svar på deras initiativ i umgänget tvingade dem till ett lika reserverat uppförande, som det de kritiserade svenskarna för.

Medan jugoslaverna således uttryckte en godtagen intimitet i vardagsumgänget med lätt kroppskontakt, frambringade svenskarna i Åsen den med tilltalsordet "du" och en lättsam samtalston. I Jugoslavien tilltalas en person med samma rang som en själv eller högre med "Ni", annat vore en ren oartighet. "Du" säger man blott till dem som är yngre eller har lägre social ställning samt till de människor man är mycket intim med.

När de jugoslaviska invandrarna tilltalade en smula äldre arbetskamrater med "Ni", en för dem självklar gärd av respekt, tedde sig detta som tecken på en onaturlig distans för svenskarna.

Dylika kulturella skillnader framhävde främlingskapet mellan svenskarna och jugoslaverna och skapade osäkerhet i samvaron mellan dem. Främlingskapet förstärktes för jugoslaverna när de skämtade utan att svenskarna drog på mun, när de hörde deras historier som saknade poäng, och av att de egna svordomarna som satt så fint i munnen var oöversättliga och svenskarnas var meningslösa. Dessa upptäckter underströk invandrarnas känsla av att det i hemlandet självklara inte längre gällde, något som accentuerades för dem när de lade märke till hur svenska män och kvinnor, vuxna och barn, uppförde sig mot varandra i det dagliga livet.

Könsroller

Under sin uppväxt i hemlandet lärde åsensjugoslaverna in sina konjugala rollförväntningar, alltså de idéer och värderingar om hur makar bör förhålla sig till varandra, vilka utgjorde en viktig del av deras kulturella repertoarer vid mötet med svenskarna.[12] Det går visserligen att påvisa skillnader mellan åsenssvenskarnas och jugoslavernas könsrollsmönster men det är ännu tydligare att förväntningarna och själva rollspelet växlade från familj till familj, även inom de båda lägren. Skillnaderna var allra störst mellan bosnier från Šid och de svenska familjer i Åsen, som sökte praktisera jämlikhet mellan könen beträffande hushållsarbete, barntillsyn och beslutsfattande. För att generalisera vidare, var slovenernas mönster mer likt svenskarnas än jugoslavernas från Šid, som i sin tur rymde skilda uppfattningar.

"Hos oss bosnier är det mannen som är 'gazda', herre. Kvinnan har rätt att säga vad hon vill, men det är mannen som till slut bestämmer. Om kvinnan gör som hon vill blir det 'batina', stryk..." Bosniern Milorad Popović höjde handen som till slag för att illustrera. Hans hustru Ana gjorde inga invändningar mot mannens skildring. Han fortsatte: "Men

redan i Srem (landskapet där Šid ligger) är det annorlunda. Där är kvinnan 'gazda', där är det hon som bestämmer. Och där förekommer skilsmässor oftare än hos oss bosnier, därför att kvinnorna går till andra män..."

"I Srem är kvinnan aldrig någon slav i hemmet som i Bosnien där hon måste lyda sin man. Men dominansen i hemmet skiftar från familj till familj hos oss (i Šid). I vissa familjer är det mannen som bestämmer, i vissa kvinnan. Det beror på hur det går under de första åren av äktenskapet, vem som tar kommandot i maktkampen då," berättade Jovan Kovač leende när vi båda satt hemma hos honom och drack kaffe. När han ville ha påtår, ropade han högt in mot köket där hans hustru Milica satt och pratade med fruarna Kočić och Koneski: "Ženo! Kafu!", Hustru! Kaffe!"

I Šid var det kvinnorna som målade husen två gånger om året, matade hönsen och gässen, sopade gårdarna och trottoarerna, förutom att det var de som handlade på "piaca", lagade och serverade maten, tvättade och skurade och hade det aktiva ansvaret för barnens skötsel och uppfostran. Få män i Šid utförde någon av dessa uppgifter. Kvinnorna tog även på sig "mansgöra" ute på åkrarna. De grävde och hackade i jorden samt plockade majs. Under de senaste tjugofem åren hade emellertid alltfler kvinnor börjat arbeta inom industri och handel. Deras arbetsbörda ökade därigenom snabbare än mekaniseringen av hemskötseln och tillgången på kommunala barntillsynsplatser. Därav följde dock inte mer än enstaka spår av könsrollskonflikter och frigörelsesträvanden från de gifta kvinnornas sida. "Kvinnans plats är i hemmet", var en maxim som delades av alla även om man tvingades modifiera dess strikta tillämpning för att kunna förverkliga en annan, uppenbarligen än viktigare princip: "Har du pengar, har du allt!".

Medan idéerna om arbetsfördelning mellan makar således var rätt så likformiga i Šid, växlade utformningen av de konjugala rollerna beträffande beslutsfattande, fritidssysslor och ömsesidig respekt från familj till familj. I Ravne däremot, var det vanligare att männen förväntades dela hushållsarbete och barntillsyn med kvinnorna, även om det också där hette att

mannen hjälpte kvinnan med "hennes" uppgifter.[13] Ett av de yttre mest påfallande tecknen på denna skillnad var, att en man som ensam drog en barnvagn eller bar ett barn väckte uppseende i Šid, medan scenen hörde till vardagligheterna i Ravne.

Såväl slovenerna som Šid-jugoslaverna tycktes emellertid dela uppfattningen att kvinnans främsta uppgift var hem och barn, mannens att skaffa inkomst, en arbetsfördelning som bibehölls i stort sett oförändrad även när kvinnan förvärvsarbetade. Den varierade blott i proportion från familj till familj, föga beroende av etnisk tillhörighet, efter vad det verkade. Makarnas arbetsfördelning i Åsen föreföll bero mer på huruvida bägge makarna förvärvsarbetade eller ej, barnens ålder och tillgång på barnvakt och hushållshjälp bland de andra jugoslaverna. De organiserade sin inbördes arbetsfördelning inte bara i enlighet med inlärda könsroller, utan också efter hushållsekonomiska lönsamhetsprinciper. Även beslutsordning och auktoritetsfördelning mellan makarna följde andra riktlinjer än bara kulturell tillhörighet.

Vid mitt första besök hos den rusinska familjen Ramać höll sig Olena tyst mest hela tiden. När jag vände mig direkt till henne, rodnade hon av överraskning. Efter en stund blev hon säkrare och en gång avbröt hon Mihail mitt i en mening. Han blev synbarligen arg och tillsa henne bryskt: "Tyst när jag talar!". Olena teg ögonblickligen. Ingen nämnvärd irritation förmärktes mellan dem fördenskull därefter.

Det rådde en irriterad stämning en kväll hemma hos den serbisk-rusinska familjen Božić. Marija var högröstad och provokativ mot Dušan så fort han öppnade munnen. Han verkade emellertid ta dessa utbrott med ro, log lite och gav henne lågmälda efterslängar där han satt och åt sin sås och potatis medan hon rörde sig mellan spisen och matbordet. Djordje, Dušans bror, skrattade till då och då under deras skärmytslingar. Dottern Gordana såg uttråkad ut, men sa inget.

Grälet sköt fart när makarna skulle bestämma hur Gordana skulle komma till luciafirandet i sin skola i Väners-

borg halv fem på morgonen ett par dagar senare. Marija ville att Dušan skulle be om en timmes ledighet från sitt förmiddagsskift och skjutsa dottern till skolan. Dušan ansåg att han inte skulle få ledigt på grund av svårigheten att skaffa ersättare till rullmaskinen. Marija blev arg och skrek: "Du tror väl hela fabriken stoppas om inte du är med!?" Då ilsknade Dušan till han med och upprepade sin motivering utförligare. Marija frågade mig vad jag tyckte. Jag vände mig till Dušan och sa att det ju inte kostade något att fråga förmannen i alla fall. Marija muttrade: "Annars kan du minsann hålla på och köra omkring i bilen, men inte nu när det behövs...". Gordana lämnade köket med kommentaren att hon kunde ligga över hos en klasskamrat i Vänersborg. Därpå gick Dušan och jag in i finrummet för att titta på TV. Marija diskade. När hon kom in till oss växlade hon över från tvåans kanal till ettans för att se vilket program det var där. Dušan sa irriterat åt henne att låta bli. Marija fräste ilsket tillbaka, tog transistorradion och försvann ut i köket där hon satte sig för att skriva brev hem till sin mor i Šid.

Trots att såväl jugoslavernas som svenskarnas könsrollsuppfattningar och rollspel inom familjen växlade från familj till familj inom de båda kategorierna, ansåg de flesta jugoslaver att svenskarnas könsrollsmönster avvek på åtminstone en viktig punkt från deras eget. Både männen och kvinnorna bland invandrarna hade lagt märke till, att svenska kvinnor i gemen hade större frihet i förhållande till sina män än de jugoslaviska. De menade att de svenska kvinnorna kunde röra sig friare och hade mer att säga till om inom familjen.

"Jugoslaviska män tillåter inte sina fruar att gå ut och roa sig själva eller att åka till Mallorca och träffa spanska karlar, som de svenska kvinnorna får. En av mina grannar i Šid lät sin fru åka på semester till Dubrovnik, följde efter henne och avslöjade henne tillsammans med en älskare.

En jugoslav gifter sig med en svensk kvinna bara en gång, för att pröva om det går. Om det inte går bra skiljs de och han gifter sig med en jugoslaviska som han vet var han har. Jugoslaven kräver trohet och lydnad av sin kvinna. En ju-

goslavisk kvinna visar sin man tacksamhet för vad han givit henne. Om han gifter sig med en svenska visar hon inte någon sådan tacksamhet." (Rusinsk man)

När Andrej framhöll hur bra de hade det i Åsen fnyste Ljudmila lätt och sa: "Det kan *han* säga som har så många intressen, jag får bara hålla på med att laga mat, passa barn och jobba i fabriken. Svenska karlar hjälper minsann till hemma, ja, där är fruarna herrar! Men här är det jag som ska sköta allt sånt ensam!". Flera gånger under vårt samtal gjorde Ljudmila invändningar mot vad Andrej hade att säga, utan att han protesterade. (Slovener)

Det fanns också svenskar som instämde i detta jämförande omdöme:

Berit hade märkt bland en del av jugoslaverna att mannen var överhuvud och att kvinnan skulle lyda honom och foga sig: "Så säger dom i alla fall att det ska vara..." Hon gav ett exempel: "När jag och Radmila Štampar skulle fara till Vänersborg en dag så hade Bronislav, hennes man, inte kommit hem från jobbet än. Radmila ville inte åka förrän hon frågat sin man om lov. Jag blev uppbragt över detta, skulle inte hon som vuxen kvinna få bestämma över sig själv? När Bronislav kom hem frågade hon honom om hon fick följa med mig till Vänersborg och handla. Han såg konstig ut när hon frågade, han tyckte väl att han inte kunde neka henne inför mina ögon för då hade han gjort sig löjlig, det visste han..."

Uppfostran

Åsensjugoslavernas konfrontation med svenskarnas barnideologier och handlande gentemot barn var den mest kompromisslösa delen av kulturmötet från invandrarnas sida. Det var i synnerhet utvandrarna från Šid som gjorde invändningar mot de svenska åsensbornas roller för barn och vuxna i hem och skola. De avvek för mycket från den ordning som de tagit för given i hemtrakten. Denna ordning kan sammanfattas i sex princi-

per, som härletts ur observationer av šidbornas handlande tillsammans med barn.[14]

(1) Det är baborna som vet hur barn skall uppfostras.

(2) Alla vuxna har rätt att ta i, belöna och straffa vilket barn som helst.

(3) Det är ytterst föräldrarnas fel om något går på tok.

(4) Barn har inga riktiga känslor och behov som de vuxna, därför behöver man inte ta barns känslouttryck lika allvarligt.

(5) Barn är som "tomma tavlor" vilka de vuxna fyller med värderingar, regler, kunskaper och personlighet.

(6) Barn skall ovillkorligen lyda de vuxna.

Principerna 1–5 gällde särskilt småbarn upp till skolåldern, medan den sjätte gällde alla barn fram till artonårsåldern.

Det var, som tidigare nämnts, vanligt med tregenerationers hushåll i Šid. Även när de vuxna, gifta barnen hade flyttat hemifrån inom staden brukade de flytta så kort avstånd från föräldrarna som möjligt för att underlätta kontakt. Far- och morföräldrar, "babe och "dede", hade därför möjlighet att spela en aktiv roll. Baborna hade ett betydande inflytande över barnens uppväxt, i många fall genom att passa dem medan deras föräldrar förvärvsarbetade. Baborna föreföll desutom vara den största auktoriteten för de unga mödrarna beträffande barnens skötsel och uppfostran. Småbarnsmödrarna hänvisade till dem när de tillfrågades om sätten att handskas med barnen.

På frågan varför hennes småbarn hade kortsnaggat hår svarade en mamma att håret blir kraftigare på det viset. Det hade i alla fall baborna sagt, "babe kažu".

En kvinna ropade förskräckt till när hon såg mig hålla upp hennes lilla dotter framför en spegel: "Barnet får inte se sig självt i spegeln!" — Varför inte? "Babe kažu, da je opasno", baborna säger att det är farligt.

En annan kvinna medgav att hon någon gång kringgick babornas påbud: "De menar att små barn inte ska ligga med händerna ovanför huvudet när de sover. I början stoppade jag därför ner min dotters händer under täcket. Men jag

märkte att hon gärna ville ha händerna över huvudet, så nu låter jag henne ligga så. Men kommer det någon baba, stoppar jag allt ner dem igen..."

Det var annars närmast ogörligt att prata med šidborna om barnuppfostran. En av anledningarna är troligen att de vuxnas handlande mot barn var så traditionsstyrt, att det ansågs som självklart hur man skulle vara mot barn. Denna tanke stöds av att de jugoslaviska invandrarna i Åsen, där det inte längre var självklart, gärna pratade om olika sätt att vara mot barn.

Det mest frapperande för en utomstående iakttagare i Šid var den översvallande hjärtlighet och det stormande intresse som överallt mötte de små barnen. Hjärtligheten var emellertid inte nödvändigtvis en följd av att barnen själva visade sig villiga till kontakt med de vuxna. De avbröts ofta i sina förehavanden för att lyftas upp och kramas. Deras protester, skrik och krängningar fick de vuxna att förstärka sina omfamningar alltmedan barnen skrek ännu mer.[15] Šidborna uppfattade det vidare som om barn blott lärde sig exakt det som de vuxna lärde ut och inte drog lärdomar på egen hand. Därför instruerades de oupphörligt, eftersom de inte – som det föreföll – förväntades ha någon egen, godtagbar, uppfattning om hur de skulle bära sig åt.

Ju äldre barnen blev, desto tydligare blev föräldrarnas strävan att anpassa dem till det liv de ville att barnen skulle leva. De krävde att barnen skulle vara tysta och stilla och inte göra väsen av sig vid de otaliga tillfällen då de var närvarande i de vuxnas sociala liv. Barnen gavs rollen att bidra till familjens respektabilitet utåt, dess "kultura", och denna roll gavs allt större betydelse. I samma takt växte kravet att barnen skulle lyda sina föräldrar och lärare och dessas önskan att ha disciplin över dem. För att få barn att lyda tillgrep de vuxna ofta fysisk bestraffning, alltifrån hårluggning till risbastu. Såväl barnen som de vuxna hade vant sig vid detta som ett naturligt inslag i deras vardagliga samvaro.

Milan Antić förestod en liten diversehandel, hans hustru Stana arbetade på textilfabriken. Hushållet bestod f ö av sö-

nerna Mirko, 5 år, och Ivo, 3 år, samt av baba Ana, Milans mor. Det var lördag och både Milan och Stana var lediga. Milan satt vid köksbordet med Mirko i knät. Ibland pussade de båda varandra på mun och kinder. Ivo sprang omkring i köket och de vuxna skrek: "Mir! Mir!", ta det lugnt! Baba Ana stickade sockor åt barnbarnen. En bur som stod bredvid bordet där hela familjen var församlad, rymde sextio veckogamla kycklingar. Milan gick ut på gården för att inspektera brunnsborrningen som två yrkesmän var sysselsatta med.

Pojkarna jagade nu varandra i köket under skrik och skratt. Stana och baba Ana hyssjade och hötte åt dem. Till slut hämtade baba en rotting och snärtade till dem när de kom i närheten. Så inträffade det att Mirko stack sin lillebror med en nål. Ivo vrålade och kurade ihop sig av smärta. Mirko ställde sig trotsigt vid ytterdörren och tittade på de vuxna. Hans farmor gick med rottingen i hand mot honom, vredgad. Han stod kvar vid dörren och tryckte sig kvidande mot den när rappen började vina över honom ett tjugotal gånger. Till slut lade han sig ner på golvet och grät högljutt. Stana, hans mor, hade åsett det hela med ro, sa leende till oss svenskar: "Så måste man göra när dom inte lyder." Just då kom Milan in igen och blev insatt i intermezzot av Stana. Han blev arg och sa åt Mirko på golvet att ge honom rottingen. Det skulle bli mer smörj! Men då invände baba Ana att pojken fått tillräckligt redan. Efter en stund var händelsen som bortblåst ur allas medvetande. Mirko sprang glad omkring i köket, stannade till för att prata med sin farmor som återupptagit strumpstickningen.

När jugoslaverna från Šid kom till Åsen märkte de snart att svenskarnas samvaro med barn avvek på åtminstone tre punkter från vad de själva var vana vid. För det första hade den äldre generationen svenskar föga att säga till om i uppfostran av barnbarnen. För det andra hade de vuxna inte rätt att krama, reta och bestämma över varje barn de mötte.[16] För det tredje menade jugoslaverna att de svenska barnen inte lydde sina vuxna auktoriteter som de borde. Det var denna sista upptäckt som väckte mest bestörtning hos invandrarna och den starka

känslan av att i Sverige gällde inte deras egna begrepp och normer.

Det var framförallt i den svenska skolan som jugoslaverna konfronterades med en annan pedagogik än hemlandets. Medan lärare och föräldrar i Šid krävde ovillkorlig lydnad av barnen i flit och disciplin, och använde aga för att uppnå det, ansåg svenska lärare och föräldrar i allmänhet att de inte hade rätt att slå barn.[17] Lydnad var inte heller ett lika viktigt mål för åsenssvenskarnas barnuppfostran som för de jugoslaviska invandrarna. De senare gjorde således invändningar mot "en alltför slapp disciplin i skolan" och mot att "barnen får lära sig för lite, dom har ju aldrig några hemläxor".

Milorad och Ana Popović blev häpna när de upptäckte att deras barn inte fick några hemläxor och att de inte behövde studera extra under loven. De bestämde då att sonen och dottern ändå skulle göra hemarbete och läsa skolböcker under loven.

För jugoslaverna var minnet av tiden då blott de rikas barn fick utbildning alltför färskt för att man skulle ta för lätt på skolan. Barnen utbildades för att få större chanser till ett ansett och välbetalt yrkesarbete, det var det viktigaste målet med skolan för såväl föräldrarna som för de jugoslaviska myndigheterna.

Genom konfrontationen med vad utvandrarna från Šid uppfattade som svensk barnuppfostran medvetandegjorde de sina egna idéer om barn och de motiv som låg till grund för deras fostran.

"Lärarna kräver för lite av eleverna. Även de svenska föräldrarna är alldeles för slappa, de tillåter för mycket, barnen får göra som dom vill. Du har ju själv barn, Bili. Det är ditt barn som du är skyldig att tala om för hur det ska handla. Du är ju äldre, därför vet du vad som är bäst för barnet. Det går ju inte att barnen själva bestämmer vad de ska göra, för då går det illa, det ser vi ju här i Sverige med våra egna ögon. Skandinavien har den högsta procenten av drogande ungdom i hela världen, det har vi läst. Det

är på grund av att föräldrarna inte har någon disciplin över sina barn.

Vi kan inte säga bestämt vilket system som är det bästa, men för oss är det självklart att barnen ska lyda sina föräldrar. Om dom inte gör det, då har föräldrarna rätt att slå sina barn, inte hårt och för mycket, utan bara för att visa dem vem som bestämmer. Vi vet ju att här i Sverige får man inte slå sina barn. Men vi ser också att barnen inte lyder, utan gör som de vill..." (Vera och Mihailo Gornjak)

Tonåringen Melana Kovač kom in i finrummet där hennes föräldrar Jovan och Milica satt och pratade med grannparet Kočić. Melana ryade och snäste av Milica som sagt åt henne att stanna inne under kvällen. Katica Kočić skämtade med Milica om att Melana inte löd, att hon gjorde som hon ville. Milica medgav besvärat att det var ett problem.

Katica sa, vänd mot mig, att svenska föräldrar inte var tillräckligt stränga mot sina barn. Hennes make Ante, skrattade åt att svenskarna inte fick slå barnen om de var olydiga: "Barnen måste vara lite rädda för oss, annars tar dom oss inte på allvar", Ante lyfte handen som till slag och gjorde en hotfull grimas. "Jag såg häromdagen en svensk säga åt sin grabb att inte gå i slänten här utanför, för det var så lerigt och blött och han fick inte söla ner sina kläder. Nu gick pojken dit i alla fall och kom hem blöt och lerig från topp till tå. Hade det varit min grabb, hade han fått stryk och sen skulle han inte ha gjort om det...", förklarade Ante och fick bifall från de övriga. "Det hjälper inte att bara prata med ungarna, då förstår dom inte tillräckligt bra", tillfogade Milica. Vid det laget hade Melana redan gått ut till sina svenska kamrater.

Förändring och vidmakthållande av jugoslavernas kulturella repertoarer

Efter flera år tillsammans med svenskarna i Åsen såg jugoslaverna sig själva som annorlunda i synnerhet beträffande språk, umgänge, könsroller samt barnuppfostran. Inlärning av andras kultur är ett trögt förlopp med många hinder. Men genom

sina dagliga erfarenheter av åsenssvenskarna skaffade sig de flesta av invandrarna alltmer konkreta föreställningar om deras värderingar och begrepp, vilket inte var detsamma som att de övertog dem, utan blott att de lärde sig förstå och beräkna svenskarnas handlande bättre. De lärde sig också vad svenskarna uppfattade som stötande och avvikande hos dem själva.[18]

"Många av de jugoslaviska kvinnorna klädde sig så annorlunda här i början. De kom i hucklen och hårt spända sjaletter, med långa kjolar och med klänningar i grälla färger. Eller också var de svartklädda med svarta hucklen och såg ut som gamla gummor. Så småningom började de köpa kläder här och då skaffade de sig läderimitationer, långa stövlar, korta kjolar, vita gnistrande kappor, brokiga tyger. När dom klädde sig i det där skrattade vi nog lite till mans, dom var så rörande i sin dåliga smak . . . En tjock jugoslavisk fru kunde komma i vit läderimiterad kappa, kort-kort kjol, långa stövlar, men fortfarande med sjaletten hårt spänd under hakan. Och så kombinerade dom helt omöjliga färger, grönt, violett och rosa på en gång, till exempel. Men nu har dom faktiskt fått bättre smak och klär sig som vi. . ." (Anna Norell)

Förändringar i en persons kulturella repertoar[19] brukar uppstå i förbindelse med ansträngningen att organisera ny erfarenhet eller förhålla sig till nya villkor. De allra flesta åsensjugoslavers repertoarer utvidgades i Sverige genom att de tillägnade sig vissa färdigheter i ett nytt språk, förmåga att klara av nya arbetsuppgifter och de sociala kontakterna på den nya arbetsplatsen. De skaffade sig insikt i några av den främmande gruppens samvaroregler och i hur man klarar av det praktiska livet i en annorlunda yttre miljö.[20] Det mest framträdande draget i denna kulturella förändring var dock att inlärningen av de nya kunskaperna och värderingarna skiftade i intensitet och omfattning från jugoslav till jugoslav, beroende på motivation, inlärningsförmåga och självförtroende. Medan somliga invandrare bara lärde sig den svenska som behövdes för att de skulle klara sig på fabriken och i affärerna, lärde

sig andra att uttrycka tankar och känslor på ett nyanserat sätt, t o m på dalsländsk dialekt.

Miloje Marković, gymnasieläraren från Šid, lärde sig svenska från början genom att läsa barnböcker på biblioteket, först de allra enklaste pekböcker med ett ord och en bild på varje uppslag.

De unga slovenerna läste svensk pornografi som ett inslag i språkinlärningen. Svårigheten var att magasinen innehöll termer som inte fanns i ordboken, varför svenskläraringen fick reda ut den erotiska vokabulären.

"Vera Gornjak var enormt angelägen att lära sig svenska snabbt. Vi hade våra lektioner i biblioteket och hon bara satt där och frågade och frågade: vad betyder det? Hon var så vetgirig att ögonen stod som på skaft ur huvudet på henne. Hon är väldigt intelligent så det gick med rekordfart att lära henne svenska."

Stevan Kovač satte genast igång med att lära sig svenska när han kom till Åsen. Han följde kurserna, men använde också det mesta av sin lediga tid till att nöta in grammatik och ordförråd. "Jag satt uppe till långt in på nätterna och läste, för jag hade bestämt mig för att lära mig svenska perfekt."

"När Mihailo Gornjak talar svenska vågar han knappt uttala orden av rädsla för att göra misstag. Det syns på honom vilken vånda det är att forma ord och satser på svenska. Ändå kan han . . ." (Gustav Norell)

Efter sex år i Åsen förstod Olga Kovač svenska någorlunda, men hon kunde inte alls tala språket. "Jag har så svårt att komma ihåg, orden fastnar inte i huvudet. Jag har en ordbok under sängen, men så fort jag tar upp den och försöker lära mig några svenska ord får jag huvudvärk och feber!"

Medan en invandrare avancerade till den näst högsta befattningen bland de kollektivanställda vid pappersmaskinerna, slet

en annan fortfarande vid utskottsbandet precis som han gjorde omedelbart efter ankomsten tre år tidigare. Den ene invandraren umgicks mest med svenskar, den andre hade knappt några aktiva förbindelser till svenskarna alls och lärde sig därför obetydligt om deras kultur, mest genom iakttagelser på avstånd och genom andra jugoslavers erfarenheter.

De mest "försvenskade"[21] bland jugoslaverna kritiserade de landsmän som inte lärde sig svenska för att "inte ta seden dit man kommer" och för att "leva som zigenare i ett civiliserat land". Deras eget närmande till svenskarna ifrågasattes inte lika hårt av de andra.

"Ska vi nu bo i Sverige, måste vi lära oss att leva som svenskar; inte bli svenskar, för det går inte eftersom svenskarna ser oss som jugoslaver och utlänningar. Men vi måste anpassa oss till den svenska livsstilen så mycket som möjligt." (Petrovski)

"Det beror på individen hur det går när han kommer till ett främmande land. Man måste ta seden dit man kommer, inte går det att leva som jugoslav i Sverige. Du och din familj kunde väl inte leva som svenskar i Jugoslavien?" (Andrej Predan)

"Här hälsar vi grannar på varandra varje dag när vi möts, mer blir det inte. Var och en går in till sitt. Kanske man byter några ord över gräsklipparna. Ingen av grannarna har bett mig komma på besök, ingen har frågat om mina förhållanden, vilka problem jag har, hurdan min ekonomi är. Här äger vi alla ungefär lika mycket av samma saker . . . Jag gillar det så här nu, när man får vara ifred.

I Šid skulle alla veta allt om en, inget fick man ha för sig själv. Här har jag min lilla värld: familjen, mamma, brorsan, svärföräldrarna och ibland några av de andra jugoslaverna. Fast egentligen verkar det som om jag var ensam jugoslav här, så lite umgås jag med de andra. Mina svärföräldrar kommer hit någon kväll i månaden. Vi dricker grogg, äter lite, pratar, tittar på TV och så går de hem. Det är fint när det är så, när man inte springer hos varandra varje kväll . . .

Bäst blir det när man kombinerar svenskt och jugoslaviskt, tar det bästa av varje." (Eugen Kovač)

För de enskilda åsensjugoslaverna innebar deras kulturförändring inte en utplåning av tidigare kunskaper och värderingar, utan en utvidgning av deras repertoarer, av förmågan att spela nya sociala roller och tänka i nya banor. De vuxna svensktalande jugoslaverna glömde inte sina modersmål och snickaren, muraren, bagaren och handelsekonomen bland de jugoslaviska pappersbruksarbetarna talade ofta om att återuppta "sina" yrken när tillfälle gavs. Vetskapen om att svenskarna stelnade till om man lade armen om dem hindrade inte jugoslaverna från att ha fysisk kontakt under samtal med varandra. De vidmakthöll sina gamla repertoarer dels genom den interna samvaron, mellan hushållen och inom familjerna, dels genom besöken hos de anhöriga i hemlandet. Dessa samt brevväxlingen med de hemmavarande utgjorde påminnelser om det tidigare sättet att leva, tänka och prata, deras kulturella källsprång.

Nästan alla reste hem minst en gång om året, några gjorde tre, fyra turer varje år. De flesta hade i Åsen fått besök hemifrån av nära anhöriga. Under dessa stunder var samvaron intensiv mellan utvandrarna och de hemmavarande. Händelser och företeelser om gemensamma bekanta i Jugoslavien och Sverige ventilerades. Återseendet var inte bara glädje utan också sorg och bitterhet. En del av de gamla på besök i Åsen märkte att de yngre var på väg att växa in i ett samhälle och i en framtid som de själva inte tillhörde. Utvandrarna uppmärksammade under sina uppehåll i den forna hemorten att en hel del vänner och bekanta flyttat därifrån och andra, okända, kommit i deras ställe. Deras uppväxtmiljö hade både bibehållits och förändrats dem förutan, det var kanske bara föräldrarna som saknat dem. Inga platser, utom i föräldrahemmet, stod tomma för deras skull.[22]

Epilog

Tisdagsnatten 5 juni 1973 omkom Milorad Popović då han under arbetet vid PM 2 drogs in mellan de roterande stålvalsarna och krossades. Det var Milorads sista skift innan han skulle fara med familjen till hemlandet på semester.

Att den första dödsolyckan i fabriken på flera årtionden drabbade en av de jugoslaviska invandrarna var inte någon statistisk överraskning; 1971 utgjordes var 9:e kollektivanställd av en jugoslav, medan var 5:e olycka åsamkade någon av jugoslaverna skador; 1972 var en tiondel av arbetarna jugoslaver, och de drabbades också då av en femtedel av olycksfallen.[1] Polisen som utredde olyckshändelsen ansåg att det var Milorads nit i arbetet som fått honom att bli oförsiktig med sig själv, och lade inte skulden på vare sig företag eller enskilda.[2]

I detta avslutande kapitel skall jag söka sätta in Milorads död i ett socialt sammanhang vilket leder över till frågan om Sverige-vistelsens kostnader och värden för invandrarna. Till sist dryftar jag återvändandets problematik.

Sötebrödet?

I belysning från den tidigare skildringen av åsensjugoslavernas tillvaro i Sverige, kan man se Milorads död som symtom på ett par tendenser i deras hållning gentemot svenskarna och gentemot varandra inom kolonin: ivern att vara svenskarna till lags och självhävdelsen inför landsmännen.

Milorad kallades ibland "ekorren" på fabriken därför att han var så flink och angelägen att göra bra ifrån sig. Detta var han dock inte ensam om att vara, jugoslaverna i allmänhet berömdes av företagsledning och arbetskamrater för sin idoghet och sitt ansvarskännande.[3] Själva sade de att de ville göra

rätt för sig med hårt arbete och med ett för svenskarna oförargligt levnadssätt. De respekterade Sverige som ett "kulturna zemlja", civiliserat land, på en högre utvecklingsnivå än sitt eget. Mer än en gång hörde jag dem tala om att de var i Sverige som på nåder och att de hade kommit till ett redan dukat bord.[4] Rädslan för att misslyckas i landsmännens ögon drev på dem ytterligare. Utvandringen kunde ju tagas för självöverskattning om den inte gav ett lyckat resultat. Hade man stannat hemma hade bristande materiell framgång kunnat bortförklaras med hänvisning till de dåliga förutsättningarna i Jugoslavien och kanske kunnat kompenseras med ett tillfredsställande sällskapsliv. I Sverige gällde det att i varje moment demonstrera framgång i nivå med sina ambitioner.[5] Även fast bordet kanske var dukat, serverade jugoslaverna sig själva av sötebrödet först efter att ha slitit hårt.[6]

Var då utlandsarbetet värt priset? Denna fråga har av andra formulerats så här: Vem vinner och vem förlorar vad på arbetsmigrationen i Europa? Den brukar besvaras på åtminstone två olika nivåer, var för sig: den individuella och den nationella.[7]

De individuella vinsterna och kostnaderna för invandrarna är svåra att bestämma. Lättast är det kanske att uppskatta det materiella utbytet. Åsensjugoslaverna själva ansåg ju att de hade lyckats skaffa en bra bit av den välfärd som de eftersträvat. Den tillfredsställelse det gav, njutningarna, bekvämligheten och inte minst framgången avspeglad i omgivningens beundran (och ibland avund), kunde för de flesta uppväga svårigheterna i det nya landet. I deras helhetsvärdering av Sverigevistelsen spelade naturligtvis också erfarenheterna av svenskarna och dessas sätt att leva en stor roll. Eftersom dessa erfarenheter växlade från person till person inom kolonin är det nästan omöjligt att göra giltiga generaliseringar om vinst och förlust i sociala och kulturella termer. Några av de värden invandrarna räknade med i sina kalkyler bör emellertid anges.

Den uteblivna regelbundna kontakten med de närmaste i hemlandet är ett exempel på en förlust som flera av jugoslaverna sade att de kände starkt, en annan var försämringen av relationerna till vissa av landsmännen, som de inte haft nå-

got otalt med i hemlandet. Den sociala isolering från svenskarna och hänvisningen till ett fåtal andra jugoslaver, som en del av invandrarna kände sig utsatta för, skapade en otillfredsställelse som de tyckte de kunde stå ut med blott tack vare den materiella bekvämligheten. Som nykomlingar plågades alla för en kortare eller längre tid av att inte kunna meddela sig nyanserat med svenskarna i sin närhet, och av att känna osäkerhet och underlägsenhet inför dem.

Att tvingas ompröva vedertagna idéer och ifrågasätta gamla vanor var ytterst obehagligt för en del, men en stimulerande utmaning för andra. De som fick vänner bland svenskarna hade förstås lättare att se ljust på livet; det är ju en belöning i sig att klara av tillvaron i ett främmande samhälle, att godtas och gillas av människor som är annorlunda en själv; självförtroendet ökar och man tror sig om att gå i land med andra svåra uppgifter. Att behärska ett nytt språk och kunna prata med människor ur en tidigare sluten kategori är erfarenheter, som de flesta av åsensjugoslaverna skulle ha gått miste om ifall de hade stannat hemma. Men återigen, tvånget att lära sig ett främmande språk och upprätta goda förbindelser till annorlunda människor kan vara en börda för dem som avser att återvända till hemlandet i sinom tid.

Tankarna på återvändandets för- och nackdelar spelade stor roll för åsensjugoslavernas framtidsstrategier. Återkomsten var oftast en del av utvandringsplanen. Hösten 1973 hade merparten av dem bott i Sverige tre år eller mer. Tre familjer och en ensamstående hade vänt åter till Jugoslavien. De tre som bildat familj med svenska kvinnor hade bestämt sig för att stanna, en av dessa hade eget hus i Åsen och svenskt medborgarskap. Två andra familjer hade köpt hus, en av dessa avsåg att söka svenskt medborgarskap, såsom mannen i en annan familj redan hade gjort. Av dem som återvänt sökte en familj inom kort komma tillbaka till Åsen. Den ogifte mannen flyttade efter ett halvår i hemlandet till ett annat svenskt pappersbrukssamhälle. Invandrarna upptäckte, om de inte visste det förut, att återvändandet inte är något enkelt projekt. Det gick inte att blott glida tillbaka till den plats som man tidigare haft, som om den inte hade förändrats eller fyllts ut under ens bortovaro.[8]

Eggelserna till återvändandet var av flera olika slag. Sak-

naden efter närstående personer i hemlandet, saknaden efter det gamla vanliga i hemorten, dofterna, ljuden, rösterna, efter allt det som man tagit för givet, malde i invandrarnas sinnen. Men denna hemlängtan ensam kunde inte i andras ögon rättfärdiga beslutet att fara tillbaka. Anförtroende om att man inte trivdes sågs ju som tecken på att man inte var värdig uppgiften att arbeta utomlands. En av familjerna som återvände uppgav att de hade nått sitt mål för sverigevistelsen, att spara ihop 20 000 kronor till ett hus, och att de därför var färdiga med Sverige. En annan for hem innan det ekonomiska målet var helt uppnått därför att den sjuåriga dottern skulle gå i jugoslavisk skola och inte i svensk, det hade man kommit underfund med. Den tredje familjen återvände för att förena sig med en son i tonårsåldern som hade åkt hem tidigare.

Två omständigheter av strukturell karaktär som inte hade inverkat på åsensjugoslavernas framtidsplaner dittillsdags, men som kan komma att göra det, är för det första en svensk lågkonjunktur då de senast anställda blir de först uppsagda, för det andra en förbättring av arbetsmarknadssituationen i Jugoslavien. Fram till hösten 1973 hade ingen av jugoslaverna förespeglats bättre anställningar i hemlandet än vad de hade i Sverige. Inte heller var det attraktivt att investera svenska pengar i egen företagsamhet, vare sig i jordbruk, handel eller industri.[9]

De tre familjer som återvände fortsatte med jordbruksarbete, tiden utomlands hade inte höjt deras värde på den inhemska arbetsmarknaden, snarare tvärtom. De hade lagt ytterligare några år till sina tidigare trettio–trettiofem, deras nyvunna yrkesförmåga från pappersbruket efterfrågades inte i deras hemorter och till råga på allt kom de för att konkurrera om de knappa jobben med en generation, som just lämnat skolbänken och behövde arbete lika väl som de f d utlandsarbetarna. Den plötsliga insikten om detta oväntade resultat av Sverige-vistelsen, att broarna brändes bakom dem, var en omständighet som gjorde allt fler av åsensjugoslaverna tveksamma om fördelarna med att återvända.

Begränsningar för viljan att sätta återreseplanen i verket var likaså av flera och ganska oförutsedda slag. Familjerna fick exempelvis ta i beaktande att barnen inlemmades bland svens-

karna snabbare än de vuxna och att detta kunde minska deras lust att leva i Jugoslavien. Den politiska instabiliteten i hemlandet, osäkerheten om vad som skulle komma att hända efter den åldrande landsfadern Titos frånfälle fick de vuxna att tveka ytterligare. För det tredje hade de ju vant sig vid en hög materiell levnadsstandard, som skulle vara svår, för att inte säga omöjlig, att upprätthålla i Jugoslavien någon längre tid. Om det hemma i Šid och Ravne en gång hade varit svårt att uthärda vissheten om att jämförbara grupper i utlandet levde materiellt bättre än en själv, så hade det i så fall blivit ännu svårare nu att återgå till en sämre standard än den man vant sig vid. De jugoslaviska invandrarnas handlande, vidareflyttningen inom Sverige i jakt på högre löner, tyder i stället på växande anspråk.

Bilaga: Fältarbetet

Stoffet till denna studie är insamlat under fem månaders fältarbete i Šid, en månad i Ravne samt tre månader i Åsen. I augusti 1971 introducerade jag och min hustru Siv oss hos en del av jugoslaverna i Åsen. Vi hade då lärt oss grunderna i serbokroatiska och talade om för dem att vi skulle skriva en bok om jugoslaver i Sverige och att efterforskningarna skulle starta i deras hemland. De gav oss adresserna till sina anhöriga i Šid och Ravne och skrev hem att en svensk familj skulle komma på besök. I oktober samma år for vi tillsammans med vår ettåriga dotter Adina till Šid, där vi vistades fram till maj året därpå, med uppehåll för besöket i Ravne.

Första kontakten togs med en rusinsk änka vars dotter bodde i Åsen. Hos henne bodde vi några dagar tills hennes grannar, farföräldrarna till en av de första jugoslaverna i Åsen, bjöd oss att bli deras gäster för en månad. Baba och deda, ett par hårt slitna rusinska småbrukare, blev med sin känslovärme och livskunskap vårt starkaste stöd, praktiskt och emotionellt, under hela tiden i Šid. Därefter erbjöd sig ett kroatiskt-ungerskt arbetarpar, som hade två söner i Åsen, att bli våra värdar. Deras gård låg på en annan gata i det rusinska området. Hos dem hyrde vi rum fram till februari. När vi återkom från Ravne flyttade vi till en serbisk änka i en gård mittemot baba och dedas. I samtliga tre hushåll bestod vår bostad av ett rum, vi åt med värdfolket och tillbringade mycket av vår tid tillsammans med dem. Vårt privata utrymme var beskuret i en för oss ovan och påfrestande utsträckning. Det var ofta svårt att koppla av i vårt rum eftersom det var fönsterglas i dörren. När som helst kunde den öppnas av våra värdar eller grannar som tittade in i något ärende eller bara för att få en pratstund och kela med vår dotter. De äldre kände ett ansvar för oss "ungdomar", som befann sig så långt hemifrån och de var omtänksamma

intill vad vi upplevde som förmyndaraktighet. Dessutom kunde min hustru ådra sig särskilt kvinnornas ringaktning när hon ägnade sig åt studier i stället för barntillsyn. Med sitt kortklippta hår, sina jeans och sin gröna parkas motsvarade hon inte heller deras förväntningar på hur en mor borde se ut och vara klädd.[1]

Det är en regel i denna typ av 'deltagande observation'[2] att fältforskaren spelar ned sina egna kontroversiella värderingar och behov för att anpassa sig och därmed lättare få andra människors förtroende. Så gjorde vi så småningom med våra värderingar om klädsel och avskildhet exempelvis, men vi kände oss förhindrade att anpassa vår dotter till människor med en helt annan syn på barnuppfostran. Det uppstod därför motsättningar när vi försvarade vår flickas egenvilja i en mängd situationer då šidborna inte tog hennes viljeyttringar och känslospråk på allvar. Genom att protestera mot att de, av välvilja och intresse se sid 154), kramade, pussade, bar och höll fast henne trots hennes tydliga ovilja, tog vi mer än en gång risken att förlora deras sympati. Denna balansgång mellan anpassning och hävdandet av egna värderingar kunde också skapa konflikter inom familjen och därmed ytterligare försvåra livet i det främmande landet.

Att bedriva etnologiskt fältarbete tillsammans med familjen hade således sina oförutsedda sidor, ehuru inte enbart negativa. Till de positiva hörde att vi fick egna erfarenheter av hur det kunde vara att leva som kärnfamilj i Šid, och att vi genom vår ställning som föräldrar hade en självklar legitimitet och en gemensam referensram med många av de vuxna människor som vi mötte. Det är förmodligen svårare att placera den ensamme fältforskaren i ett rollmönster tillsammans med familjer.

Vi presenterade oss för šidborna, naturligtvis inte bara som föräldrar, utan framförallt som svenska studenter bekanta med jugoslaverna i Åsen och i färd med att författa en bok om dem. I början gjorde vi misstaget att kalla dem för "iseljinici", utvandrare, vilket gav upphov till en viss misstänksamhet mot oss, eftersom den termen används blott för att beteckna politiska flyktingar. Jugoslaverna i Åsen hörde i stället till den stora kategori av medborgare som var "na privremenom

radu u inostranstvu", på tillfälligt arbete i utlandet, som den officiella termen lyder.[3] Överhuvudtaget bemöttes vårt forskningsprojekt med ringa entusiasm och intresse, såväl från stadsborna som från myndigheterna, även om vi som personer mottogs hjärtligt av de förra. Baba och deda, våra första värdar, presenterade oss ofta som studenter i serbokroatiska, vilket i deras ögon var enklare och mindre suspekt, andra tog oss för turister med ett specialintresse, vissa såg oss som anförvanter till våra värdar. Oavsett vilken roll folk tilldelade oss pratade de gärna med oss och berättade öppenhjärtigt vad de visste om jugosláverna som hade flyttat till Sverige.

Mot slutet av vår tid i staden tilldelades vi ytterligare en roll. Jag inkallades till förhör hos polischefen som förbjöd oss att intervjua industriledare och politiskt högt uppsatta personer. Han misstänkte nämligen att de uppgifter vi samlade in om det politiska och ekonomiska livet i staden skulle komma att användas mot det jugoslaviska samhället. Det hade på intet sätt varit en sinekur att få till stånd samtal med traktens ledarpersoner tidigare. Som exempel kan nämnas att jag fick gå sex gånger förgäves den långa vägen från det rusinska området till andra änden av Šid där textilfabriken låg, innan direktören ställde upp enligt överenskommelsen. Efter att ha blivit klassificerade, som det tycktes, närmast som "spioner" var det naturligtvis helt omöjligt att få offciella uppgifter. Inte heller fick vi någon karta över staden.[4]

Många av åsensjugoslavernas anhöriga kände varandra. Flera av dem hade faktiskt kommit varandra närmare genom att deras vuxna barn vistades tillsammans i Sverige. De läste upp sina brev därifrån för varandra och skickade kollektiva paket dit. Det var därför lätt för oss att bli bekanta med de primärgrupper som utvandrarna hade tillhört hemma. Den ene utvandrarens föräldrar tog oss med till en annans bror och där satt en tredjes föräldrar som bodde grannar med en fjärde. "Vi är sammanflätade så här" förklarade åsensjugoslavernas anhöriga och flätade ihop fingrarna för att åskådliggöra att "alla känner alla".

Intervjuerna med šidborna utformades som informella samtal, vilka vi styrde in på våra intresseområden så omärkligt som möjligt för att inte störa associationsvägarna. Observa-

tioner och egna direkta erfarenheter var dock minst lika viktiga som samtalen. Vi satt timtals i bondköken och drack det söta, finmalda kaffet med spåsump i botten, alltmedan människor strömmade in och ut i olika ärenden. Vi hjälpte till med majsskörden på ett par gårdar, deltog i grisslakter, såg staden från "hästskrindans perspektiv", handlade på "vašar" och "piaca", bevistade gudstjänster i rusinska kyrkan, följde med begravningståg, gick på "korso" om kvällarna samt festade tillsammans med rusinerna på deras "kirbaj" i grannbyarna. Vi promenerade också ofta omkring i staden med vår dotter som slagruta. Där hon ville gå ur sittvagnen, stannade vi och följde henne in på närmaste gård. De hemmavarande brukade snart övervinna sin häpnad över att finna en vilt främmande familj på marsch över deras gårdsplan. I somliga fall hade de varit utomlands och jobbat. I andra familjer kände de någon av landsmännen i Åsen och detta gav oss en tillräcklig samtalstråd. "Våldgästningarna" mynnade nästan utan undantag ut i att vi bjöds på kaffe och "rakija", "kolače" och frukt. Slumpmässigheten i dessa stickprov lämnar säkert en del övrigt att önska för den som önskar representativitet i bilden av stadens sociala former. För oss var det ett smidigt sätt att få direkta erfarenheter och kontakt med människor.

I Ravne bodde vi i ett hotellrum på Čečovje med utsikt över staden och stålverket, men med mindre möjligheter till insyn i familjeliv och bekantskapskretsar. Utvandrarnas anhöriga var inte släkt med varandra och kände inte varandra i lika hög grad som i Šid. Lärde vi känna en person blev vi inte automatiskt bekanta med någon annan. Det fanns vidare färre möjligheter att få ett personligt förhållande till ravneborna. De flesta av dem bodde i hyreshus där lägenhetsdörrarna var mer slutna än gårdsportarna i Šid. Nyheten om vår närvaro och våra syften spreds inte heller i några vida cirklar från de personer som vi sökte upp. Vi förblev hela tiden anonyma utlänningar på tillfälligt besök i turistorten Ravne. Alla var vana att se obekanta ansikten, få frågade efter vilka vi var och varför vi var där.

Språket, de sociala mekanismerna i staden samt den korta tid vi bodde där, hindrade oss från att komma ravneborna

inpå livet. Deras modersmål var slovenska, i skolan lärde de sig serbo-kroatiska[5] under motstånd: 'Varför ska vi behöva lära oss deras språk? Dom lär sig ju inte vårt!' Det hände därför ofta att vi besvarades på slovenska, som liknar serbo-kroatiskan så pass mycket att vi nätt och jämnt kunde förstå det. Genom att vi inte delade vårt liv med några ravnebor annat än för några timmar i taget, för ett samtal, ett kafébesök, en promenad, ett parti schack eller en stunds bordtennis, kom vi dom heller aldrig så nära att det uppstod konflikt och känslor av hot mot vår integritet. Vi upplevde ingen 'kulturchock' i Ravne såsom vi hade gjort i Šid. När vi lämnade den vackra staden efter en månad längtade vi ändå efter den obekvämare och mer påfrestande, men socialt mer tillfredsställande, tillvaron i bondestaden.

Från oktober 1972 till maj 1973 vistades jag i flera perioder sammanlagt tre månader i Åsen. Jag bodde i en svensk familj och ägnade den mesta tiden åt att besöka de jugoslaviska invandrarna i deras hem. Av de 93 jugoslaver som denna undersökning handlar om befann sig 70 i Åsen samtidigt som jag. Av dem som flyttat vidare inom Sverige sökte jag upp 6, 4 i Halmstad och 2 i Billingsfors. De övriga 17 jugoslaverna fick jag upplysningar om indirekt via släktingar, vänner och bekanta i deras hemland och i Åsen.

De flesta åsensjugoslaver lärde jag känna genom att jag träffade dem hos jugoslaver som jag redan var bekant med. När jag tog en promenad eller gick och handlade, hände det ofta att jag träffade någon av dem. Bland svenskarna sökte jag i hemmet upp dem som hade personliga förbindelser till invandrarna. Inför de flesta andra åsensbor torde min roll ha varit diffus, närmast som svensk bekanting till jugoslaverna. Utanför Åsen fick jag däremot i jugoslavers sällskap flera gånger vara med om den hisnande upplevelsen att tagas för jugoslav. Det gav mig möjlighet att själv känna vad det ibland kan innebära att vara jugoslav bland svenskar.

Samtalen med invandrarna handlade mest om hur det gick till när de utvandrade och om deras erfarenheter i Sverige. Det var sällan jag talade med någon av dem i enrum, oftast deltog hela familjen och även tillfälliga besökare – på samma

sätt var det i Šid – vilket gjorde att de samtalade inte bara med mig, utan också med varandra. Det blev därför nästan aldrig fråga om formella intervjuer. Samvaron innebar i stället mer ett ömsesidigt givande och tagande av tankar och erfarenheter. Således fick jag själv ofta stå till svars för mina åsikter, och ibland kunde jag få informantens roll när invandrarna ville veta mer om Sverige.

Naturligtvis fick jag inte lika intim kontakt med alla jugoslaver i Åsen. Några kom jag mycket nära, andra hade jag ett gott, men neutralt förhållande till. Några få släppte mig inte in på livet. De tyckte att jag frågade för mycket, och de tycktes aldrig riktigt bli på det klara med mina syften, trots att deras bekanta godtagit min person. Jag glömmer inte när jag för andra gången besökte familjen Lazić. Vid första tillfället hade jag pratat med frun på tu man hand, ovanligt nog, och jag hade mycket snabbt, alltför snabbt skulle det visa sig, fått hennes förtroende. Hon hade berättat detaljerat om sig själv och sin familj redan efter en halvtimme av vårt första samtal. Detta är ett exempel på det vanliga misstaget för en ivrig intervjuare att gå för hastigt in på personliga ämnen som den utfrågade senare ångrar att hon pratade om. Andra gången, efter några veckor, var hennes man Miodrag och en jugoslavisk granne hemma när jag kom förbi. Miodrag svarade knappt på mitt tilltal, tog i stället fram schackbrädet och spelade tjugosex partier i följd med sin granne innan jag gav upp min åskådarroll och lommade iväg en erfarenhet rikare.

Efteråt kunde jag förstå Miodrags ihärdiga schackspelande som ett försvar mot min nyfikenhet. Han slapp vara ogästvänlig och köra ut mig. Genom att de flesta i den jugoslaviska enklaven kände varandra och pratade om varandra, företrädesvis med svenskar (se kapitel 4), behövde jag dock inte bli utan kunskap om någon av dem. Det faktum, att jag besökte jugoslaver som sinsemellan var osams, väckte efter vad jag kunde märka inget ont blod hos någon part.

Sötebrödet grundar sig till en del på observationer som jag gjorde under deltagande i jugoslavernas aktiviteter och samkväm. De delade ofta sina måltider och fester generöst med mig. Jag fick följa med på handelsresor, jag spelade schack med några av dem och hjälpte villaägarna med allehanda prak-

tiska bestyr, som att måla garage och såga ner skymmande träd. På kursen i samhällsorientering träffade jag ett tiotal av dem under livaktiga former (se kapitel 5). Men i fabriken, där de tillbringade det mesta av sin aktiva tid och där de konfronterades med varandra och med svenskarna mest påtagligt, hade jag inte rätt att vistas.[6] Jag fick hitta på olika slags ärenden till bekanta där, för att i förbifarten få se en skymt av fabrikslivet, varvid dock mina erfarenheter från en tids arbete på ett liknande pappersbruk i Dalsland hjälpte mig att systematisera de spridda intrycken.

Väsentligen är *Sötebrödet* byggd på mina anteckningar i efterhand om vad jugoslaverna *sade* att de hade gjort, brukade göra och vad andra då hade sagt och gjort.[7] Efterhandsanteckningar medför naturligtvis risker för felaktig återgivning av det sagda och det observerade. Varje verklighetsbeskrivning görs ju utifrån ett perspektiv som präglas av beskrivarens förflutna och av hans sociala och kulturella tillhörighet. Detta perspektiv kan sägas styra urvalet och rangordningen av fakta. Objektivitet i den meningen att skildringen av vad människor säger och gör är helt oberoende av vem som utför den är på dessa grunder en omöjlighet.[8] Detta hindrar emellertid inte strävan att vara saklig och opartisk i sökandet efter en korrekt återgivning. Själv har jag använt följande fyra tekniker för att stärka hållbarheten i det insamlade empiriska stoffet:

(1) genom att fråga flera olika människor om ett och samma händelseförlopp eller fenomen,

(2) genom att jämföra vad folk säger att de brukar göra med observationer av vad de faktiskt tar sig för,

(3) genom att ta reda på vilka intressen en person kan ha i att presentera sig själv och sin verklighet på det sätt han gör,

(4) genom att aktivt leta efter data som motsäger mina tidigare antaganden.

Noter

INLEDNING

1. 1971, det år jag påbörjade denna studie, fanns i Sverige 416 000 utländska medborgare, som utgjorde 5 % av totalbefolkningen; av dessa var 40 000 jugoslaver. (Statistisk årsbok för Sverige 1972. Statistiska Centralbyrån, Stockholm 1972.)
2 Widgren (1973: 122–36) redogör för några av bristerna i den svenska invandringspolitiken.
3 Schwartz' bibliografi (1973) täcker det mesta av den svenska forskningen inom detta område.
4 Se Daun (1973: 227–38).
5 Se t ex Barth, (ed), (1969), Cohen, (ed), (1974), och Brögger, (ed), (1973).
6 Se någon introduktionsbok till socialantropologin, t ex Beattie (1964).
7 Taylor (1969).
8 Coser (1971).
9 Se Arnstberg & Ehn (1974) för en sammanfattning av litteraturen om de äldre invandrargrupperna.
10 Broberg & Starborg (1973), Werner (1973), Löfgren & Stannow (1974), Lelkes (1973), Arbeus (1974).
11 Karlsson & Åkesson (1970).
12 Hammar (1971).
13 Ett slags tolkningsförfarande, där forskaren söker förståelsekunskap om andra människor genom att sätta sig in i deras livssituation. Se Lesche (1971).
14 Se Schwartz (1971 b) för en kritik av den svenska invandringspolitikens assimilationsinriktning.
15 Taylor (1969: 100–01).
16 Coser (1971).
17 Goodenough (1963: 253–85).

1 *BAKGRUND*

1 Den jugoslaviska folkräkningen 1971 gav en detaljerad bild av jugoslaverna utomlands med avseende på kön, ålder, yrke i hemlandet, utbildning, etnisk tillhörighet, m m. Se Lica na privremenom radu u inostranstvu (1972).

2 Andrić & Meurle (1971: 128).

3 De jugoslaviska myndigheterna använder inte termen "utvandring" för de hundratusentals jugoslavernas flyttning till Västeuropa utan talar om deras "tillfälliga arbete i utlandet". Ett av målen för den ekonomiska politiken i Jugoslavien är att få hem utlandsarbetarna igen när tiderna ljusnat. Själv kommer jag i denna avhandling att använda termerna "utvandring", "emigration" och "utflyttning" för åsensjugoslavernas beslut att fara till Sverige, oavsett om vistelsen var avsedd att bli permanent eller icke.

4 Macesich (1969:222) och Andrić & Meurle (1971: 44, 60).

5 Lica na privremenom radu u inostranstvo (1972). Folkräknarna samlade in uppgifter om utlandsarbetarna genom att fråga de hemmavarande om de hade släktingar och vänner utomlands. I många fall hade hela familjer emigrerat, varför det är svårt att veta om de inkluderats i statistiken eller inte. Förmodligen är siffran över antalet jugoslaver utomlands i underkant. Andrić & Meurle (1971: 120).

6 Den jugoslaviska grundskolan omfattar 8 läsår, gymnasiet 4 år.

7 "Zadruga", ursprungligen balkansk storfamilj med gemensam produktion och konsumtion, efter kriget benämning på de socialistiska jordbrukskollektiven, idag en statlig företagsform. Se Moseley (1940) och Ålund (1974).

8 Trideset godina državne gimnazije u Šidu 1922–52 (1952) redogör för Šids historia fram till revolutionen.

9 Rusinerna (på engelska "Ruthenes") är en slavisk folkgrupp som i mitten av 1700-talet vandrade ner från Karpaterna mot Balkan. 1820 påbörjades den rusinska bosättningen i Šid som idag omfattar c:a 1 000 personer. I hela Jugoslavien räknar sig c:a 30 000 personer som rusiner. Deras modersmål är av öst-slavisk typ, alltså mer likt ryskan än den syd-slaviska serbokroatiskan. Se vidare Savetovanje (1970).

10 Zaninovich (1968: 125, 135) och Wolf m fl (1971: 161).

11 Djilas (1969: 47–75) har myntat det kontroversiella begreppet "den nya klassen" för den politiska eliten i socialistiska länder därför att den enligt honom tenderar att samla på sig såväl politisk och ekonomisk makt som de yttre välfärdssymbolerna för sin höga position. I Šid och Ravne utgjordes det rikaste och mäktigaste skiktet av de högsta funktionärerna inom förvaltningen, ledarna för kommunistpartiet och "sindikat" (ett slags fackförening för alla anställda), rådhusdomarna och företagsdirektörerna. Dessa personer hade officiellt löner mellan 3–6 000 dinarer i månaden, de ägde de mest påkostade villorna, hade bilar och sommarstugor och levde på det hela taget mycket bekvämare än den övriga befolkningen. De hade inte heller samma svårigheter att bekosta sina barns utbildning som arbetarna och bönderna.

12 Undantag har gjorts för vissa utländska investeringar, t ex för en nordamerikansk strumpbyxfabrik i Ravne med femtio anställda.

13 Detta är en allmänt spridd form av yrkeskombination i Jugoslavien där en miljon av de sysselsatta räknas som "seljački-radnici", bonde-arbetare eller arbetar-bönder. Barić (1967 a)

14 Ehn (1973: 16).

15 Barić (1967 b: 10).

16 Ravne utvecklades från en handelsplats och ett centrum för garvare under medeltiden. Betingelserna för jordbruk var ogynnsamma. Stora skogar, rika mineraltillgångar, vattenkraft och relativt goda transportmöjligheter utgjorde i stället basen för skogs- och järnbruk. På 1600-talet uppfördes de första smältugnarna i trakten. Se vidare Medved (1970), Krivograd (1965) och Ficko (1961).

17 I Jugoslavien kallas strejk officiellt för "arbets-stopp".

18 Skållerud (1973), socknens hembygdsbok, ger en mångfacetterad skildring av Åsen och dess omgivningar.

19 Kafét har de senaste åren blivit ett samlingsställe för traktens ungdomar där de dricker öl och lyssnar på juke-box. Vissa händelser har givit kafét ryktet som Åsens Sodom och Gomorra. Den som går dit finner dock snarare ett forum för åsenungdomarnas, såväl de svenska som de jugoslaviska, sociala liv än det näste för orgier och våldsamheter som vuxenvärldens "allmänna mening" skapat förväntningar på.

20 I denna studie kommer ingen skillnad att göras mellan de båda närliggande orterna och fabrikerna i Skålleruds församling, Melleruds Kommun utan allt kommer att gå under beteckningen Åsen. Skållerud har nästan tre tusen invånare och består av orterna Skållerud, där träkyrkan från 1700-talet ligger, Bränna strax utanför Åsen, Köpmannebro vid Vänern samt Åsen och Håverud.

21 Jämför med Hallerdt (1957) och Hanssen (1953).

22 Med "lokalsamhälle" avser jag ett litet samhälle där "alla känner alla" och där invånarna vistas dag och natt för arbete, vila och rekreation. För en diskussion av begreppet, se Hannerz (1973).

23 Som en följd av att åsensborna tillbringar mer tid än förr utanför Åsen för utbildning, försörjning, service och fritidssysslor har kundunderlaget för vissa butiker på orten blivit otillräckligt. Två livsmedelsaffärer, en järnhandel, en färghandel, ett skomakeri samt en möbelaffär har upphört under senare år. Åsensborna passar på att ombesörja inköp i Mellerud och Vänersborg samtidigt som de är där för att uträtta ärenden på sjukkassan eller kommunkontoret, hos läkaren eller på systembolaget, på lasarettet eller för att träffa utflugna vänner och släktingar. I syfte att underlätta livet för de billösa i Åsen understöder kommunen en färdtjänst, så att även de gamla kan ta sig in till Mellerud. Följaktligen har kundunderlaget minskat ytterligare för de tre livsmedelsbutikerna, de två textilaffärerna, radio-TV-cykelhandeln samt för de fem frisörerna som är verksamma i trakten.

24 Se Hanssen (1952: 70 ff).

25 En åsenspojke har sjukpensionerats på grund av hjärnskador efter LSD-bruk. En annan vistas av och till på mentalsjukhus av samma skäl. Flera pojkar i Åsen har åtalats för haschinnehav och langning.

2. *UTVANDRINGSBESLUTEN*

1 Detta förfarande diskuteras av Rundblad (1964: 26, 46–48) och Taylor (1969:100, 107 ff).
2 Taylor (1969:100, 107 ff).
3 Till Šid-gruppen räknar jag här inte bara de 45 stadsborna utan också 3 personer från ett par grannbyar och två kärnfamiljer från byn Djudjevo tio mil från Šid, därför att de hade stark social anknytning till utflyttare från Šid och därför att livet i dessa vojvodinska slättbyar inte skilde sig radikalt från det i bondestaden. Av de övriga åsensjugoslaverna kom en familj från Subotica, en stad i norra Vojvodina och en familj från Biljača, en by i södra Serbien.
4 Det var pappersindustriarbetarförbundet som nu motsatte sig Håfreströms AB's rekrytering i stor skala av utländska arbetare via personliga länkar. Själva trodde de tretton att Sverige inte ville ha flera jugoslaver i landet på grund av mordet på ambassadör Rolović som nyligen ägt rum.
5 I en familj stannade 14-åringen och 17-åringen hemma när deras föräldrar for till Åsen, i en annan lämnade föräldrarna sin 6-årige son kvar hemma i Jugoslavien när de for dit under en semester, därför att han vantrivdes i Åsen. Jag har inga exempel på att barn togs med till Sverige mot sin vilja.
6 Mitt kännetecken på deras etniska identitet är hur de själva benämner sig.
7 Se Denitch (1969:174).
8 Jag nämner detta, därför att disintegration brukar anges som flyttningsbenägenhet. Se Daun (1969:94 ff) och Taylor (1969:110 ff).
9 Šidborna i gemen brukade inför oss, besökarna från Sverige, tala om sin stad som "bondsk och lortig" i jämförelse med det "rena och civiliserade" land som vi kom från. Infödda ravnebor klagade över att deras stad hade försämrats med "alla dessa nykomlingar från Kroatien och Bosnien". Dessa attityder delade utvandrarna med dem som stannade.
10 Den indragna texten består dels av situationsbeskrivningar, dels av citat. Eftersom jag inte använde bandspelare under mina samtal och intervjuer i fältarbetet, kan jag inte göra anspråk på att dessa citat är ordagranna. De är nedtecknade så snart som möjligt. efter intervjuerna och så autentiska som möjligt. Jag har dock vinnlagt mig mer om att återge det faktiska innehållet i utsagorna korrekt än deras form och de personliga uttryckssätten.
11 Fram till 1965 var det mycket svårt för jugoslaverna att få pass för utrikes vistelse.

12 Jämför med Andrić & Meurle (1971) och Denitch (1969).
13 Se Runciman (1966:9–35) för en ingående diskussion om begreppet "relative deprivation" och Shibutani (1955:562–69) om "reference groups".
14 Se Mills (1940).
15 Denitch (1969:176).
16 Runciman (1966:9).
17 Se sid 17.
18 Jämför Denitch (1970:143).
19 Halpern (1969:341).
20 Macesich (1969).
21 Se Denitch (1970:135).
22 Holjevac (1968) har behandlat särskilt emigrationen från Kroatien under 18- och 1900-talet.
23 Detta faktum medvetandegörs ofta, särskilt av representanter för de mindre enklaverna av rusiner och slovaker i Šid: "idemo opet!", nu flyttar vi igen! Någon ahasverisk känsla av rotlöshet har detta emigranttema emellertid inte skapat hos dagens šidbor.
24 Se sid 40.
25 Rose (1969:115—16) och Castles & Kosach (1973) har beskrivit "gastarbeiter"-systemet och jämfört det med andra länders invandringspolitik.
26 Det blev 1967 ett villkor för att få arbetstillstånd att invandraren hade anställning och bostad i Sverige redan när han kom.
27 Mer om detta i kapitel 4.
28 I Šid kallades Åsensbruk konsekvent för "Asensburg".
29 Se Denitch (1970:135).
30 Se Price (1969:210–13).
31 Familjerna Popović och Milenković, som hade vuxit upp i ett par bosniska grannbyar hade aldrig sett familjerna Sopka och Ramač, som bodde i Djurdjevo tio mil från Šid, innan de träffades i Åsen.
32 Således hör Eugen Kovačs mormors brorsdotters make Ranko Koneski till samma släktkrets som Eugen. Likaså är Eugen och hans farfars brorssons svåger Ivan Joksimović släkt med varandra enligt denna uttänjda användning av släktbegreppet.
33 "Social grupp" i Homans mening (1951:1): Ett antal personer som meddelar sig med varandra under en längre tid, och som är tillräckligt få så att var och en kan meddela sig med alla de övriga i direkt samvaro.
34 Den analytiska termen för denna företeelse är "socialt nätverk", se Mitchell (1969) och Bott (1957).
35 Släktskap kunde emellertid ha också en annan betydelse än som bas för social samvaro. Även avlägsna släktingar i dessa kedjor kunde vara föremål för intresse och samtal mellan mer närstående anförvanter. Mihailo Gornjak umgicks inte alls med Ivan Joksimović, som är hans mors svågers brorsons svåger. Men Mi-

hailo träffade ofta sin mosters sonson Eugen Kovač, och denne umgicks med Ivans svåger. I Šid, såväl som på andra platser där människor känner sig lokalt förankrade, är andra människor i hemorten det kanske vanligaste samtalsämnet. Det var alltså naturligt för Eugen att tillsammans med Mihailo någon gång då och då nämna sina erfarenheter av och tankar om Ivan. Det var ju en person som de båda kunde ge en bestämd position på samma släktkarta.

36 Taylor (1969) fann i sin studie av engelska kolgruvearbetares flyttning inom landet, att migranterna som kategori skilde sig påtagligt åt från dem som stannade beträffande integration i hemorten, anspråk på levnadsstandard, förhållandet mellan makarna inom familjerna, mm.

37 Se not 3 till detta kapitel

38 Se not 5 till detta kapitel.

39 I Šid löses många av de gamla böndernas försörjningsproblem med ett slags undantagskontrakt, vilket går ut på att något av deras vuxnas barn övertar föräldrargården mot att de sörjer för de gamlas ekonomiska trygghet.

40 Så uppgifter om *vilka* utvandrarna var förklarar i detta fall inte *varför* de flyttade. Se Taylor (1969:107 ff).

3. *HUSHÅLLNING*

1 När åsensjugoslaverna talade om sin lön, var det alltid nettolönen de nämnde, aldrig bruttolönen. I Jugoslavien betalar inte de anställda individuell skatt och vet följaktligen inte hur stor del av deras arbetsinsats som företaget betalar in till stat och kommun. I Åsen hörde jag aldrig någon av invandrarna klaga över höga skatter, inte ens tala om dem, annars ett vanligt samtalsämne bland svenskar, som bekant.

2 Med "driften" avses tillverkningen av slipmassa, papperstillverkningen vid PM 2–5, efterarbetningen vid rullmaskiner, glättmaskiner, klipp- och arkningsmaskiner (tvåskift) samt sorteringen (tvåskift). Därutöver finns en avdelning för packning och magasinering, en för utearbete samt en stor verkstadsavdelning. Treskiftsarbetet i driften är kontinuerligt, maskinerna stoppas blott för storhelgerna och industrisemestern.

3 Av positionerna inom driften har sysslorna som utskottslastare, reserv och sorterare lägst anseende. Av de 38 anställda jugoslaverna hösten 1972 hade 7 sådana sysslor. Att vara hjälpare eller passare vid pappersmaskinerna eller efterarbetningsmaskinerna värderades högre; 24 av jugoslaverna fanns där. De övriga 7 var förare vid glätt- eller rullmaskinerna, torkare eller flexskötare vid pappersmaskinerna, vilket var närmast intill posten som maskinförare vid PM 2–5.

4 En av jugoslaverna påstods allmänt ha tagit emot pengar från sina landsmän i Åsen för de tjänster han gjorde dem första tiden: rådgivning, tolkning och förmedling. Jag kunde dock inte styrka detta.
5 Trots att slovenerna från Ravne inte hade praktiserat denna typ av hushållning hemma i lika hög grad som Šidborna, var de inte sena att se dess fördelar för egen del.
6 Jämför med Arbeus (1974).
7 Rusinskorna bar svarta eller mörkblå ankellånga och vida kjolar, koftor och västar i svart eller brunt. Om huvudet hade de svarta, mörkblå eller grå hucklen, knutna under hakan. Många slovakiska babor bar granna dräkter som lyste lång väg. Deras vida och veckade kjolar nådde vaden. Färgerna var starka och klara i blått, rött och vitt. Under broderade skinnvästar bar de oftast pösiga blusar och över huvudet blommiga sjaletter och virkade sjalar i svart.
8 Arton av trettiotvå.
9 Dvs stanna för mycket längre tid än de fem till sju år de hade räknat med från början. Sju av familjerna och sju av dem som kom som ogifta hade 1973 inga tankar på att återvända "före pensionsåldern".
10 Av de tretton som hade köpt nytt, var det två som sparade planmässigt för framtida ändamål.
11 Schierup (1973) har studerat utvandringen från en jordbruksby i östra Serbien till Danmark. Bland dessa jugoslaver var det regel att satsa större delen av sina danska pengar på förbrukning i hemlandet: hus, gulddukater, hemgift och moderna kapitalvaror. Det har lett till ett "spel med iögonenfallande konsumtion för att erhålla prestige". (68) Vid en jämförelse med Šid och Ravne tycks emigrationen ha haft en långt mer omvälvande verkan på livet i denna by än i de båda städerna.
12 Det var blott några få av dem som regelbundet sände hem pengar till anhöriga i Jugoslavien. Familjerna Kočić, Kovač och Božić skickade 100 kronor var i månaden till föräldrarna i Šid och familjen Radičević skickade 200 kronor. Paret Koneski skickade 500 kronor till sina båda söner varje månad.

4. *KOLONIN*

1 Se Coser (1971:35).
2 Med "etnisk konfrontation" avser jag en motsättning mellan folk som tillhör skilda sociala och kulturella system, som de blivit delaktiga i genom födsel. Se Hannerz (1974).
3 Larsson (1968) har givit en engagerad bakgrundsskildring till Ustašas aktiviteter i Sverige.
4 Pengarna lades inte ut, utan flickan fick polisbevakning till och från skolan. Under jullovet for föräldrarna hem till Jugoslavien

med henne och lämnade henne i farföräldrarnas vård medan de själva arbetade ytterligare ett år i Åsen.
5 "Motsättning" syftar framförallt på de negativa föreställningar som medlemmarna i dessa kategorier hade om varandra.
6 Se Charsley (1974:359 ff).
7 "Kultur-relativism" är att bedöma andra folks sätt att leva från deras egna förutsättningar, alltså motsatsen till "etno-centrism"; se Klaussen (1972:12).
8 Jämför med exemplet på sid 134.
9 Även om svenskarna i Åsen inte lärde sig skilja på de etniska grupperna bland de jugoslaviska inflyttarna, så talade de om de slovenska personerna såsom de mest "anpassade" och "försvenskade". När de sedan fick kännedom om de historiska och kulturella skillnaderna mellan den slovenska kategorin och de övriga jugoslaviska kategorierna, stämde dessa fakta med deras egna tidigare erfarenheter av skillnaderna mellan olika jugoslaviska personer i Åsen.
10 Se Blalock (1967:67): "Ju större status-skillnad mellan två individer som träffas som likar, desto större statusförlust för den som har högre status".
11 Utom relationerna mellan föräldrar och barn samt mellan syskon. Se Barić (1967 b) .
12 Se Denitch (1970:135).
13 Jämför med Bailey (1971:227).
14 Coser (1971:66): "Ackumuleringen av fientliga känslor intensifierar konflikten när den väl bryter ut."
15 En form av praktisk anpassning till nya omständigheter som inte behöver innebära hot mot ens sociala och kulturella tillhörighet; se vidare Swedner (1971:39 ff).
16 Det var få av jugoslaverna som menade att de hade något att vinna på att gå samman för att nå vissa mål. Ernest Resniks förslag om att bilda en jugoslavisk klubb i Åsen möttes av likgiltighet eller onda aningar.
17 Skvaller är inte bara utbyte av personupplysningar utan också ett sätt att ta del av och bilda opinioner, skvaller är således ett medium för social kontroll. Se Gluckman (1963), Paine (1967) och Szwed (1966:435).
18 Ett ämne som jag aldrig hörde jugoslaverna tala om, var förhållandet mellan makarna i de andra invandrarfamiljerna. Anledningen kan ha varit att det inte fanns så värst mycket ofördelaktigt att säga. Kärnfamiljerna tycks ha hållit för omställningarna till Sverige. Redan i hemlandet hade familjemedlemmarna utgjort en social enhet i relationerna till släktingar och vänner; i Sverige kittades de samman ytterligare.
19 Jämför Daun (1974:188—89).

1 Se t ex Gedin-Erixon (1970:76), Swedner (1973:123, 139), Andrić &Meurle (1971:282–87) och Zeile-Gustafsson (1971).
2 Se nästa kapitel.
3 Man skulle kunna kalla dem "multiplexa", mångsidiga, eftersom de ledde till relationer med flera rollinnehåll; se Mitchell (1969:22).
4 Sammanlagt 18 jugoslaviska barn hade fram till 1973 varit elever i lågstadiet i Åsen eller mellanstadiet i Skållerud eller högstadiet i Mellerud. Skolorna i Åsen och Skållerud är små och intima. Många av eleverna känner igen varandra från ortslivet, liksom många av deras föräldrar är bekanta med varandra. Skolan i Mellerud har ett större upptagningsområde. Av de jugoslaviska eleverna hade 15 börjat i någon av de två mindre skolorna. Där hade de i regel snabbt fått svenska kamrater och lärt sig svenska på kort tid. Som vi skall se i nästa kapitel lade de jugoslaviska föräldrarna stor vikt vid sina barns skolarbete och prestationer. Några av de jugoslaviska barnen fick höga vitsord för sina kunskaper och läsbegåvning, medan de övriga höll sig betygsmässigt till genomsnittet. Svårigheter att följa med i undervisningen, efter det att barnen lärt sig svenska, hörde till undantagen. Inget fall av svensk mobbing mot någon av de jugoslaviska eleverna kunde heller dokumenteras.
5 Patterson (1968) har studerat arbetssituationen på vissa fabriker (i England) som den viktigaste kontaktpunkten mellan immigranter och infödda, se t ex sid 282—83.
6 Vedgården, massatillverkningen, pappersmaskinerna, rullmaskinerna, glättmaskinerna, klipp- och arkningsmaskinerna, sorteringen, packningen, magasineringen samt verkstaden. Kontoret och laboratoriet sysselsatte huvudsakligen tjänstemän.
7 Se not 3 till kapitel 3. De helt manuella göromålen har lägst anseende i fabrikshierarkin.

8 *Tabell över antalet olycksfall på pappersbruket 1969–1972.*

	Kollektiv-anställda	antalet olycksfall	olycksfall på verkstaden	skadade jugoslaver
1969	510	65	12	4
1971	480	53	4	12
1972	465	54	9	11

Källa: Håfreströms AB's olycksfallsstatistik 1969–72.

9 Några exempel: Mihail Ramač tillsammans med tre svenskar på sliperiet, Stevan Kovač ensam jugoslav på sitt skift vid glätten i håverudsfabriken, Ante Kočić likaså vid pappersmaskinen där under ett annat skift, Frans Županik tillsammans med svenskar på PM 2, likaså Djordje Božić under ett annat skift, Dragica Lazić ensam jugoslaviska vid sorteringen efter nedskärningen av antalet anställda där.

10 En variant av de mottagningsinstitutioner för invandrare som Swedner (1972) kallar för "receptorer".

11 Se kapitel 4.

12 Företaget sökte fackföreningens medgivande inför rekryteringen av utländska arbetare.

13 Wolf (1966:16–17).

14 Eugen, Branimir och Frans delade detta synsätt. Men eftersom både de och deras svenska partners var villiga till en ömsesidig anpassning till varandras önskemål och förväntningar, präglades deras förhållande av en förvånansvärt hög grad av öppenhet och kamratlighet, med tanke på de sociala och kulturella skillnaderna. Se vidare sid 142—146.

15 De fjorton motiverade själva sin bristande kontakt med svenskarna och oförmåga att tala svenska med sin relativt höga ålder, sin svaga formella utbildning, sina diffusa planer för framtiden samt med svenskarnas undvikande av dem. Tolv av dem var 1972 över 35 år och ansåg sig därför ha svårare att lära in det främmande språket och skaffa nya vänner än de yngre bland invandrarna. Tio saknade fullständig grundskoleutbildning och saknade av den anledningen självförtroende inför uppgiften att på nytt skola sig.

16 Därigenom kan man säga att trösklarna för inträde i svenskarnas sociala liv höjdes ytterligare något.

17 Se not 2 till kapitel 4.

18 Coser (1971:54).

19 Pappersbruksarbetarens lönespecifikation består av ett femtontal olika poster: grundlön, dagar, nätter, lördag–söndag, helg, driftstillägg, blandackord, etc. Det vill därför till att arbetaren själv bokför varje arbetstimme.

20 Se Banton (1967) och Blalock (1967:15–18) för en problematisering av diskriminerings-begreppet.

21 Den klassiska handboken om studiet av fördomar är Allport (1954).

22 Den "etniska" gränsen går mellan å ena sidan svenskarna å andra sidan rusinerna, slovenerna, serberna, etc. Kanske vore det riktigare att tala om en "nationell' gräns (med avseende på medborgarskap), eftersom svenskarna var fåkunniga om den etniska variationen bland åsensjugoslaverna. Se Charsley (1974:359 ff).

23 Brox (1972:9 ff).

24 Sorteringsarbetet var indelat i två skift: förmiddag och eftermiddag. Många av de äldre svenskorna arbetade blott halvtid.

25 Se Goffmans (1972) analys av stigmatiserade sociala identiteter.

26 Denna iakttagelse stämmer med synen på etnicitet som en variabel i socialt samspel. Se Cohen (1974), Hannerz (1974) och Arnstberg & Ehn (1974).

27 Se t ex Denitch (1969:99) för en kommentar om "personalistiska" kriterier kontra "universalistiska" för framgång.

28 Se not 3 till kapitel 3 och not 9 till detta kapitel.

29 Jugoslaverna var fackligt helt passiva; om de var missnöjda med något klagade de hos sin förman eller hos personalchefen på kontoret. Se exemplen på sid 121 och 122.

30 Swedner (1968:39 ff).

31 Som ett undantag från denna regel kan man se jugoslavernas, i svenskarnas ögon, överdrivna intresse för pengar vilket var en källa till oro. Vissa svenskar såg till och med jugoslavernas "materialism" som en överexponering av det egna intresset för ett materiellt perfekt liv. "Det är som att se sig själv i en skrattspegel, när man ser dom jaga pengar och inget annat . . ."

32 Se not 4 till detta kapitel.

33 Jämför med Patterson (1968:211).

34 Se Goffman (1974) för en detaljerad analys av de många rolluppförandena i vardagslivets dramatik.

35 En del läsare anser kanske att det är en orepresentativ och alltför ljus bild av invandrarskapet som presenteras i denna avhandling. Jag kan också tänka mig många invandrare annorstädes som inte alls känner igen sig i skildringen av åsensjugoslavernas framgång. Man bör då komma ihåg att min avsikt inte har varit att ge en för alla immigranter representativ framställning, utan i stället att skildra de lokala villkor som format en bestämd invandrargrupps dagliga tillvaro.

På ett liknande sätt har Andrić & Meurle (1971), Broberg & Starborg (1973) samt Hernze & Palmenfelt gått tillväga i sina undersökningar av jugoslaver i Göteborg, greker i Uppsala och turkar i Stockholm. Dessa studier understryker skillnaderna mellan invandrare på olika platser i Sverige och svårigheterna att fastställa generella mönster. Om vi jämför åsensjugoslaverna med invandrarna i dessa tre undersökningar märker vi en mängd väsentliga skillnader mellan grupperna beträffande utvandring och sätt att skapa ett drägligt liv i Sverige. De hade exempelvis inte lika låg faktisk levnadsstandard i hemlandet. Till skillnad från göteborgsjugoslaverna, ett hundratal unga män som rekryterades till en stor fabrik – SKF – och en ort där de inte kände någon, kom de övriga genom "kedjemigration" till platser som hade rekognoserats av släktingar, vänner eller bekanta. De hamnade vidare i samhällstyper och arbetsmiljöer som gav dem mycket olikartade möjligheter till ekonomisk framgång och sociala kontakter med svenskarna. Till skillnad från åsensjugoslaverna som slog sig ned i ett litet samhälle där de flesta svenskar kände till varandra, landade de andra i stora, svåröverskådliga miljöer med en hög grad av anonymitet svenskarna emellan. Arbetstakten och förhållandena på pappersbruket tillät informellt socialt liv mellan de anställda under arbetstid vilket inte var fallet för jugoslaverna på SKF med tempoarbete och ackordslöner. För turkarna och grekerna växlade arbetets sociala villkor från kök till kök på restauranger och sjukhus. Grupperna utvecklade också skilda reaktioner på detta att vara i mino-

ritetsställning i främmande land. Såväl för jugoslaverna i Åsen som för dem i Göteborg skapade behovet av landsmän i den främmande omgivningen så småningom ökade spänningar och fientligheter inom grupperna. Varken bland grekerna i Uppsala eller bland turkarna i Stockholm dokumenterades sådana störningar av samvaron. Tvärtom fanns en intimitet inom släktgrupperna som kunde ge invandrarna meningsfullt socialt liv trots bristande kontakter med svenskarna. Av de fyra immigrantgrupperna var det jugoslaverna i Åsen som hade de bästa villkoren för att etablera kontakt med svenskar, om de så önskade. För de övriga invandrarna i storstäderna var det svårare att få kunskaper om och personliga förbindelser till svenskarna. De visste mindre om dem och såg dem som enbart arbetskamrater eller som enbart grannar. Det fanns få aktiviteter som förenade invandrare och svenskar och gav dem möjlighet att upptäcka varandras intressen och personliga egenskaper i ett samspel över den nationella gränsen. Dessa skilda grader av kontakt med svenskarna avgjorde slutligen vilka kulturella motsättningar som blev betydelsefulla.

6. *KULTURMÖTET*

1 Detta avsnitt grundar sig på Goodenough (1963:252–285).
2 Goodenough använder termen "private culture". Jag följer här i stället Hannerz' (1969:191 ff) språkbruk.
3 Hannerz (1969:191) använder här uttrycket "interaction idiom".
4 Se McCall & Simmons (1966:144).
5 Jämför Stacey (1960:165).
6 Charsley (1974:359 ff).
7 Eitinger (1971:139 ff) har skildrat denna otrygghet från psykologisk synpunkt.
8 Den fenomenologiske filosofen Alfred Schutz har inspirerat mig till många av iakttagelserna och tankarna i detta kapitel; just denna om inlärning av andra språk är därmed från Schutz (1944:505).
9 Se Lundahl (1970:33–36).
10 Avvikelser från ett språks normer under inflytande av ett annat språk kallar man "språklig interferens"; se Oksaar (1966:75).
11 "Assymetriskt" i den meningen att för svensken kunde det vara viktigare *att* jugoslaven faktiskt talade svenska än *vad* det var vad han sade.
12 Se Dyer (1971) och Blood & Wolfe (1971) för en diskussion om "konjugala roller". Detta begrepp syftar enbart på spelet och förväntningarna mellan makarna i familjen, medan "könsroller" omfattar manliga och kvinnliga roller från födelsen till döden. Se vidare St Erlich (1971) för en detaljrik etnografi om könsrollsvariationen i det jugoslaviska bondesamhället.
13 De slovenska kvinnorna arbetar i högre grad utom hemmen än kvinnorna i Vojvodina.

14 Detta avsnitt grundar sig på Ehn (1973).
15 Jämför med Wards (1970) iakttagelser från en fiskarby i Hong-Kong.
16 Jugoslaverna såg det röda plasthjärtat som hängde över svenskarnas barn i vagnarna där det stod skrivet: Rör mig inte!
17 Skillnaden mellan att slå barn med gott eller dåligt samvete kan tyckas akademisk ur barnens synvinkel; den säger emellertid något viktigt om rådande normer för handlandet.
18 Se LeVine (1966:105) och Eisenstadt (1954:6–7).
19 Studiet av kulturell förändring i form av "ackulturation" har en plats inom socialantropologin. Redfield, Linton och Herskovits (1936) avsåg med "ackulturation" de förändringar i kulturmönstren som blev resultatet av två eller flera olika gruppers fortlöpande förstahandskontakt med varandra. Gustafsson (1971:43 ff) har tilllämpat ackulturationsmodellen i sin studie av svenska zigenare. Se också Hallowell (1955) för en kulturantropologisk behandling av kulturell påverkan.
20 Se Daun & Löfgren (1972) för en etnologisk introduktion till studiet av ekologi: samspelet mellan sociala grupper och naturförutsättningar.
21 "Försvenskning" har som analytisk term inget värde om man inte exakt anger i vilka avseenden icke-svensken tillägnat sig "svenska" kulturella drag. Jugoslaven kan exempelvis vara "försvenskad" språkligt, till medborgarskapet, till klädsel och matvanor samt till sina umgängesrutiner, men ändå känna sig som rusin, sloven eller serb i första hand. Här använder jag termen "försvenskade" blott i metaforisk betydelse. Se vidare Westin (1973) för en diskussion om invandrares identitetsupplevelser i Sverige.
22 Se Schutz (1970) och Kenny (1973) om hemkomstens problem.

EPILOG

1 Det bör betonas att olycksfallsrisken är större vid pappersmaskinerna än på verkstaden, där inga jugoslaver arbetade. Se not 8 till kapitel 5.
2 "Strax innan kl 00.15 tisdagen 5/6 uppstod fel på en ångregulator till PM 2 på vilken Milorad Popović arbetade som torkare. Pga felet brast pappersbanan varvid papper rullades upp på en av valsarna i maskinen. P. tillsammans med ytterligare två arbetskamrater fick till uppgift att rensa valsen från papper. Tillsammans med en kamrat gick P. och denne in i maskinen där de uppehöll sig på en brygga. Från denna plats skar de upp papperet ända in till valsen. Avsikten var sedan, att genom att köra valsen i sakta fart, försöka leda papperet från valsen. Under det att P. stannade kvar på bryggan inne i maskinen gick hans kamrat till en plats vid sidan av maskinen för att från denna plats med händerna föra av papperet under det att en tredje man reglerade starten

av valsen. Trots tre försök lyckades de ej leda papperet från valsen. Under dessa försök hade P. stått overksam inne i maskinen på bryggan. Vid fjärde försöket genom att köra med valsen fick den man, som uppehöll sig utanför maskinen plötsligt se huvudet av P. mellan två valsar. Maskinen slogs omedelbart ifrån men pga valsens stora tyngd stannade denna inte omedelbart utan gick ytterligare några dm. Därvid kom även P:s bål in mellan valsarna. Det bör framhållas, att avståndet mellan bryggan och upp till ledvalsen är 320 cm. Hade P. stått kvar på bryggan hade han ej kunnat få in armen (mellan valsarna).Troligt är att P. gått upp på ett skyddsräcke vilket är beläget ovanför bryggan och från detta läge, i sin iver över att rensa valsen från papper, stuckit in sin högerarm (mellan valsarna) och försökt lossa papperet, men att filtret som gått i samma riktning som valsen, tagit tag i hans arm och fört denna och huvudet in mellan valsarna." Ur polisens protokoll.

3 Personalchefen ansåg att jugoslaverna var bättre som arbetare än svenskarna, generellt sett: "Medan svenskarna bara lär sig kollektivavtalets rättigheter, lär sig jugoslaverna sina skyldigheter också." Jugoslaverna hade också den för företaget goda egenskapen att de sällan eller aldrig nekade att göra övertidsarbete i driften, åtminstone under tiden fram till 1972–73 då vissa av dem började visa tecken på att värdera ledighet högre än extrainkomsterna från övertidsarbetet.

4 Jämför Jaakkola (1974:15).

5 Se kapitel 4.

6 Att jag kallat denna bok *Sötebrödet* är egentligen resultatet av ett feltolkat ordspråk. När jag frågade baba Kovač i Šid, en gammal bondmora med två sonsöner, en svärdotter och en systerson i Åsen, varför dessa hade farit, svarade hon "Oni su tražili preko hleba pogaču", ett ordspråk som inte har någon direkt motsvarighet på svenska. Jag översatte det först som: "De sökte sötebröd förutom vardagsbröd." Den korrekta betydelsen är emellertid: "De sökte ojäst mörkt bondbröd utöver det fina vita vetebrödet (som de redan hade hemma, n b)". Baba Kovač menade alltså att hennes anhöriga hade "gått över ån efter vatten", att de hade haft rätt så bra hemma och inte skulle få det bättre utomlands om man tog alla värden med i beräkningen.

7 Se Beijer (1969:50 ff), Andrić & Meurle (1971:332–342) och Wadensjö (1974:399 ff).

Såsom Jugoslaviens nationella fördelar med utvandringen nämns bl a minskad arbetslöshet inom landet och ökade tillgångar av utländsk valuta genom att utlandsarbetarna sänder hem en del av sina löner. Såsom nackdelar räknas den demografiska obalansen i många trakter där de flesta män och kvinnor i produktiv ålder lämnat hemlandet och vidare bristen på yrkeskunniga som uppstått inom vissa branscher. I Šid minskade den anmälda arbetslösheten för männen 1965–71, från 480 arbetssökande till 290, medan den

var oförändrad för kvinnorna, c:a 300. I Ravne var det under samma tid nästan bara kvinnor som anmälde sig som arbetslösa, ungefär lika många under hela perioden, dvs c:a 250.

För Sverige sägs fördelarna med invandringen vara att industriproduktionen kan hållas igång och att skatteintäkterna ökar utan motsvarande höjning av samhällsutgifterna. Som nackdel har man bedömt att kvinnor som vill ha arbete utom hemmet, handikappade och äldre inte efterfrågas på arbetsmarknaden i lika stor utsträckning som de kanske skulle ha blivit i ett läge utan invandrare.
8 Se Schutz (1970).
9 Mycket på grund av höga skatter och stränga föreskrifter för privatkapitalismen i Jugoslavien. Se Baučić (1972:42 ff) och (1974: 15 ff).

FÄLTARBETET

1 Se Ehn (1973:5).
2 "Participant observation" är en insamlingsmetod som brukar innebära att fältforskaren delar sitt liv med den grupp eller det folk han/hon studerar under lång tid, vanligen ett år eller mera. Se Hannerz (1969:201—210) och Wax (1971) som tillämpat metoden i urbana miljöer.
3 Se Lica etc (1971).
4 Med tanke på Jugoslaviens svåra balansgång som alliansfri socialistisk stat, förstår jag emellertid ledarnas skepsis inför diffust specificerade utlänningar som kommer och ställer impertinenta frågor om exempelvis arbetarrådsdemokratin och etniska konflikter, ett par av de största bekymren för Titos regering.
5 De lär sig den kroatiska dialekten.
6 Jag sökte, men erhöll ej, anställning på pappersbruket.
7 Jag använde inte bandspelare och förde inga anteckningar i närvaron av andra, eftersom det då skulle ha varit svårt för mig att deltaga i samvaron mellan jugoslaverna på det informella sätt som jag eftersträvade.
8 Se Maquet (1964) för en principiell diskussion samt Hannerz (1969:15) och Daun (1974:20 ff) för en tillämpning av detta synsätt.

English Summary

Sötebrödet

An ethnological study of Yugoslavian immigrants in a Swedish paper-mill community.

Introduction. The aim of the study is to describe the social life and culture of immigrant Yugoslavs in a small Swedish community, *Åsensbruk,* which is situated in the province of Dalsland, bordering on Norway. In the following text Åsensbruk will be mentioned as *Åsen* according to local practice. The dominating place of work in Åsen is a paper-mill. The Yugoslaves, who represented a considerable number of different ethnic groups, numbered altogether 93 individuals during the period under study, 1965—1973. Data are gathered from observations, interviews and informal discussions in Åsen which the author has undertaken. Field research has also been carried out in the towns Šid and Ravne in Yugoslavia over a period of ten months during 1971—1973. An account of this fieldwork is given in the appendix *Fältarbetet* (Field work). The study is ethnological in the sense that its emphasis is on the daily life in Åsen which is interpreted in cultural terms.

The chapter called *Bakgrunden* (Background) gives some basic information concerning labour migration from Yugoslavia in general and from Šid and Ravne in particular. Thereafter the social life of the rural town Šid with its 12 000 inhabitants is described as well as the character of the smaller town Ravne na Koroškem which is dominated by steel production. In this chapter a brief description of Åsen is also given.

In the chapter called *Utvandringsbesluten* (Decisions to move) R C Taylor's recommendation is followed, namely to consider migration partly as the result of structural possibilities and constraints, partly as consequences of individual judgements. The question discussed is: what where the factors be-

hind the Yugoslavian immigrants' decision to move to Sweden and what did they want to achieve by this decision. This chapter deals with the economic and social situation of the immigrants and their personal circumstances. *Relative deprivation* is used as an analytical concept and the out-migration is described as a means of achieving the desired "good life".

Social relationships are also analysed in terms of resources for migration. One conclusion is that the immigrants were not individuals in financial distress, nor were they looked upon by those who remained as traitors, adventurers or in any way morally reprehensible. On the whole they were not considered as a special category of people, but rather as a group who had nothing more in common than that they wanted to live a little bit more comfortably, which was something that they shared with most of those who stayed at home.

In the chapter called *Hushållningen (Economizing)* the following question is asked: what conditions and what economic strategies enabled the Yugoslavs in Åsen to raise their standard of living so rapidly? The Yugoslavs in Åsen followed the same pattern in their effort to increase their purchasing-power, but they chose two different plans for consumption. Instead of maximizing their economic in-puts they tried to reduce their costs. By doing this they could accumulate more money, either for saving or for buying expensive and very much desired objects, like cars. They lowered their costs of living by producing some of their own food and utensils, but foremost through a regular and systematic comparing of prices when shopping.

One of the consumption plans, which was applied by more than 50 percent of the households, aimed at immediate consumption welfare. Thus, these households spent most of their income on purchasing. Among them were the Yugoslaves who had decided to settle in Sweden. The second plan implied a postponed welfare. This was particularly the plan of the Yugoslavs who had decided to return home. The consumption plan chosen by each household become most apparent in the choice of car and furniture.

In the chapter *Kolonin* (The immigrant community) the following question, based on George Simmel's and his inter-

preter Lewis A Coser's ideas about conflict and hostility, is discussed: what social processes produced the observed hostility among the Yugoslavs in Åsen? During the first five years after the arrival of the pioneers, contacts within the group of immigrants were very intensive. Then the interaction decreased. By and by, hostility in the form of long-lasting mutual silence and slander as the result of quarrels became quite common. It often happened that Yugoslavs refused to work together at the mill or refused to help interpret, or refused to accept help from fellow-countrymen.

The Swedes regarded the disputes among the Yugoslavs as signs of envy. It was, however, only a small part of the hostility that could be traced back to envy. More adequat is to regard this antagonism as a result of forced intimacy among people who not only had a varied social but also a differentiated ethnic background. The getting-togethers became too frequent. The immigrants' knowledge about each other grew more rapidly than did their understanding of each other. Their already weak friendship was worn down by their need of friends in a foreign country. For instance, they often accused each other of having been the cause of trouble that occurred. It was, however, only on rare occations that enmity developed into conflicts. The Yugoslavs usually did not discuss the reasons for these quarrels.

In the chapter *Samvaroformer* (Interaction) the following question is brought up: Through which social mechanisms did Swedes and Yugoslavs become acquainted and what prevented a closer contact between members of these two groups? The degree to which contacts were developed between Yugoslavs and Swedes varied highly. The most common form of interaction was talking and joking at the mill as well as at frequent unforeseen encounters, which are so characteristic for small communities. Particularly, contacts at the mill were of importance, as the work required a fairly complex cooperation between the workers. Those Yugoslavs who had established the most developed social relations to Swedish fellow-workers also participated in the joint football gambling pools and were present in groups of Swedes during breaks. Sometimes they also met one or two of the Swedes after work.

In the spring of 1973 all Yugoslavs in Åsen had Swedish neighbours after having lived in a separate area. But this new fact seems to have had little impact. Neither living physically close, repeated face-to-face contacts, nor neighbour status effected anything but mutual greetings. Some Swedes and Yugoslavs discovered that they had the same interest, e. g. football, radio-telegraphy, numismatics and music. Such a shared interest usually meant closer contacts and friendship. This particularly goes for the young football players who were invited to parties and soon had Swedish girlfriends.

There was also a special group of Swedes which took on the responsibility for making the immigrants feel at home. This group worked with the purpose of building up better contacts between Swedes and Yugoslavs, among other things by arranging Swedish language courses. For some of the Yugoslavs, the members of this group were the only personal link to the Swedes. For many of the immigrants they were listeners and advisers when the Yugoslavs had problems which they did not want to discuss with their fellow-countrymen.

It might be added that eight couples were formed during this period by Yugoslavian men and Swedish women. Six of them subsequently separated, which partly can be explained by cultural differences. For instance, the Yugoslavs refused to tolerate the degree of independence that the Swedish women took for granted. The minor collisions between Swedes and Yugoslavs in general seem, however, to be most arbitrary. Although it is tempting to regard such collisions as ethnic conflicts, they seem to be much more related to differences in individual temperament and individual experience. Much of the reason why confrontations between Swedes and Yugoslavs did not cause any significant antagonism lies in the favourable access to housing and jobs at that time.

Furthermore, the Swedes' attitude towards Yugoslavia and its inhabitants contained only a few negative associations. The experience the Swedes gained from their contacts with the immigrants was more positive than negative. The new-comers turned out to be hard-working, generous and thrifty, friendly without being pushy, and their children were disciplined. The negative impressions of the Yugoslavs, e. g. that they were too

money-minded, that they quarrelled openly with each other. and that some of them did not learn Swedish, were not sufficient for a general aversion towards them. Also, the Swedes could hardly regard the Yugoslavs as a lower status group. The Yugoslavs' functional adaptation to their new country with reference to household economy, official etiquette and the children's attendance at school, made it hard to consider them as a minority to be pitied. Instead they became, in many respects, equals to the Swedes and concerning economic efficiency in the household they even surpassed them.

It might also be noted that the Yugoslavian immigrants were anxious not to offend the Swedes in public life but followed the rule "when in Rome do as the Romans do". Another circumstance making the encounter less dramatic was that the community was small enough to offer opportunities for both groups to get to know each other beneath the rough national and social categorizations.

The chapter called *Kulturmötet* (Cultural encounter) is based on Ward H Goodenough's interactionistic model of culture. The question is: what values, ideas and concepts did the Yugoslavs consider as common and characteristic of the Swedes in Åsen? The strong community spirit shared by the elder inhabitants in Åsen remained foreign to the immigrants. After several years in Åsen the Yugoslavs were still unable to understand the Swedes' allusions to their common past in discussions, joking and all sorts of social communication. The language difficulties were considerable. When the adult Yugoslavs spoke Swedish they not only changed language but they also changed their whole appearance. The effort to master the unfamiliar tongue was reflected in their faces. They became uncertain and searching in their behaviour. That might have been the reason why Swedes sometimes had difficulties in concentrating on what the Yugoslavs were actually saying.

Second to the language, the greatest mystery for the Yugoslavs was the Swedes' behavioural passivity and reserved manners. These personality traits were contrasts to the Yugoslavs' definition of themselves as being open, which also corresponded to some of the Swedes' experiences. An example of these reserved manners is that the Swedes hardly ever invited the

new-comers to their homes, although they worked together at the mill. It was also usually the Swede who was the first to interrupt a discussion by saying "I think I must hurry now", or the like. The Swedes greeted the Yugoslavs — and each other — with a short "hej" (hello) without asking "how are you" or "where are you going". They were unwilling to discuss personal matters.

Because of ethnic variation within the Yugoslavian group, there were considerable differences in the conjugal role expectations. On the whole, however, the Yugoslavs shared the opinion that it was the woman's duty to take care of home and children and the man's duty to earn the money, a division of labour which was kept fairly unchanged even when the woman worked. To a large extent this also coincides with the Swedish pattern. At one point, however, the cultural patterns diverge, and that is regarding the greater independence and power position of the Swedish women in their relationships to their husbands. As to the question of children's upbringing the Yugoslavs' attitude can be summarized in six principles:

1. It is the grandmothers, "babas", who know how to bring up children;
2. All adults have the right to touch, reward and punish any child;
3. It is the ultimate fault of the parents if something goes wrong;
4. Children do not have any real feelings or needs like adults, and so their expressions of feelings do not have to be taken seriously;
5. Children are like *tabula rasa,* which the adults will fill with values, rules, knowledge, and personality;
6. Children must absolutely obey adults.

On at least three points the Swedish attitude towards children was different. First, the elder generation has little to say about the upbringning of their grandchildren. Secondly, the adults have no right to hug, tease or make decisions for every child they meet. Thirdly, the Yugoslavs were of the opinion that

Swedish children did not obey the adults' authority satisfactorily. It was this discovery which brought about the greatest dismay among the immigrants and the strong feeling that their own concepts and norms were not valid in Sweden.

After having spent quite a few years in Åsen together with the Swedes, the Yugoslavs looked at themselves as being different, especially with respect to language, friends, sex roles and child-rearing. To learn a new culture is a slow process with many obstacles on the way. But with a daily contact with the Swedes in Åsen most immigrants got a better and more concrete understanding of Swedish values and concepts. This does not mean that they internalized them, they merely learned to predict and better adapt to the behaviour of the Swedes. They also learned what in their own behaviour the Swedes considered offensive and strange.

For the individual immigrant the cultural change did not imply any extinction of earlier acquired knowledge and cultural values but rather a broadening of their cultural repertoire, i. e. a broadening of the capability to take on new social roles and new ways of thinking. They maintained their old behavioural repertoires partly through interaction within the immigrant group, partly through visits to their families in Yugoslavia. These visits together with the correspondence with relatives at home, were reminders of their earlier ways of living, thinking and talking.

Almost all of them went home to Yugoslavia at least once a year, some of them even made three or four trips every year. Besides, most families had in their turn gotten visits from people in Yugoslavia. But these meetings did not only hold joy but also sadness and bitterness. Some of the elder members of the family, when visiting Åsen noticed that the younger ones were in the process of growing into a society and a future that they themselves did not belong to. The immigrants on their part noticed at their visits in the old home-town, that quite a few of their friends and acquaintances had moved away, and others, unknown, had taken their places. The environment which they remembered from before was still there, but it had been both maintained and changed irrespective of their absence. Maybe their parents were the only ones who

had missed them. No-one except their parents expected them to return.

In the fall of 1973 only three families and one unmarried man had moved back to Yugoslavia. Among those who had returned, one family tried to move back to Åsen shortly thereafter. The single man, after having spent half a year at home, moved to another Swedish paper-mill community. In many ways the immigrants discovered — had they not known it before — that returning home was not an easy project.

Refererad litteratur

Allport, Gordon W, 1954. *The Nature of Prejudice.* Addison-Wesley Publishing Company, Inc.

Andersson, Bengt, 1972. *Greker i Malmö. Del 2.* (Akad avh Sociologiska institutionen vid Lunds universitet.)

Andrić, Mile och Kristina Meurle, 1971. *Case Study of a Group of Yugoslav Workers at a Factory in Sweden.* (Sociologiska institutionen vid Lunds universitet. Stencil.)

Arbeus, Kerstin, 1974. *Något om jugoslaviska invandrares matvanor.* (Tvåbetygsuppsats. Institutet för folklivsforskning vid Stockholms universitet. Stencil.)

Arnstberg, Karl-Olov och Tommy Goldman, 1974. *Zigenarens väg. Essä om en minoritet.* Stockholm:LTs förlag.

Arnstberg, Karl-Olov och Billy Ehn, 1974. *Utbölingar och arbetskraft. Etniska minoriteter i Sverige förr och nu.* (Institutet för folklivsforskning vid Stockholms universitet. Stencil.)

Asplund, Johan, 1967. *Om mättnadsprocesser.* Uppsala:Argos.

Bailey, F. G. (ed), 1971. *Gifts and Poison. The Politics of Reputation.* Oxford:Basil Blackwell.

Banton, Michael, 1967. *Race Relations.* London:Tavistock.

Barić, Lorraine, 1967 a. Traditional Groups and New Economic Opportunities in Rural Yugoslavia. (Firth, Raymond, (ed), *Themes in Economic Anthropology.* London:Tavistock. ASA 6.)

Barić, Lorraine, 1967 b. Levels of change in Yugoslav Kinship. (Freedman, M. (ed), *Social Organization. Essays presented to Raymond Firth.* London:Cass & Co.)

Barth, Fredrik, (ed), 1969. *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Cultural Difference.* Bergen-Oslo: Universitetsförlaget.

Baučić, Ivo, 1972. *The Effects of Emigration from Yugoslavia and the Problems of Returning Emigrant Workers.* The Hauge.

– 1974. *Some Economic Consequences of Yugoslav External Migrations.* (Paper presented at the Seminar on the longterm effects of Migration, Invandrarutredningen, Stockholm.)

Beattie, John, 1964. *Other Cultures. Aims, Methods and Achievements in Social Anthropology.* London: Routledge & Kegan Paul Ltd.

Beijer, G, 1969. *Modern Patterns of International Migratory Movements.* (Jackson, J A (ed), *Migration.* Cambridge at the University Press.)

Blalock, Hubert, 1967. *Toward a Theory of Minority-Group Relations*. New York:John Wiley & Sons Inc.

Blood, R. O. och D. M. Wolfe, 1971. Resources and Family Task Performance. (Anderson, Michael, (ed), *Sociology of the Family*. Harmondsworth:Penguin.)

Bott, Elizabeth, 1957. *Family and Social Network*. London:Tavistock.

Bringéus, Nils Arvid, 1973. Swedish Ethnology Today. (*Ethnologia Europea*, vol. VI, 2, 1972, 1972.)

Broberg, Birgitta och Lena Starborg, 1973. *Utvandrare – invandrare: greker i Uppsala*. (Institutet för folklivsforskning vid Stockholms universitet. Stencil.)

Broberg, Rickard, 1953. Värmlandsfinsk folktro. (*Värmland förr och nu, meddelanden från Värmlands fornminnes och museiförening*. Karlstad.)

– 1967. Invandringen från Finland till mellersta Skandinavien före 1700. (*Svenska landsmål och svenskt folkliv*.)

Brox, Ottar, 1972. *Strukturfascismen och andra essäer*. Lund:Prisma/Verdandi.

Brögger, Jan, (ed), 1973. *Management of Minority Status*. Bergen-Oslo:Universitetsförlaget. (Årsbok, Etnografiska muséet i Oslo.)

Castles, Stephen och Godula Kosach, 1973. *Immigrant workers and class*. Oxford University Press.

Charsley, S. R., 1974. The Formation of Ethnic Groups. (Cohen, Abner, (ed), *Urban Ethnicity*. London:Tavistock. ASA 12.)

Cooley, Charles Horton, 1964. *Human Nature and the Social Order*. New York:Schocken Books.

Coser, Lewis A., 1971. *Social Konflikt*. Stockholm:Aldus.

Daun, Åke, 1969. *Upp till kamp i Båtskärsnäs. En etnologisk studie av ett samhälle inför industrinedläggelse*. Stockholm:Prisma.

– 1973. Some New Trends within European Ethnology in Sweden. (*Ethnologia Europea*, vol. VI, 2, 1972.)

– 1974. *Förortsliv. En etnologisk studie av kulturell förändring*. Lund:Prisma. (Akad. avh.)

– och Orvar Löfgren, 1972. *Ekologi och kultur*. Köpenhamn: NEFAs forlag.

Denitch, Bette S., 1969. *Social Mobility and Industrialization in a Yugoslav town*. Berkeley. (Ph. D. thesis)

– 1970. Migration and Network Manipulation in Yugoslavia. (Spencer, Robert F. (ed), *Migration and Anthropology*. Seattle: University of Washington Press.)

Djilas, Milovan, 1969. *Den nya klassen. En analys av det kommunistiska systemet*. Stockholm:Natur och Kultur.

Dyer, W. G., 1971. Role Theory and Patterns of Conjugal Role-Relationships. (Anderson, Michael, (ed), *Sociology of the Family*. Harmondsworth:Penguin.)

Ehn, Siv, 1973. *"Babe kažu". Aspekter på interaktionen mellan barn och vuxna i en jugoslavisk bondestad.* (Trebetygsuppsats. Pedagogiska institutionen vid Stockholms universitet. Stencil.)

Ehrlich, Vera St, 1971. *Jugoslavenska porodica u transformaciju. Studija u tri stotine sela.* Zagreb:Liber.

Eisenstadt, S. N., 1954. *The Absorption of Immigrants. A comparative study based mainly on the Jewish community in Palestine and the State of Israel.* London:Routledge & Kegan Paul Ltd.

Eitinger, Leo, 1971. Immigranters psykologiska problem. (Schwarz, David, (red), *Identitet och minoritet. Teori och politik i dagens Sverige.* Uppsala:Almqvist och Wiksell.)

Ek, Sven B., 1971. *Nöden i Lund. En etnologisk stadsstudie.* Lund: Gleerup.

Ficko, Peter, 1961. *Ravne na Koroškem. Mestna geografija.* (Akad. avh.)

Fjellström, Phebe, 1970. *Swedish-American colonization in the San Joaquin Valley in California. A study of the acculturation and assimilation of an immigrant group.* Uppsala.

Gedin-Erixon, Astrid, 1970. *Invandrare i Sverige. Enkäter, brev och samtal – främst om finländare.* Uddevalla:Studieförbundet Näringsliv och Samhälle.

Gluckman, Max, 1963. Gossip and Scandal. (*Current Anthropology*, vol. 4, 1963.)

Goffman, Erving, 1972. *Stigma. Den avvikandes roll och identitet.* Stockholm:Tema.

– 1974. *Jaget och maskerna. En studie i vardagslivets dramatik.* Uddevalla:Tema/Rabén och Sjögren.

Goodenough, Ward H., 1963. *Cooperation in Change.* New York: Russel Sage Foundation.

Gordon, Hans och Lennart Grosin, 1973. *Den dubbla identiteten. Judarnas anpassningsmönster i historisk och psykologisk belysning.* (Akad. avh., Stockholms universitet)

Gothe, Rickard, 1942. *Hassela-finnarna. Kulturhistoriska undersökningar från en norrländsk finnbygd under 16- och 1700-talen.* Stockholm:Författarens förlag.

Gothe, Rickard, 1948. *Finnkolonisationen inom Ångermanland, södra Lappmarken och Jämtland. Kultur- och bebyggelsehistoriska undersökningar från 15-, 16- och 1700-talen.* Stockholm: Författarens förlag.

Gustafsson, Inga, 1970. *Studier i en minoritetsgrupps strävan att bevara sin kulturella autonomi.* (Forskningsrapport från arbetsgruppen för invandrar- och minoritetsforskning vid pedagogiska institutionen vid Stockholms universitet.)

Hallerdt, Björn, 1957. *Leva i brukssamhälle. En studie över sociala relationer vid Surahammars bruk 1845–1920.* (Svenskt liv och arbete nr 22. Nordiska muséet.)

Hallowell, Irving A., 1955. *Culture and Experience.* Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Halpern, Joel, 1969. Yugoslavia: Modernization in an Ethnically Diverse State. (Vucinich, Wayne S., (ed), *Contemporary Yugoslavia. Twenty Years of Socialist Experiment.* Berkeley and Los Angeles:University of California Press.)

Hammar, Anders, 1971. *Rapport från NEFAs IV fältseminarium 1970.* En redovisning av resultat och erfarenheter utifrån seminariets rubrik: Kulturmötet mellan svensk och finländsk arbetskraft i Överrum. Lund:AV-centralen.

Hannerz, Ulf, 1969. *Soulside Inquiries into Ghetto Culture and Community.* Lund:Almqvist & Wiksell.

– (red) 1973. *Lokalsamhället och omvärlden.* Stockholm:Rabén & Sjögren/Tema.

1974. *Some Notes on Analytical Levels and the Concept of Ethnicity.* (Socialantropologiska institutionen vid Stockholms universitet. Stencil.)

Hanssen, Börje, 1952. *Österlen. En studie över socialantropologiska sammanhang under 1600- och 1700-talen i sydöstra Skåne.* Stockholm:LT. (Akad. avh.)

– 1953. Feodalt produktionssamhälle. Åtvidaberg. (Paulsson, Gregor, (red), *Svensk stad.* Del II. Stockholm:Bonnier.)

Holjevac, Vjeceslav, 1968. *Hrvati izvan domovine.* Zagreb:Matica Hrvatska.

Homans, George, C., 1951. *The Human Group.* London:Routedge & Kegan Paul Ltd.

Isaksson, Olov, 1969. *Bishop Hill. Svensk koloni på prärien.* Borås: LT.

Jaakkola, Magdalena, 1974. *Finnish Immigrants in Swedish Politics.* (Paper presented at the Seminar on the longterm effects of migration, Invandrarutredningen, Stockholm.)

Jackson, J. A., (ed), 1969. *Migration.* Cambridge at the University Press. (Sociological Studies 2.)

Jacobsson, Gun, 1972. *Tack – håll käften.* Stockholm:Bonnier.

Kallifatides, Theodor, 1970. *Utlänningar.* Stockholm:Bonnier.

Karlsson, B. och B. Åkesson, 1970. *Olofströmsundersökningen 1970. Den yngre baltgenerationens integrering i det svenska samhället.* (Etnologiska institutionen vid Lunds universitet. Stencil.)

Kenny, Michael, 1973. The Return of the Spanish Emigrant. (Weibust, Knut, (red), *Kulturvariation i Sydeuropa.* Köpenhamn: NEFAs forlag.)

Klaussen, Arne Martin, 1972. *Kultur – variation och sammanhang.* Pan/Norstedt.

Krivograd, Alojz, 1965. *Delavsko gibanje v Mežiški dolini od nastanka države SHS do šestojanuarska diktature.* (Med Peco in Pohorjem. Maribor.)

Larsson, Janerik, 1968. *Politisk terror i Sverige.* Uddevalla: Zindermans.

Larsson, Zenia, 1962. *Livet till mötes.* Rabén & Sjögren.

Lelkes, Zsuzsa, 1973. *Två invandrarflickors lektradition.* (Tvåbetygsuppsats. Institutet för folklivsforskning vid Stockholms universitet. Stencil.)

Lesche, Carl, 1971. *Om psykoanalysens vetenskapsteori.* (Häften för Kritiska Studier, 5.)

LeVine, Robert A., 1966. Outsiders Judgements: An Ethnographic Approach to Group Differences in Personality. (*Sothwestern Journal of Anthropology,* vol 22, no 2.)

Lica na privremenom radu u inostranstvo. Prema popisu stanovništva i stanova 1971. (*Statistički bilten* 679.) Beograd:Savezni zavod za statistiku.

Lundahl, Nils, 1970. Några svårigheter i svensk grammatik för jugoslaver. (*Pedagogiska meddelanden.*)

Löfgren, Barbro och Kristina Stannow, 1974. *Primärmaterial om en grupp grekiska invandrare.* (Trebetygsuppsats. Institutet för folklivsforskning vid Stockholms universitet. Stencil.)

Löfgren, Orvar, 1970. Etnisk och kulturell särprägel. *(Nord-Nytt,* nr 2. NEFAs forlag.)

Macesich, George, 1969. Major Trends in the Postwar Economy. (Vucinich, Wayne, (ed), *Contemporary Yugoslavia. Twenty Years of Socialist Experiment.* Berkeley & Los Angeles:University of California Press.)

Maquet, Jaques J., 1964. Objectivity in Anthropology. *(Current Anthropology* 5:47–55.)

McCall, George och J. L. Simmons, 1966. *Identities and Interactions.* New York:Free Press.

Medved, Jacob, 1970. *Nekatera družbenogeografska značilnosti Jugovzhodne Koroška.* (Jugovzhodna Koroška. Ljublana.)

Mills, C. Wright, 1940. Situated Actions and Vocabularies of Motive. *(American Sociological Review,* vol 5, no 6.)

Mitchell, J. Clyde, (ed), 1969. *Social Networks in Urban Situations.* London:Manchester University Press.

Morokvasić, Mirjana, 1974. *Emigration of Women and Some Subsequent Social Transformations. With special reference to Yugoslav women.* (Paper presented at the Seminar on the long-term effects of migration, Invandrarutredningen, Stockholm.)

Mosely, Philip E., 1940. The Peasant Family: The Zadruga, or Communal Joint Family in the Balkans. (Ware, Caroline, (ed), *The Cultural Approach to History.* New York:Columbia University Press.)

Nelleman, George, 1967. Den polske indvandring till Lolland-Falster. (*Lolland-Falsters historiske samfunds årbog.*)

Nilsson, Gunnar, 1971. *Invandrare från Jugoslavien.* Karlskrona: Tiden/LO.

Oksaar, Els, 1967. Tvåspråkigheten och invandrarna. (Schwarz, David, (red), *Svenska minoriteter*. Stockholm:Aldus.)

Olofsson, Runa, 1972. *Jag heter Gojko*. Stockholm:Rabén & Sjögren.

Paine, Robert, 1967. What is Gossip About? An alternative hypothesis. (*Man*, vol 2.)

Parling, Nils, 1966. *Av mjölk och honung*. Stockholm:Federativs förlag.

Patterson, Sheila, 1968. *Immigrants in Industry*. (The Institute of Race Relations.) London:Oxford University Press.

Price, Charles, 1969. The Study of Assimilation. (Jackson, J. A. (ed), *Migration*. Cambridge at the University Press.)

Redfield, Robert, Ralph Linton och Melville Herskovitz, 1936. Memorandum for the Study of Acculturation. (*American Anthropologist*, 38, 149–152.)

Rose, Arnold M., 1969. *Migrants in Europe. Problems of Acceptance and Adjustment*. Minneapolis:The University of Minnesota Press.

Runciman, W. G., 1966. *Relative Deprivation and Social Justice*. Rotledge & Kegan Paul.

Rundblad, Bengt G., 1964. *Arbetskraftens rörlighet. En studie av en lokal arbetsmarknad*. (Akad. avh.) Stockholm.

Savetovanje o tradicionalnoj kulturi rusini i ukrajinaca u Vojvodini 1970. (Etnografski institut, Srpske akademij enauke i umetnosti, Beograd.)

Schierup, Carl-Ulrik, 1973. *Houses, Tractors, Golden Ducats. Prestige game and migration:A study of migrants to Denmark from a Yugoslav village*. (Institut for Etnografi & Socialantropologi, Århus universitet. Stencil.)

Schutz, Alfred, 1944. The Stranger: An Essay in Social Psychology. (*American Journal of Sociology*, vol 49.)

– 1970. The Homecomer. (*On Phenomenology and Social Relations*. Chicago.)

Schwarz, David, (red), 1967. *Svenska minoriteter*. Stockholm:Aldus.

– (red), 1971 a. *Identitet och minoritet. Teori och Politik i dagens Sverige*. Stockholm:Almqvist & Wiksell.

– 1971 b. *Svensk invandrar- och minoritetspolitik 1945–68*. Halmstad: Prisma.

– 1973. *Invandrar- och minoritetsforskning, m m. En bibliografi*. (Botkyrkaprojektet. Sociologiska institutionen vid Stockholms universitet.)

Shibutani, Tamotsu, 1955. Reference Groups as Perspectives. (*American Journal of Sociology*, 60:562–569.)

Simmel, Georg, 1950. *The Sociology of Georg Simmel*. Ed. by K. H. Wolff. New York:The Macmillan Co.

Skållerud, 1973. En bok om Skålleruds socken i Dalsland. Utg. Logen Mellerud 644, Vasa orden av Amerika. Vänersborg.

Stacey, Margaret, 1960. *Tradition and Change: A Study of Banbury.* London:Oxford University Press.

Swedner, Harald, 1971. Om assimilering och funktionell integration. (*Om finkultur och minoriteter. Tio essayer.* Uppsala:Almqvist & Wiksell.)

– 1972. About Receptors and Regulators. (*Acta Sociologica no 2.)*

– 1973. *Invandrare i Malmö.* (Forskningsrapport från Invandrarutredningen. Stockholm.)

Szwed, John F., 1966. Gossip, Drinking and Social Control. (*Ethnology,* 5.)

Taylor, R. C., 1969. Migration and Motivation: a Study of Determinants and Types. (Jackson, J. A. (ed), *Migration.* Cambridge at the University Press.)

Thomell, Thomas, 1972. *Grekiska arbetare i Lessebo.* (Sociologiska institutionen vid Lunds universitet. Stencil.)

Trankell, Arne, 1973. *Kvarteret Flisan. Om en kris och dess övervinnande i ett svenskt förortssamhälle.* Stockholm: P. A. Norstedt & Söner.

Tridiset godina državne gimnazie u Šidu 1922—55. 1955. Šid.

Wadensjö, Eskil, 1974. Immigrationen. (Kapitel 8 i SOU:1974:29, *Att utvärdera arbetsmarknadspolitik.)*

Van Velsen, J., 1967. The Extended-Case Method and Situational Analysis. (Epstein, A. L., (ed), *The Craft of Social Anthropology.* London:Tavistock.)

Ward, Barbara, 1970. Temper Tantrums in Kau Sai: Some Speculations upon their Effects. (Mayer, Philip, (ed), *Socialization. The Approach from Social Anthropology.* (ASA 8.) London:Tavistock.

Wax, Rosalie H., 1971. *Doing Fieldwork. Warnings and Advices.* Chicago:The University of Chicago Press.

Weibust, Knut, 1969. *Deep Sea Sailors. A Study in Maritime Ethnology* (Akad. avh.) Stockholm:Nordiska Muséet.

Werner, Karla, 1973. *Grekiska invandrarfamiljer.* (Trebetygsuppsats. Institutet för folklivsforskning vid Stockholms universitet. Stencil.)

Westin, Charles, 1973. *Existens och identitet. Invandrares problem belysta av invandrare i svårigheter.* (Akad. avh.) Stockholm: Rotobeckman.

Widgren, Jonas, 1973. Fem brister i svensk invandringspolitik. (Tillgren, P., (red), *Välfärdens pris.* Stockholm:Tiden.)

Wolf, Hans, m fl., 1971. *Jugoslavien mellan öst och väst.* Lund:LT.

Wolf, Eric, 1966. Kinship, Friendship and Patron-Client Relations in Complex Societies. (Banton, Michael, (ed), *The Social Anthropology of Complex Societies.* (ASA 4) London:Tavistock.)

Zaninovich, George M., 1968. *The Development of Socialist Yugoslavia. Integration and Community Building in Eastern Europe.* Baltimore:The John Hopkins Press.
Zeile-Gustafsson, Maija, 1971. *Invandrare i välfärden.* Karlskrona: Natur och Kultur.
Ylitalo, Hannu, 1972. *Finnjävel.* Gidlunds.
– 1973. *Svenskarnas land.* Gidlunds.
Ålund, Alexandra, 1974. *Zadrugas fall. Förändring av den jugoslaviska landsbygdens struktur.* (Sociologiska institutionen vid Umeå universitet. Stencil.)
Ödman, Per Johan, 1971. *Utvecklingen på zigenarskolan i Årsta.* (Akad. avh.) Stockholm:Samhällsvetarförlaget.

Under 60-talets industriella högkonjunkturer blev Sverige ett invandrarland. Varje år flyttade ca 30 000 personer in. En stor del av dessa var jugoslaver. Varför lämnade de hemlandet? Hur har de funnit sig tillrätta i det nya landet?

Det är dessa och liknande frågor som är utgångspunkten för Billy Ehns avhandling om jugoslaviska invandrare. I berättande form redovisas med inlevelse och lyhördhet hur deras vardag gestaltat sig, både i hemlandet och i Sverige. Läsaren får följa med från det att de första tveksamma utvandringsbesluten formuleras till uppkomsten och förverkligandet av mer konkreta förhoppningar och ambitioner.

Ehn visar att den vanliga bilden av invandrarna som en hårt exploaterad och kulturellt och socialt utarmad grupp behöver nyanseras. Den grupp han följer lyckas hyggligt både i det gamla och det nya landet.

TIDENS FÖRLAG
i samarbete med
Institutet för folklivsforskning

ISBN 91-550-1827-0